

صاحب امتیاز: دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

مدیرمسئول: دکتر قدیر صیامی (استادیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع))

مشاور عالی مدیرمسئول در امور بین‌الملل: دکتر ابراهیم داوودی شریف آباد

سرمدبیر: دکتر محمدتقی رضویان (استاد تمام و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

- دکتر محمدتقی رضویان (استاد تمام و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)
- دکتر کریم سلیمانی مقدم (دانشیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه شهید بهشتی تهران)
- دکتر قدیر صیامی (استادیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع))
- دکتر هادی وکیلی (دانشیار و عضو هیئت‌علمی دانشگاه فردوسی مشهد)
- دکتر کریستف ورنر (پروفسور دانشگاه بامبرگ)
- دکتر رودلف متی (پروفسور دانشگاه هلند)
- دکتر اولریش مازولف (پروفسور دانشگاه کلن)
- دکتر کازئو موری موتو (پروفسور دانشگاه توکیو)

امور اجرایی و ناظر چاپ: مرکز انتشارات کتب و نشریات علمی دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

کارشناس مسئول: ملیحه صلاحی

صفحه‌آرا: زهرا شجاعی

ویراستار ادبی فارسی: مصطفی لعل شاطری

ویراستار لاتین: سیامک راستجو

طراح جلد: امیر فرید

شمارگان: محدود

نشانی: مشهد مقدس، میدان فلسطین، بلوار شهید منتظری، بین منتظری ۵ و ۷، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۵۵۳

تلفن: ۳۸۰۴۱-۰۵۱(۱۱۸۳)

نمابر: ۳۸۰۴۱-۰۵۱(۱۱۸۳)

آدرس اینترنتی: www.jgk.Imamreza.ac.ir

پست الکترونیکی: jgk.edc@imamreza.ac.ir

پژوهشنامه خراسان بزرگ بر اساس مصوبه مورخ ۱۳/۱۲/۱۳۹۰ کمیسیون نشریات علمی کشور و با شماره مجوز ۲۵۸۴۸۶/۳ دارای اعتبار علمی- پژوهشی و نیز ISC است. پژوهشنامه خراسان بزرگ در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه شده است.

۱	چرا مشهد سرمایه انسانی خلاق و بامهارت بالای خود را از دست می‌دهد؟ باقر فتوحی مهربانی، کرامت اله زیاری، احمد پوراحمد، سعید زنگنه شهرکی
۱۹	سنجش و ارزیابی تصویر ذهنی شهروندان از محورهای تاریخی (مطالعه موردی: خیابان ارگ شهر مشهد) مانا وحیدباغنده، جواد ایمانی شاملو
۵۵	تأملی بر کارکرد فرهنگی بوستان ملت در شهر مشهد با تکیه بر روش‌های تحلیل فضایی محمد رضا عرب، مصطفی امیرفخریان، روح اله اسدی
۷۹	تبیین شاخص‌های مؤثر بر حس مکان در دوره پهلوی ایران (مطالعه موردی: خانه‌های تاریخی شهر مشهد) فرزانه بی‌مکر، هاشم شریعتمدار، رضا میرزائی
۱۰۵	کنترل و مدیریت سنتی آب‌های سطحی در مناطق خشک با استفاده از سازه‌های آبی کهن (مطالعه موردی: شهرستان خوسف) حسین صدیقیان، حمید عزیزی، امیر حسینیان‌راد، میثم نیکزاد
۱۲۵	تبیین پیشران‌های مؤثر بر آینده گردشگری پایدار شهر سرخس با رویکرد آینده‌پژوهی محمد گل محمدی، زینب کرکه‌آبادی، سعید کامیابی
۱۴۹	نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در مشارکت طرح‌های توسعه شهری (مطالعه موردی: شهر بیرجند) امیر گلرو، هادی سروری، ساناز سعیدی، فاطمه صدر نبوی
۱۶۹	شناسایی عوامل مؤثر در بروز تعارض منافع کنشگران در فرآیند کاربری اراضی شهری حوزه مرکزی کلان‌شهر مشهد علیرضا شیری‌نژاد، عبدالهادی دانشپور، سید مسلم سید الحسینی، فاطمه محمدنیای قرائی

Research article

Why is Mashhad losing its creative and highly skilled human capital?

Bagher Fotuhi Mehrabani ^(a), Keramatollah Ziari ^{(b)*}, Ahmad Pourahmad ^(c), Saeid Zangane Shahraki ^(d)

- a) Ph.D. in Geography and Urban Planning, University of Tehran. Tehran, Iran. (Fotuhi.b@ut.ac.ir)
- b) Department of Human Geography and Planning, Faculty of Geography, University of Tehran., Tehran, Iran.
- c) Department of Human Geography and Planning, Faculty of Geography, University of Tehran., Tehran, Iran. (saeid.zanganeh@ut.ac.ir)
- d). Department of Human Geography and Planning, Faculty of Geography, University of Tehran., Tehran, Iran. (apoura@ut.ac.ir)

Keywords

creative capital; tolerance and diversity; talent; the prosperity of the urban economy; Mashhad metropolis

Citation

Fotuhi Mehrabani, Bagher; Ziari, Keramatollah; Pourahmad, Ahmad, & Zangane Shahraki, Saeid. (1403). Why is Mashhad losing its creative and highly skilled human capital? *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 1-18.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

One of the latest theories in the field of urban-regional development is the theory of creative capital. Creative capital refers to the role of creative and highly skilled individuals in the growth and development of the economic, social, and cultural aspects of urban-regional areas, in critiquing and developing the concept of human capital. The main goal of this research is to explain the factors influencing why the major city of Mashhad is losing its creative and highly skilled human capital and ranking last compared to other major cities. The findings show that creative capital in Iran is a major urban phenomenon, as 42% of the country's creative capital resides in major cities. However, the issue is that creative capital is not evenly distributed in the major cities of the country, and Mashhad, as the second major city in the country, ranks last in many indicators, including population, in terms of creative capital and is currently losing its creative capital with a downward trend in this area. This is considered a warning sign for the sustainable development of the major city of Mashhad. The findings indicate that variables such as tolerance, empathy, diversity, economic conditions, talent, and consumer services or amenities, which reflect the role of urban services, have the most influence on the geography of creative capital in major cities in Iran. The most problematic aspect of the major city of Mashhad in terms of why it is losing its creative capital and ranking last compared to other major cities can be explained by variables such as talent, tolerance, empathy, economic conditions, and amenities.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.379356.1098>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215141.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (zayyari@ut.ac.ir)

Introduction

One of the newest theories in the field of urban-regional development is the theory of creative capital. Creative capital refers to the role of creative and highly skilled individuals in the growth and development of economic, social, and cultural aspects of urban-regional areas. Initial studies on the possession of creative and highly skilled human capital (creative class) in major cities of Iran show that the city of Mashhad, the second largest city in the country, ranks last in many indicators related to the possession of creative human capital among major cities in Iran. The main goal of this research is to explain the factors influencing why the city of Mashhad is losing its creative and highly skilled human capital and is placed in the last position compared to other major cities.

Materials and Methods

This research is a correlational and explanatory type of study. The steps taken to achieve the research objectives are as follows: first, the key variable of the research (creative capital) is operationally defined and its statistics and information are examined at the level of the city of Mashhad and major cities in Iran. Based on theoretical literature, managers, legislators, and specialists (including 103 job categories according to the Statistical Center) are considered as creative capital. Then, the position of the city of Mashhad in possessing creative capital is compared with other major cities, determining its ranking. Next, considering the role of creative capital in urban-regional economic growth, the role of factors influencing the locational decisions of creative capital and their percentage of presence in major cities is explained. In this stage, the focus is on the factors leading to the dispersion of creative capital

(dependent variable) and their different presence in the major cities of the country. To explain this, variables (talent, diversity and tolerance, consumer services, and economic conditions) are extracted from theoretical literature and their relationship with creative capital and their percentage of presence in each of the major cities in Iran are examined through the Pearson correlation test.

Discussion and Findings

The findings of this research show that creative capital in Iran is a phenomenon predominantly urban, with 42% of the country's creative capital concentrated in metropolitan areas. However, creative capital is not evenly distributed, and Mashhad, despite characteristics such as religious significance and high population, ranks last compared to other metropolitan areas. This issue serves as a warning for the future sustainable development of this city. Data analysis indicates that Mashhad has a different position in important variables such as tolerance, diversity, and talent - which are crucial factors in attracting creative capital. The correlation findings show a positive and significant relationship between creative capital and variables such as concentration of universities (correlation coefficient 0.737), percentage of population with higher education (correlation coefficient 0.883), religious diversity (correlation coefficient 0.884), and percentage of employed individuals in the service sector (correlation coefficient 0.716). However, the relationship between creative capital and ethnic diversity was not significant, indicating that factors such as social acceptance and cultural opportunities have a greater impact on attracting creative individuals than ethnic diversity. Examining Mashhad's position in the variables under study reveals that this metropolitan city has a different position in

each variable. One problematic aspect for Mashhad is its unfavorable position in the talent variable. Evaluation of Mashhad's position in the talent variable, measured by indicators of top universities' concentration, number of students, population, and employed individuals with higher education per thousand people, shows that Mashhad ranks last among the country's metropolitan cities in terms of talent. The talent variable reflects the nurturing and retention of creative capital, indicating that Mashhad also has deficiencies in this area. In general, the most problematic part of the metropolitan city of Mashhad, which lacks creative capital in the cluster, can be considered the unfavorable position of Mashhad in the talent and important variables of tolerance and diversity.

nurturing and retaining creative capital, Mashhad also has fundamental deficiencies and requires attention to increase its competitiveness in nurturing, retaining, and attracting creative capital and benefiting from its advantages.

Conclusion

In general, it can be concluded that creative and highly skilled human capital is one of the driving forces for creating an economic-social transition on a city and regional scale. Cities and regions that can successfully nurture, retain, and attract creative capital will be successful in future city competitiveness, moving towards a creative economy, and overall benefits derived from creative capital development that is their ultimate goal. The metropolitan city of Mashhad ranks last among the metropolitan cities of Iran in terms of possessing creative capital. Variables such as talent, tolerance, and consideration are areas where the metropolitan city of Mashhad has deficiencies. In terms of the consideration variable, Mashhad needs to increase its resilience and consideration in dealing with creative and highly skilled human capital. Consideration in all aspects can be an executable and effective version in the metropolitan city of Mashhad. In the talent variable, which mostly pertains to

nurturing and retaining creative capital, Mashhad also has fundamental deficiencies and requires attention to increase its competitiveness in nurturing, retaining, and attracting creative capital and benefiting from its advantages.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

چرا مشهد سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالای خود را از دست می‌دهد؟^۱

باقر فتوحی مهربانی (الف)، کرامت اله زیاری* (ب)، احمد پوراحمد (پ)، سعید زنگنه شهرکی (ت)

(الف) دکتری تخصصی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران، تهران، ایران (Fotuhi.b@ut.ac.ir)

(ب) استاد، گروه جغرافیای انسانی و برنامه‌ریزی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

(پ) استاد، گروه جغرافیای انسانی و برنامه‌ریزی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران (apoura@ut.ac.ir)

(ت) دانشیار، گروه جغرافیای انسانی و برنامه‌ریزی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران (saeed.zanganeh@ut.ac.ir)

چکیده

یکی از جدیدترین نظریات در زمینه توسعه شهری-منطقه‌ای نظریه سرمایه خلاق است. سرمایه خلاق در نقد و توسعه مفهوم سرمایه انسانی به نقش افراد خلاق و با مهارت بالا در رشد و توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهری-منطقه‌ای اشاره داد. تبیین عوامل مؤثر بر اینکه چرا کلان‌شهر مشهد سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالای خود را از دست می‌دهد و در مقایسه با سایر کلان‌شهرها در جایگاه آخر قرار می‌گیرد، مهم‌ترین هدف این پژوهش است. یافته‌ها نشان می‌دهد، سرمایه خلاق در ایران پدیده‌ای کلان‌شهری است، چراکه ۴۲٪ سرمایه خلاق کشور در کلان‌شهرها ساکن است، اما مسئله این است که سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای کشور نیز به‌طور متوازن توزیع نگردیده و مشهد به‌عنوان کلان‌شهر دوم کشور در بسیاری از شاخص‌ها از جمله جمعیت، از لحاظ سرمایه خلاق در جایگاه آخر بین کلان‌شهرها قرار دارد و با داشتن یک روند نزولی در این زمینه در حال از دست دادن سرمایه خلاق خود است و این موضوع زنگ هشدار برای توسعه پایدار کلان‌شهر مشهد محسوب می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد متغیرهایی همچون تسامح، مداراگری و تنوع، شرایط اقتصادی، استعداد و خدمات مصرف‌کننده یا امکانات رفاهی که بیانگر نقش خدماتی شهر است، به ترتیب بیشترین تأثیر را در جغرافیای سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران دارد. مسئله‌دارترین بخش کلان‌شهر مشهد در زمینه اینکه چرا سرمایه خلاق خود را از دست می‌دهد و در مقایسه با سایر کلان‌شهرها در جایگاه آخر قرار می‌گیرد، با متغیرهای استعداد، تسامح، مدارا، شرایط اقتصادی و امکانات قابل توضیح است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱-۱۸

واژگان کلیدی:

سرمایه خلاق، تسامح و تنوع، استعداد، شکوفایی اقتصاد شهری، کلان‌شهر مشهد

استناد به مقاله:

فتوحی مهربانی، باقر؛ زیاری، کرامت‌اله؛ پوراحمد، احمد و زنگنه شهرکی، سعید. (۱۴۰۳). چرا مشهد سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالای خود را از دست می‌دهد؟. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۵(۵۷)، ۱-۱۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.379356.1098>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215141.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری در دانشگاه تهران است.

* نویسنده مسئول مکاتبات: (zayyari@ut.ac.ir)

مقدمه

این پرسش که چه عواملی باعث شکوفایی اقتصادی شهرها و به‌طور کلی توسعه شهری-منطقه‌ای می‌شود، پیچیده است و پاسخ‌های مختلفی به آن داده شده است، اما با توجه به تفکر و تحقیقات رایج در اقتصاد، جغرافیا و علوم اجتماعی، به‌طور کلی محرک اساسی توسعه اقتصادی، افراد با مهارت و تحصیلات بالا هستند، عاملی که برخی آن را استعداد و اقتصاددانان و اندیشمندان علوم اجتماعی از آن با عنوان سرمایه انسانی نام می‌برند. مکان‌های با تعداد بیشتر این نیرو توسعه‌یافته و شکوفا می‌شوند و بالعکس (Florida, Mellander and Stolarick, 2008: 615). سرمایه انسانی یکی از تجدیدپذیرترین نیروها در فرایند توسعه در نظر گرفته می‌شود. به همین ترتیب، خلاقیت انسان و استعداد او سرمایه انسانی خلاق در نظر گرفته می‌شود. این سرمایه انسانی خلاق به‌عنوان یک منبع نامحدود و همچنین محرک اصلی رشد اقتصادی تلقی می‌گردد که رقابت شهرها، مناطق و کشورها به‌طور فزاینده‌ای به جذب، حفظ و پرورش افراد مستعد و خلاق وابسته است (Ratiu, 2013: 126).

پیشینه پژوهش

در همین جهت ادبیات نظری نقش سرمایه انسانی در اقتصاد منطقه‌ای قابل‌ملاحظه است. اولمن^۱، از اولین افرادی بود که نقش سرمایه انسانی در توسعه منطقه‌ای را برجسته کرد. جیکوبز استدلال کرد که شهرها به‌وسیله تمرکز جغرافیایی فعالیت‌های متنوع و افراد با مهارت شکل گرفته‌اند (Jacobs, 1969). او همچنین توجه‌ها را به تمایز شهرها در مقابل شرکت‌های صنعتی جلب کرد و استدلال کرد که شرکت‌ها و صنایع نیروی کار را برای استفاده‌های مولد و مشخص بیشتر دسته‌بندی و تخصصی می‌کنند، درحالی‌که شهرها ورودی‌های طبیعی، صنعتی و انسانی را در برای تسهیل ابداع و تولید سازمان‌دهی می‌کنند. بنابراین، در دیدگاه جیکوبز، شهرها یک ناحیه، کلیدی برای ترکیب و بازترکیب خوشه‌ای افراد ماهر شدند که منجر به افزایش نوآوری‌ها و به‌تبع آن ایجاد کارهای جدید و توسعه

اقتصادی سریع هستند. لوکاس معتقد بود مناطق شهری متراکم سرمایه انسانی و اطلاعات را متمرکز، سرریز دانش ایجاد می‌کنند و به موتورهای رشد اقتصادی تبدیل می‌شوند (Lucas, 1988). شهرها هزینه انتقال دانش و اطلاعات را کاهش می‌دهند و بنابراین، بسیار سریع‌گسترش یافته و در عوض دانش جدید را به‌سرعت افزایش می‌دهند (Stolarick et al., 2012: 6).

طیف وسیعی از مطالعات تجربی، نقش سرمایه انسانی در رشد ملی و منطقه‌ای را نشان داده‌اند. بارو، راک، سیمون و ناردینلی و سیمون، رابطه بین سرمایه انسانی و رشد در سطح ملی را تأیید می‌کنند. گلیرز شواهدی تجربی مبنی بر رابطه بین سرمایه انسانی و رشد اقتصاد منطقه‌ای فراهم می‌کند. از نظر او، شرکت‌ها و صنایع بیش از وابستگی به تأمین‌کنندگان و مصرف‌کنندگان در مناطق با تمرکز بالای سرمایه انسانی برای کسب مزیت‌های رقابتی قرار دارند. گلیرز و سائز (Glaeser & Saiz, 2003) دریافتند که شهرهای با سرمایه انسانی ماهر نسبت به شهرهای با سرمایه انسانی کمتر ماهر از طریق افزایش بهره‌وری بیشتر رشد می‌کنند (Diebolt & Hauptert, 2016: 60). مطالعات دیگر دریافتند که سرمایه انسانی در حال بیشتر متمرکز شدن است. بری و گلیرز با ثبت واگرایی در حال رشد سطوح سرمایه انسانی در سراسر شهرها دریافتند که توزیع سرمایه انسانی از واگرایی نسبی به واگرایی در حال افزایش رفته و شواهدی وجود دارد که این واگرایی ادامه خواهد داشت (Diebolt & Hauptert, 2016: 61).

تحقیقات همچنین نشان داده‌اند که سرمایه انسانی نه تنها با درآمدهای بالای منطقه‌ای، بلکه با قیمت‌های بالای مسکن در ارتباط است (Gyourko, Mayer, & Sinai, 2006; Shapiro, 2013). بخشی از طریق تأثیر درآمدی، جایی که درآمدهای بالا، تقاضاهای بالاتر و بیشتری برای مسکن ایجاد می‌کنند، ایجاد می‌شود. یک شاخه از صرفه‌های اقتصادی شهر را جیکوبز و لوکاس نشان دادند که تمرکز متراکم سرمایه انسانی، ممکن است مزیت‌هایی در بهره‌وری و نوآوری ایجاد کند و به سطوح بالاتر عملکرد

1. Ullman
2. skilled cities

اقتصادی منجر شود. این مناطق با هسته متراکم‌تر همچنین ممکن است مزیت‌هایی در تهیه انواعی از امکانات داشته باشند که برای جذب خانواده‌ها و افراد با سرمایه انسانی و مهارت بالا، لازم است (Florida, 2002; Glaeser et al., 2001).

در نقد و توسعه بحث سرمایه انسانی، ریچارد فلوریدا بحث سرمایه خلاق (طبقه خلاق) را مطرح می‌کند (Florida, 2005). فلوریدا معتقد است شاخص در نظر گرفته شده برای سرمایه انسانی که بیشتر با تحصیلات و شاخص شاغلان با تحصیلات عالی سنجیده می‌شود، کارایی لازم را ندارد. فلوریدا مطرح می‌کند، با اینکه افراد و شاغلان با تحصیلات عالی و طبقه خلاق همپوشانی زیادی باهم دارند، اما کاملاً یکسان نیستند. به باور او، اگر در تعریف طبقه خلاق صرفاً به سال‌های آموزش و تحصیل توجه کنیم، تعداد زیادی از افرادی را که کارهای بسیار خلاقانه انجام داده‌اند را نادیده می‌گیریم. از جمله این افراد، کارآفرینان جهانی مانند استیو جابز و بیل گیتس، هنرمندان و سایر افرادی هستند که مدارک عالی دانشگاهی نداشته‌اند (Florida, 2021). در همین راستا، تعریف فلوریدا از طبقه خلاق «افرادی که از طریق خلاقیتشان ارزش افزوده اقتصادی به وجود می‌آورند»، کاملاً ورای شاخص‌های سنتی در نظر گرفته شده برای سرمایه انسانی است (Florida, 2005).

ریچارد فلوریدا در پایان نامه‌اش برای پاسخ به این سؤال که چرا بعضی از نقاط رشد و شکوفایی بالایی دارند، درحالی که نقاط دیگر فاقد آن هستند، به ظهور طبقه خلاق در شهرها می‌پردازد (Zimmerman, 2008). فلوریدا فرضیه‌اش را بر این اصل قرار می‌دهد که موفقیت اقتصادی یک شهر بر استراتژی توسعه اقتصادی سنتی (استخدام صنعتی، توسعه صادرات و توسعه نیروی کار) استوار نیست، بلکه بیشتر در گرو جذب استعداد خلاق است (Donegan & Lowe, 2008). از نظر او در اقتصاد جدید، خلاقیت انسانی سرمایه‌ای ارزشمند است و همواره گروهی از افراد خلاق، جهت و جغرافیای توسعه اقتصادی جدید را تعیین می‌کنند. فلوریدا این گروه را طبقه خلاق می‌خواند. از این‌رو، عقیده دارد که سیاست شهرها باید مبنی بر جذب نوع ویژه‌ای از افراد تحت عنوان طبقه خلاق باشد که موتور محرکه

رشد اقتصاد شهری-منطقه‌ای هستند. فلوریدا بین آنچه هسته خلاق برتر این طبقه می‌داند (استادان دانشگاه، شاعران، رمان‌نویسان، هنرمندان، طراحان، معماران و اندیشمندان) و گروه کمتر شناخته که آنان را متخصصان خلاق می‌داند، تفاوت قائل می‌شود. فلوریدا مکان‌هایی مانند آستین، مینا پولیس و سانفرانسیسکو را جزو مکان‌های موفق در جذب طبقه خلاق می‌داند. از نظر او، وجود فرهنگ باز و متسامح، عاملی در جذب این طبقه است.

تحقیقات فلوریدا و سایر محققان نشان می‌دهد، سرمایه خلاق به‌عنوان موتور محرکه رشد شهری-منطقه‌ای توانایی زیادی در توضیح رشد اقتصاد شهری-منطقه‌ای دارد (Boschma & Fritsch, 2009; Florida, 2014a; Florida, Mellander, & Stolarick, 2008; Rausch & Negrey, 2006; Reese & Sands, 2008). به باور فلوریدا، همچنان که تحقیقات نشان می‌دهد، سرمایه خلاق باعث رشد اقتصادی می‌شود، همچنین تحقیقات نشان می‌دهد سطوح سرمایه انسانی خلاق در مکان‌های مختلف متفاوت و ناهمگون است و این باعث شکل‌گیری سؤال دوم فلوریدا می‌شود. چه عواملی توزیع جغرافیایی سرمایه خلاق را شکل می‌دهند؟ در این زمینه، سه نظریه مختلف وجود دارد. نظریه اول نظریه ادوارد گلپرز است. او به این نتیجه می‌رسد که دانشگاه‌ها نقش کلیدی در ایجاد مزیت‌های اولیه در سرمایه انسانی ایفا می‌کنند که در طول زمان انباشته شده و خود تقویت می‌شود (Glaeser et al., 2001). نظریه دوم مربوط به کلارک است. او به این نتیجه می‌رسد که امکانات رفاهی در جذب و حفظ خانواده‌های دارای تحصیلات عالی و مهارت بالا نقش دارند (Glaeser et al., 2001; Clark, 2003; Shapiro, 2006). نظریه سوم متعلق به ریچارد فلوریدا است. او استدلال می‌کند که مدارا و گشودگی در برابر تنوع مهم است و باعث حفظ و جذب سرمایه خلاق می‌شود (Florida, 2002, 2005, 2014b). فلوریدا بیان می‌کند این سه رویکرد در تقابل با یکدیگر نیستند و به‌احتمال زیاد این عوامل نقش مکمل در توزیع جغرافیایی استعدادها و توسعه منطقه‌ای دارند. برای بررسی نقش هر یک از متغیرهای مذکور در نظریات بررسی شده، فلوریدا یک مدل مرحله‌ای

توسعه‌ای منطقه‌ای را ارائه می‌دهد. در بخش اول، نقش عواملی همچون تسامح و تنوع، دانشگاه و امکانات محلی بر پراکنش جغرافیایی سرمایه خلاق را بررسی می‌کند. در مرحله دوم، به چگونگی تأثیر تمرکز جغرافیایی استعداد بر تکنولوژی می‌پردازد. در مرحله سوم، به نقش استعداد، تکنولوژی و تسامح بر توسعه‌ای اقتصاد منطقه‌ای (درآمد و دستمزد) می‌پردازد (Florida, 2014; Mellander & Florida, 2008).

یافته‌های فلوریدا نشان می‌دهد سرمایه خلاق تأثیر برجسته‌ای بر اقتصاد شهری-منطقه‌ای دارد. در ادامه او بر تبیین عوامل مؤثر بر جغرافیای طبقه خلاق می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که تسامح و تنوع مکان یکی از عوامل تأثیرگذار بر جغرافیای نابرابر طبقه خلاق در ایالات متحده است. همچنین، فلوریدا به نقش دانشگاه در جذب افراد خلاق اشاره می‌کند. او به ارتباط بالای شاخص تکنولوژی و طبقه خلاق اشاره دارد و نیز به نقش خدمات مصرف‌کننده رفاهی در جغرافیای نابرابر طبقه خلاق اشاره می‌کند (Florida, Mellander & Stolarick, 2008). به دنبال فلوریدا، پژوهش‌های زیادی در سرتاسر جهان به بررسی نقش سرمایه خلاق در توضیح رونق اقتصادی شهرها پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که سرمایه خلاق، کلید رشد و توسعه اقتصاد شهری-منطقه‌ای است (Boschma & Fritsch, 2009; Florida, 2014; Florida, Mellander, & Stolarick, 2008; Mellander & Florida, 2006; Marlet & Van Woerken, 2004; Rausch & Negrey, 2006; Reese & Sands, 2008). همچنین، تحقیقات فراوانی در زمینه عوامل مؤثر بر توزیع افراد خلاق و بامهارت بالا انجام شده است (Alfken, Broekel & Sternberg, 2015; Boschma & Fritsch, 2009; Clifton, 2008; Chantelot et al., 2010; Grant & Kronstal, 2009; Hansen & Nedomysl, 2009; Marlet & Woerkens, 2004; Möller & Tubadji, 2009; Vossen, Sternberg & Alfken, 2019).

در تحقیقات اخیر، باتابایل و همکاران (Batabyal, Kourtiti & Nijkamp, 2019) به این موضوع می‌پردازند که شهرها می‌توانند از خدمات عمومی محلی مانند امکانات فرهنگی، مدارس باکیفیت و حمل‌ونقل، در راستای جذب

سرمایه خلاق موفق استفاده کنند. در جدیدترین پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه نیز کواشینین در پژوهشی با عنوان «استراتژی‌های شهری اروپا برای جذب افراد بامهارت بالا» به نقش سرمایه انسانی خلاق و بامهارت بالا در رشد اقتصادی اشاره می‌کند. کواشینین با اشاره به کاهش رقابت‌پذیری اتحادیه اروپا در جذب افراد خلاق و بااستعداد به نقش شهرها و شهرداری در جذب و حفظ افراد خلاق و بااستعداد از طریق سیاست‌گذاری شهری اشاره دارد. او اشاره می‌کند مدیریت شهری می‌تواند با ایجاد یک محیط شهری راحت، سیاست‌های مسکن، افزایش دسترسی به حمل‌ونقل، تسهیل اشتغال فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌های محلی، حمایت از بازگشت نخبگان مهاجرت کرده و سایر اقدامات و سیاست‌های نرم در راستای جذب افراد بامهارت بالا و طبقه خلاق اقدام کند (Kvashnin, 2022).

در ایران نیز هم‌راستا با ادبیات جهانی، مفاهیم مرتبط با سرمایه خلاق و نظریه فلوریدا مورد توجه واقع شده و بیشتر با مفهوم شهر خلاق آمیخته است. اولین بار، مؤذنی (Moazeni, 2010) طبقه خلاق را در استان‌های ایران موردسنجش قرار داد، اما باوجود تلاش‌های ارزنده در این زمینه، شاخص‌های مورد استفاده برای سنجش طبقه خلاق نه تنها هم‌راستا با ادبیات نظری نبود، بلکه در مواردی تناقضاتی با آن داشت. به دنبال مؤذنی، جلالی (Jalali, 2010)، دو گروه عمده شغلی «قانون‌گذاران و مدیران» و «متخصصان» را به عنوان طبقه خلاق در نظر گرفت که با شاخص‌های موجود در ادبیات نظری و بخصوص نظریه فلوریدا متناسب است و آن را با توجه به اطلاعات مرکز آمار در سطح مناطق شهری ایران اندازه‌گیری می‌کند. بین ۱۳۸۹ش تا ۱۳۹۷ش تحقیقات مرتبط با سرمایه خلاق به حاشیه رفته و به دلیل معایب روش‌شناختی که در تحقیقات وجود داشته بیشتر در مفهوم شهر خلاق نمود یافته است. یکی از عمده‌ترین اشکالات در این تحقیقات، تقلیل مدل تبیینی موجود در نظریات به مدل‌های اندازه‌گیری بوده است. فتوحی مهربانی و رجایی (Fotouhi Mehrabani, 2018 & Rajaei, 2018)، الگوهای مکانی-فضایی طبقه خلاق را در شهرستان‌های ایران بررسی و به این نتیجه می‌رسند که

خواهد گردید. باتوجه به اهمیت و نقش سرمایه خلاق در شکوفایی اقتصادی و توسعه شهری-منطقه‌ای، شهرها و مکان‌هایی که از سرمایه خلاق بیشتری برخوردار باشند، توسعه‌یافته‌تر و شکوفاتر می‌شوند و بالعکس شهرها و مکان‌هایی که از سرمایه خلاق کمتری برخوردار هستند در رقابت‌پذیری آتی شهرها افول خواهند نمود، اما در این راستا مسئله اصلی پژوهش این است که چرا کلان‌شهر مشهد سرمایه انسانی خلاق و بامهارت بالای خود را از دست می‌دهد و در مقایسه با سایر کلان‌شهرهای ایران در جایگاه آخر قرار می‌گیرد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر، از نوع تحقیقات همبستگی و تبیینی است. مراحل به‌کار رفته برای دستیابی به اهداف تحقیق بدین‌صورت است که ابتدا متغیر کلیدی تحقیق (سرمایه خلاق) تعریف عملیاتی شده و آمار و اطلاعات آن در سطح کلان‌شهر مشهد و کلان‌شهرهای ایران موردبررسی قرار می‌گیرد. باتوجه به ادبیات نظری، مدیران و قانون‌گذاران، متخصصان (شامل ۱۰۲ رده شغلی بر اساس اطلاعات مرکز آمار)، به‌عنوان سرمایه خلاق در نظر گرفته شده است. این مشاغل نسبت به سایر مشاغل دارای بالاترین سطح خلاقیت و نوآوری هستند و در رده مهارتی ۴ قرار می‌گیرد. در تعریف سازمان بین‌المللی کار (International Labour Organization) سطح مهارتی ۴ این‌طور آمده: مشاغل با سطح مهارت ۴، به‌طور ویژه مستلزم انجام وظایفی است که نیاز به حل مسائل پیچیده، تصمیم‌گیری بر اساس پیشینه قابل‌ملاحظه‌ای از دانش نظری و عملی در حوزه‌های تخصصی دارد. سپس جایگاه کلان‌شهر مشهد در برخورداری از سرمایه خلاق با سایر کلان‌شهرها مقایسه شده و جایگاه آن مشخص می‌گردد. در وهله بعد، باتوجه به نقش سرمایه خلاق در رشد اقتصاد شهری-منطقه‌ای، نقش عوامل مؤثر در تصمیمات مکانی سرمایه خلاق و درصد حضور آن‌ها در کلان‌شهرها تبیین می‌گردد. در این مرحله بعد به این موضوع پرداخته می‌شود که چه عواملی منجر به پراکندگی سرمایه خلاق (متغیر وابسته) و حضور متفاوت آن‌ها در کلان‌شهرهای کشور می‌شود. برای تبیین این موضوع متغیرهای (استعداد، تنوع و تسامح، خدمات مصرف‌کننده

طبقه خلاق از الگوی ناهمگون و متمرکزشده در برخی نقاط پیروی می‌کند، به‌طوری‌که متمرکزترین خوشه طبقه خلاق در پایتخت و اطراف آن قرار دارد. یافته‌هایشان نشان می‌دهد نقش پایتختی تهران در کنار نوع سیستم سیاسی متمرکزگرا و نوع سیستم اقتصادی شبه سرمایه‌داری رانتی باعث می‌شود تهران به‌عنوان مقر و مکان حاکمیت، ثروت و ارزش‌افزوده ناشی از فروش منابع سرزمینی ازجمله نفت را در خود و مناطق اطراف انباشته و کم‌کم بر جذابیت‌هایش نسبت به سایر نقاط سرزمین بیفزاید.

بررسی‌های اولیه در زمینه برخورداری کلان‌شهرهای ایران از سرمایه انسانی خلاق و بامهارت بالا (طبقه خلاق) نشان می‌دهد سرمایه خلاق پدیده‌ای کلان‌شهری است و کلان‌شهرها با وجود اینکه حدوداً ۲۶٪ جمعیت کشور و ۲۶٪ کل شاغلان کشور را دارا هستند، ۴۲٪ کل طبقه خلاق کشور را در خود جای داده‌اند. با این وجود، توزیع سرمایه خلاق در کلان‌شهرها نیز به‌صورت متوازن نبوده است و سرمایه خلاق کار و زندگی در برخی کلان‌شهرها را به برخی دیگر ترجیح می‌دهد. به‌طورکلی، کلان‌شهرهای ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالا در سه خوشه برخوردار، میانه و کم‌برخوردار قرار می‌گیرند. خوشه برخوردار متشکل از کلان‌شهرهای تهران و اهواز، خوشه میانه متشکل از کلان‌شهرهای اصفهان، کرج و شیراز و خوشه کم‌برخوردار نیز متشکل از کلان‌شهرهای تبریز، قم و مشهد است. یکی دیگر از نکات قابل‌توجه در خوشه کم‌برخوردار، جایگاه نامطلوب کلان‌شهر مشهد است که به‌طورکلی در جایگاه آخر در بین کلان‌شهرهای ایران قرار می‌گیرد. در واقع، می‌توان این‌گونه عنوان نمود که کلان‌شهر مشهد به‌عنوان کلان‌شهر دوم کشور، قطب گردشگری مذهبی کشور و کلان‌شهر دارای حوزه نفوذ بین‌المللی (Nami, 2011)، در بسیاری از شاخص‌ها به‌خصوص جمعیت، از سرمایه خلاق بسیار پایینی برخوردار است و توجه به روند سرمایه خلاق در طی دوره‌های موردبررسی نشان می‌دهد مشهد به‌شدت در حال از دست دادن سرمایه خلاق خود است. این یافته‌ها زنگ هشدار برای توسعه پایدار کلان‌شهر مشهد است، چراکه سرمایه خلاق یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار است و کلان‌شهر مشهد در آینده در این زمینه با مشکل مواجه

و شرایط اقتصادی) از ادبیات نظری استخراج گردیده (جدول ۱) و میزان رابطه آن‌ها با سرمایه خلاق و درصد حضور آن در پیرسون مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۱: متغیرهای تحقیق (مأخذ: نگارندگان)

متغیرها	عامل
درصد طبقه خلاق (قانون‌گذاران و مدیران + متخصصان)	سرمایه خلاق
تمرکز دانشگاه	استعداد
تمرکز دانشگاه‌های برتر	
جمعیت با تحصیلات عالی/ درصد	
سهم شاغلان با تحصیلات عالی از کل شاغلان/ درصد	
دانشجویان کارشناسی و بالاتر به ازای هر ۱۰۰۰ نفر	تسامح و تنوع
تنوع ادیان	
تنوع قومی	
اقلیم هنری و خلاقانه شهر = تمرکز هنرمندان (درصد هنرمندان از کل شاغلان)	
نرخ اشتغال زنان	شرایط اقتصادی
درآمد سرانه	
دستمزد	
درصد شاغلان بخش خدمات از کل شاغلان	خدمات مصرف‌کننده (امکانات رفاهی)

خلاق در بین کلان‌شهرهای کشور در جایگاه آخر قرار می‌گیرد و مشهد در این زمینه دچار چه کاستی‌هایی است.

جایگاه کلان‌شهر مشهد در برخورداری از سرمایه خلاق در مقایسه با سایر کلان‌شهرها

در این پژوهش برای سنجش سرمایه خلاق در کلان‌شهرها و کلان‌شهر مشهد، دو طبقه شغلی مدیران و متخصصان از بین ۹ طبقه شغلی تقسیم‌بندی‌های بین‌المللی مشاغل (۱). مدیران و قانون‌گذاران، ۲. متخصصان، ۳. تکنسین‌ها و دستیاران، ۴. کارمندان اداری و دفتری، ۵. کارکنان خدماتی و فروشندگان، ۶. کارکنان ماهر کشاورزی، ۷. صنعتگران و کارکنان مشاغل مربوطه، ۸. موتناژکاران ماشین‌آلات و رانندگان، ۹. کارگران ساده، به‌عنوان سرمایه خلاق در نظر گرفته شده است (جدول ۲). این مشاغل نسبت به سایر مشاغل دارای بالاترین سطح خلاقیت و نوآوری هستند و در رده مهارتی ۴ قرار می‌گیرند. در تعریف سازمان بین‌المللی کار (International Labour Organization) سطح مهارتی ۴ این‌طور آمده: مشاغل با سطح مهارت ۴، به‌طور ویژه مستلزم انجام وظایفی است که نیازمند حل مسائل پیچیده،

واحد تحلیل و گردآوری داده‌ها در این تحقیق را کلان‌شهر مشهد به همراه کلان‌شهرهای ایران (شهرهای بالای ۱۰۰۰۰۰۰ نفر) تشکیل می‌دهد. داده‌های موردنیاز نیز از طریق کتاب *سنجش ویژگی‌های جمعیتی، اجتماعی و اقتصادی کلان‌شهرها و مقایسه تغییرات آن در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰* و سری دوم این کتاب برای سال ۱۳۹۰ ش و ۱۳۹۵ ش تهیه شده توسط مرکز آمار ایران و همچنین *آمارنامه کلان‌شهرها* جمع‌آوری شده است.

یافته‌ها

در بخش یافته‌ها، ابتدا اطلاعات توصیفی مربوط به عملیاتی‌سازی مفهوم سرمایه خلاق و کم و کیف آن در کلان‌شهرهای ایران ارائه می‌گردد و جایگاه کلان‌شهر مشهد در برخورداری از سرمایه خلاق در دوره‌های زمانی مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد. در وهله بعد، تأثیر عوامل مؤثر بر توزیع سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت نیز جایگاه کلان‌شهرها و بخصوص کلان‌شهر مشهد در عوامل مؤثر بر سرمایه خلاق بررسی می‌گردد تا مشخص شود چرا مشهد در برخورداری از سرمایه

تصمیم‌گیری و خلاقیت بر اساس پیشینه قابل‌ملاحظه‌ای از دانش نظری و عملی در حوزه‌های تخصصی دارد.

جدول ۲: درصد طبقه خلاق در کلان‌شهرهای ایران از بیشترین به کمترین در طی سه دوره (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

کلان‌شهر	رتبه	درصد طبقه خلاق ۱۳۸۵ ش	کلان‌شهر	رتبه	درصد طبقه خلاق ۱۳۹۰ ش	کلان‌شهر	رتبه	درصد طبقه خلاق ۱۳۹۵ ش ^۱
تهران	۱	۲۲,۳	تهران	۱	۲۳,۵	تهران	۱	۲۴,۸
اصفهان	۲	۱۹,۵	اهواز	۲	۱۹,۷	اهواز	۲	۲۲
کرج	۳	۱۷,۷	اصفهان	۳	۱۸,۸	شیراز	۳	۱۹,۴
شیراز	۴	۱۷,۱	کرج	۴	۱۸,۲	کرج	۴	۱۸,۷
اهواز	۵	۱۶,۹	شیراز	۵	۱۸,۲	اصفهان	۵	۱۸,۱
قم	۶	۱۶,۲	تبریز	۶	۱۵,۶	تبریز	۶	۱۷,۹
مشهد	۷	۱۵,۴	قم	۷	۱۵,۴	مشهد	۷	۱۵,۲
تبریز	۸	۱۳,۶	مشهد	۸	۱۵,۳	قم	۸	۱۴,۶

به‌طورکلی کلان‌شهرهای ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالا در سه خوشه برخوردار، میانه و کم‌برخوردار قرار می‌گیرند (جدول ۳).

جدول ۳: خوشه‌بندی کلان‌شهرهای ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه خلاق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

خوشه	رتبه	کلان‌شهر	میانگین طبقه خلاق سه دوره ۱۳۸۵ ش، ۱۳۹۰ ش و ۱۳۹۵ ش
برخوردار	۱	تهران	۲۳,۵۳
	۲	اهواز	۱۹,۵۳
میانه	۳	اصفهان	۱۸,۸۰
	۴	شیراز	۱۸,۲۳
	۵	کرج	۱۸,۲۰
کم‌برخوردار	۶	تبریز	۱۵,۷۰
	۷	قم	۱۵,۴۰
	۸	مشهد	۱۵,۳۰

خوشه میانه متشکل از کلان‌شهرهای اصفهان، کرج و شیراز با محوریت اصفهان است. به‌طور میانگین میزان سرمایه خلاق برای اصفهان ۱۸,۸٪، شیراز ۱۸,۲۳٪ و برای کرج ۱۸,۲۰٪ است. خوشه میانه بخصوص کلان‌شهر اصفهان توانایی نزدیک شدن و رقابت با خوشه برخوردار را دارد. خوشه کم‌برخوردار متشکل از کلان‌شهرهای تبریز، قم و مشهد با محوریت تبریز است. به‌طور میانگین میزان سرمایه خلاق برای تبریز ۱۵,۷٪، قم ۱۵,۴٪ و برای مشهد ۱۵,۳٪

خوشه برخوردار متشکل از کلان‌شهرهای تهران و اهواز با محوریت تهران است. بر اساس جدول (۳) مشخص می‌گردد که بالاترین میزان طبقه خلاق مربوط به کلان‌شهر تهران است و همواره در جایگاه اول قرار می‌گیرد، به‌طوری‌که به‌صورت میانگین ۲۳,۵٪ شاغلین آن را مشاغل با درجه بالای خلاقیت و مهارت در طول سال‌های مختلف تشکیل می‌دهد. بعد از تهران اهواز در جایگاه دوم قرار می‌گیرد.

۱. درصد طبقه خلاق ۱۳۹۵ ش بر اساس نرخ رشد ۱۳۸۵-۱۳۹۰ ش برآورد گردیده است.

جغرافیای سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران را شکل می‌دهند. به عبارتی، در بخش‌های بعدی با تبیین عوامل مؤثر بر تصمیمات سرمایه خلاق و جغرافیای آن می‌توان مشخص ساخت که کلان‌شهرها برای بهبود وضعیت و جایگاه خود در سرمایه خلاق باید چه عواملی را مورد توجه قرار دهند.

تبیین عوامل مؤثر بر جغرافیای سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران

در بخش قبلی تأثیرات اقتصادی سرمایه خلاق بر عملکرد اقتصادی مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد سرمایه خلاق تأثیر مثبتی بر این شاخص‌ها و به‌طور کلی شکوفایی اقتصادی شهرها و مناطق دارد. از جمله نکات مهم، این موضوع است که نیروی انسانی در یک بازار آزاد در مقایسه با زمین، سرمایه و منابع طبیعی دارای اراده آزاد است. به این معنی نیروی انسانی اختیار دارد که محل کار خود را به صورت آزادانه تعیین کند یا برای دستیابی به فرصت‌های بهتر محل کار خود را تغییر دهد. در همین راستا، سرمایه خلاق، مکان‌ها و شهرهای خاصی را برای کار و زندگی انتخاب می‌کند. در این بخش با توجه به ادبیات نظری همبستگی بین سرمایه خلاق و متغیرهای مستقل (استعداد، تسامح و تنوع، خدمات مصرف‌کننده رفاهی و شرایط اقتصادی) مورد بررسی قرار می‌گیرد (جدول ۴).

یکی از نکات قابل توجه در بررسی این سه کلان‌شهر این موضوع است که در سه دوره مورد بررسی این کلان‌شهرها در خوشه کم‌برخوردار قرار می‌گیرند و این نشان از برجسته بودن مشکل در این کلان‌شهرها در زمینه برخورداری از سرمایه خلاق و حفظ و جذب آن است. از دیگر نکات در خوشه کم‌برخوردار، جایگاه نامطلوب کلان‌شهر مشهد است که به‌طور کلی در جایگاه آخر در بین کلان‌شهرهای ایران قرار می‌گیرد. در واقع، می‌توان این‌گونه عنوان نمود که کلان‌شهر مشهد به‌عنوان کلان‌شهر دوم کشور در بسیاری از شاخص‌ها به‌خصوص جمعیت از سرمایه خلاق بسیار پایینی برخوردار است و توجه به روند سرمایه خلاق در طی دوره‌های مورد بررسی نشان می‌دهد مشهد به‌شدت در حال از دست دادن سرمایه خلاق خود است. این یافته‌ها زنگ هشدار برای توسعه پایدار کلان‌شهر مشهد است، چراکه سرمایه خلاق یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار است و کلان‌شهر مشهد در آینده در این زمینه با مشکل مواجه خواهد گردید.

از مسائل مورد توجه در زمینه برخورداری کلان‌شهرهای ایران از سرمایه خلاق در سه خوشه برخوردار، میانه و کم‌برخوردار این است که آن‌ها چگونه می‌توانند جایگاه و وضعیتشان را در متغیر سرمایه خلاق بهبود بخشند و رقابت‌پذیری خود را در زمینه پرورش، حفظ و جذب سرمایه خلاق افزایش دهند. این مسئله نیازمند بررسی این موضوع است که چه عواملی

جدول ۴: همبستگی بین سرمایه خلاق و متغیرهای مورد بررسی در کلان‌شهرهای ایران (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

درصد طبقه خلاق			متغیرها	عامل
تعداد	معنی‌داری	ضریب همبستگی		
۸		۱	درصد طبقه خلاق	سرمایه انسانی خلاق
۸	۰/۰۲۷	۰/۷۳۷*	تمرکز دانشگاه	استعداد
۸	۰/۰۲۹	۰/۷۷۵*	تمرکز دانشگاه‌های برتر	
۸	۰/۰۰۴	۰/۸۸۳**	جمعیت با تحصیلات عالی در صد	
۸	۰/۰۲۲	۰/۷۵۰*	سهم شاغلان با تحصیلات عالی از کل شاغلان	
۸	۰/۰۴۰	۰/۷۲۹*	دانشجویان لیسانس و بالاتر به ازای هر ۱۰۰۰ نفر	

۸	۰/۰۰۴	۰/۸۸۴**	تنوع ادیان	تسامح و تنوع
۸	۰/۰۲۹	۰/۷۵۸*	تمرکز هنرمندان	
۸	۰/۳۲۷	۰/۴۰۰	تنوع قومی	
۸	۰/۰۱۳	۰/۸۱۷*	نرخ اشتغال زنان	
۸	۰/۰۴۶	۰/۷۱۶*	درصد شاغلان بخش خدمات از کل شاغلان	خدمات مصرف‌کننده/ امکانات رفاهی
۸	۰/۰۰۵	۰/۸۶۸**	درآمد سرانه	شرایط اقتصادی
۸	۰/۰۲۳	۰/۷۷۲*	دستمزد	
۸	۰/۳۷	-۰/۳۱۳	نرخ اشتغال	

در بررسی عامل خدمات مصرف‌کننده که به نوعی نشان‌دهنده امکانات و دارایی‌های محلی است، یافته‌ها نشان داد بین سرمایه خلاق و خدمات مصرف‌کننده رابطه مثبت و معنی‌دار وجود دارد و مطالب ارائه‌شده در زمینه نقش خدماتی شهر و امکانات رفاهی آن و میزان حضور طبقه خلاق رابطه معنی‌داری (ضریب همبستگی = ۰/۷۱۶ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۴۶) وجود دارد.

شرایط و عملکرد اقتصاد شهری-منطقه‌ای بر اساس ادبیات نظری بسیار متأثر از سرمایه خلاق است و سرمایه خلاق تأثیر مثبتی بر عملکرد اقتصاد شهری-منطقه‌ای دارد. باین وجود، شرایط اقتصادی نیز بر سرمایه خلاق تأثیرگذار است و می‌توان عنوان نمود رابطه‌ای متقابل بین سرمایه خلاق و شرایط اقتصادی وجود دارد، به طوری که یافته‌های جدول نشان می‌دهد بین سرمایه خلاق و متغیرهای درآمد سرانه (ضریب همبستگی = ۰/۸۶۸ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۰۵)، سرانه سپرده‌های بانکی (ضریب همبستگی = ۰/۸۱۶ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۱۴) و دستمزد (ضریب همبستگی = ۰/۷۷۲ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۲۳) رابطه مثبت و معنی‌دار وجود دارد. رابطه بین نرخ اشتغال و سرمایه خلاق معنی‌دار نگردید.

وزن و اهمیت متغیرهای مؤثر بر سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران بر اساس میزان همبستگی

در عامل استعداد یافته‌های جدول ۴ نشان می‌دهد بین سرمایه خلاق و متغیرهای تمرکز دانشگاه (ضریب همبستگی = ۰/۷۳۷ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۳۷)، تمرکز دانشگاه‌های برتر (ضریب همبستگی = ۰/۷۷۵ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۲۹)، درصد جمعیت با تحصیلات عالی (ضریب همبستگی = ۰/۸۸۳ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۰۴)، دانشجویان لیسانس و بالاتر به ازای هر ۱۰۰۰ نفر (ضریب همبستگی = ۰/۷۵۰ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۳۲) همبستگی مثبت و معنی‌دار وجود دارد. از نکات جالب توجه اینکه رابطه بین سرمایه خلاق و تنوع قومی معنی‌دار نشد.

تسامح و گشودگی به روی تنوع، میزان و توزیع جغرافیایی استعداد و سرمایه خلاق را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به عبارتی دیگر، مکان‌هایی که به روی انواع تنوع جمعیت شناختی گشوده هستند و بتوانند افکار و عقاید مختلف را پذیرا باشند، می‌توانند سرمایه خلاق بیشتری را در خود جای‌داده و جذب کنند. در همین راستا، در عامل تسامح و تنوع یافته‌های جدول نشان می‌دهد بین سرمایه خلاق و متغیرهای تنوع ادیان (ضریب همبستگی = ۰/۸۸۴ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۰۴)، تمرکز هنرمندان (درصد هنرمندان از کل شاغلان) (ضریب همبستگی = ۰/۷۵۸ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۲۹) و نرخ اشتغال زنان (ضریب همبستگی = ۰/۸۱۷ و ضریب معنی‌داری = ۰/۰۱۳) همبستگی مثبت و معنی‌دار وجود دارد.

در این بخش، وزن و اهمیت کلی متغیرهایی که با سرمایه خلاق ارتباط داشتند بر اساس میزان همبستگی آن‌ها محاسبه گردید (جدول ۵).

جدول ۵: وزن و اهمیت متغیرهای مؤثر بر سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران بر اساس میزان همبستگی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

وزن نهایی تعدیل‌شده	میانگین همبستگی متغیرها	
۰/۲۶۴	۰/۸۲۰	تسامح و تنوع
۰/۲۵۶	۰/۷۹۵	شرایط اقتصادی
۰/۲۳۱	۰/۷۱۶	خدمات و امکانات رفاهی
۰/۲۵۰	۰/۷۷۵	استعداد

جایگاه کلان‌شهرها در برخورداری از متغیرهای مؤثر بر سرمایه خلاق همان‌طور که قبلاً نیز ذکر شد، کلان‌شهرهای ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه انسانی خلاق و بامهارت بالا در سه خوشه برخوردار متشکل از کلان‌شهرهای تهران و اهواز، خوشه میانه متشکل از کلان‌شهرهای اصفهان، کرج و شیراز و خوشه کم‌برخوردار متشکل از کلان‌شهرهای تبریز، قم و مشهد قرار می‌گیرند. در ادامه جایگاه هر یک از کلان‌شهرها در برخورداری از متغیرهای تسامح و تنوع، استعداد و خدمات و امکانات رفاهی با تأکید بر کلان‌شهر مشهد مورد بررسی قرار می‌گیرد (جدول ۶).

یافته‌های جدول ۵ نشان می‌دهد متغیرهای تسامح و تنوع، شرایط اقتصادی، استعداد و خدمات و امکانات رفاهی به ترتیب بیشترین وزن و اهمیت را در تبیین سرمایه خلاق دارند. در این بین، تسامح و تنوع بالاترین تأثیر را دارد. این نشان می‌دهد هرچقدر یک مکان به روی افکار، اندیشه‌ها و انواع تنوع (جهان‌بینی، قومی-زبانی، نژادی، دینی و غیره) پذیرا و گشوده باشد و به عبارتی از تسامح و مدارای بیشتری برخوردار باشد، برای سرمایه خلاق جذاب است. شرایط اقتصادی از دیگر عوامل مهم تأثیرگذار بر تصمیمات مکانی سرمایه خلاق است. این متغیرها در کنار دو متغیر استعداد و خدمات و امکانات رفاهی جغرافیای سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران را توضیح می‌دهند.

جدول ۶: جایگاه کلان‌شهرهای ایران در متغیرهای مؤثر بر سرمایه خلاق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

برخوردار از سرمایه خلاق	کلان‌شهر	تسامح و تنوع	شرایط اقتصادی	استعداد	خدمات و امکانات رفاهی
خوشه برخوردار	تهران	۱	۱	۱	۱
	اهواز	۵	۳	۵	۴
خوشه میانه	اصفهان	۲	۲	۳	۳
	شیراز	۴	۴	۲	۲
	کرج	۲	۶	۶	۶
خوشه کم‌برخوردار	تبریز	۷	۸	۴	۸
	قم	۸	۷	۷	۷
	مشهد	۶	۵	۸	۵

خلاق در کلان‌شهرهای ایران دارند، کلان‌شهر تهران با داشتن جایگاه و وضعیت مطلوب در این متغیرها نسبت به سایر کلان‌شهرها در سرمایه خلاق نیز جایگاه اول را به دست می‌آورد و جریان سرمایه خلاق را به سمت خود سوق

همان‌طور که یافته‌های جدول نشان می‌دهد، تهران در متغیرهای تسامح و تنوع، استعداد، خدمات و امکانات رفاهی در بین کلان‌شهرهای ایران در جایگاه اول قرار دارد. باتوجه به اینکه این متغیرها نقش مهمی در جغرافیای سرمایه

می‌دهد. این موضوع می‌تواند کاستی و ضعف‌های سایر کلان‌شهرها را در رقابت با تهران بر سر حفظ و جذب سرمایه خلاق آشکار سازد، اما برخلاف تهران، مشهد به‌عنوان کلان‌شهر دوم کشور جایگاه متفاوتی دارد. کلان‌شهر مشهد در متغیرهای تسامح، تنوع و استعداد جایگاه نامطلوبی دارد و در متغیرهای شرایط اقتصادی، خدمات و امکانات رفاهی در جایگاه میانه قرار دارد. در همین راستا می‌توان این‌گونه جمع‌بندی کرد که همان‌طور که کلان‌شهر مشهد در متغیر سرمایه خلاق در خوشه کم‌برخوردار قرار می‌گیرد، در متغیر تسامح، مدارا و تنوع نیز در جایگاه نامطلوبی قرار دارد که از پایین بودن تسامح و تنوع و به‌طورکلی مدارا در این مکان حکایت دارد. در واقع، با توجه به وزن و اهمیت بالای متغیر تسامح و تنوع در تبیین جغرافیای سرمایه خلاق در کلان‌شهرهای ایران می‌توان عنوان نمود یکی از دلایل پایین بودن سرمایه خلاق در کلان‌شهر مشهد، پایین بودن تسامح و تنوع است. در همین راستا، کلان‌شهر مشهد در راستای رقابت‌پذیری بیشتر برای سرمایه خلاق و حفظ سرمایه خلاق، نیازمند تقویت جایگاه خود در این متغیر است. یکی دیگر از ابعاد مسئله‌دار برای کلان‌شهر مشهد، جایگاه نامطلوب در متغیر استعداد است. بررسی جایگاه مشهد در متغیر استعداد که با سنجش‌های تمرکز دانشگاه‌های برتر، تعداد دانشجویان، جمعیت و شاغلان با تحصیلات عالی به ازای هر هزار نفر سنجیده می‌شود، نشان می‌دهد که مشهد در متغیر استعداد در بین کلان‌شهرهای کشور در جایگاه آخر قرار می‌گیرد. متغیر استعداد ناظر بر پرورش و هم حفظ سرمایه خلاق است و بیانگر این موضوع است که مشهد در این زمینه نیز دارای کاستی‌هایی است. به‌طورکلی، مسئله‌دارترین بخش کلان‌شهر مشهد که از لحاظ سرمایه خلاق در خوشه کم‌برخوردار قرار می‌گیرد را می‌توان جایگاه نامطلوب مشهد در متغیرهای استعداد و متغیر مهم تسامح و تنوع دانست.

نتیجه‌گیری

شهرها و مکان‌هایی که از سرمایه خلاق بیشتری برخوردار هستند، توسعه‌یافته‌تر و شکوفاتر می‌شوند و بالعکس شهرها و مکان‌هایی که از سرمایه خلاق کمتری برخوردار هستند، در رقابت‌پذیری آتی شهرها حرفی برای گفتن

نخواهند داشت و افول خواهند نمود. در همین راستا، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد کلان‌شهرهای ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه خلاق در سه خوشه برخوردار، میانه و کم‌برخوردار قرار می‌گیرند. از نکات قابل در خوشه کم‌برخوردار، جایگاه نامطلوب کلان‌شهر مشهد است که به‌طورکلی در جایگاه آخر در بین کلان‌شهرهای ایران قرار می‌گیرد. در واقع، می‌توان این‌گونه عنوان نمود که کلان‌شهر مشهد به‌عنوان کلان‌شهر دوم کشور در بسیاری از شاخص‌ها به‌خصوص جمعیت از سرمایه خلاق بسیار پایینی برخوردار است و توجه به روند سرمایه خلاق در طی دوره‌های موردبررسی نشان می‌دهد مشهد در حال از دست دادن سرمایه خلاق خود است و به‌طورکلی در مقایسه با سایر کلان‌شهرهای ایران در برخورداری از سرمایه خلاق در جایگاه آخر قرار می‌گیرد. در همین راستا، تبیین عوامل مؤثر بر اینکه چرا مشهد سرمایه خلاق خود را از دست می‌دهد و در مقایسه با سایر کلان‌شهرها در جایگاه آخر قرار می‌گیرد، مهم‌ترین هدف این پژوهش بود.

بررسی عوامل مؤثر بر توزیع سرمایه خلاق در سطح کلان‌شهرهای نشان داد بین حضور سرمایه خلاق و عامل استعداد (متغیرهایی همچون تمرکز دانشگاه بخصوص دانشگاه‌ها برتر، جمعیت، دانشجویان و شاغلان با تحصیلات عالی)، تسامح، مداراگری و تنوع (تنوع ادیان، اقلیم هنری و خلاقانه شهر از طریق تمرکز هنرمندان و نرخ اشتغال زنان)، شرایط اقتصادی (درآمد سرانه و دستمزد) و خدمات مصرف‌کننده یا امکانات رفاهی که بیانگر نقش خدماتی شهر است، رابطه قوی و معنی‌داری وجود دارد. نکته قابل‌توجه این است که هر یک از عوامل لازم است، اما کافی نیست و حضور مکمل‌گونه این عوامل باهم در یک شهر یا مکان است که مزیت‌هایی را برای حفظ و جذب سرمایه خلاق و برخورداری از مزایای آن و افزایش رقابت‌پذیری آن شهر یا مکان ایجاد می‌کند. همچنین یافته‌ها آشکار ساخت که متغیرهای تسامح و تنوع، شرایط اقتصادی، استعداد و خدمات مصرف‌کننده رفاهی به ترتیب بیشترین تأثیر را جغرافیای سرمایه خلاق دارد.

بررسی جایگاه کلان‌شهر مشهد در متغیرهای مؤثر بر سرمایه خلاق نشان می‌دهد کلان‌شهر مشهد جایگاه متفاوتی در

cities. *Regional Science Policy & Practice*, 11(3), 571-581.

<https://doi.org/10.1111/rsp3.12214>

Boschma, R. A., & Fritsch, M. (2009). Creative class and regional growth: Empirical evidence from seven European countries. *Economic Geography*, 85(4), 391-423. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2009.01048.x>

Chantelot, S., Peres, S., & Virol, S. (2010). *The geography of French creative class: An exploratory spatial data analysis* (No. 2010-16). Groupe de Recherche en Economie Théorique et Appliquée (GREThA).

<https://ideas.repec.org/p/grt/wpegrt/2010-16.html>

Clark, T. N. (2003). 3. Urban amenities: lakes, opera, and juice bars: do they drive development?. In *The city as an entertainment machine* (Vol. 9, pp. 103-140). Emerald Group Publishing Limited.

[https://doi.org/10.1016/S1479-3520\(03\)09003-2](https://doi.org/10.1016/S1479-3520(03)09003-2)

Clifton, N. (2008). The "creative class" in the UK: an initial analysis. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90(1), 63-82.

<https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2008.00276.x>

Diebolt, C., & Hauptert, M. (2016). *Handbook of Cliometrics*. Springer.

Donegan, M., & Lowe, N. (2008). Inequality in the creative city: is there still a place for "old-fashioned" institutions?. *Economic Development Quarterly*, 22(1), 46-62.

<https://doi.org/10.1177/0891242407310722>

Florida, R. (2002). *The rise of the creative class. And how it's transforming work, leisure and everyday life*. New York: Basic Books.

Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. Routledge.

Florida, R. (2014). The Creative Class and Economic Development. *Economic Development Quarterly*, 28(3), 196-205.

<https://doi.org/10.1177/0891242414541693>

Florida, R. (2014). *The rise of the creative class--revisited: Revised and expanded*. Basic Books (AZ).

Florida, R., Mellander, C., & Stolarick, K. (2008). Inside the black box of regional development—human capital, the creative class and tolerance. *Journal of economic geography*, 8(5), 615-649.

<https://www.jstor.org/stable/26161285>

Florida, Richard. (2021). *The Rise of the Creative Class (Revised Edition)*, translated by

متغیرهای موردبررسی دارد. در متغیر تسامح و تنوع که تأثیر بیشتری نسبت به سایر متغیرها دارد، مشهد جایگاه نامناسبی دارد. همچنین، مشهد در متغیر استعداد که بیشتر ناظر بر پرورش سرمایه خلاق است در جایگاه آخر بین کلان‌شهرهای ایران قرار دارد، اما در متغیرهای شرایط اقتصادی و امکانات رفاهی در جایگاه میانه قرار دارد. این یافته‌ها نشان می‌دهد مسئله‌دارترین بخش کلان‌شهر مشهد در زمینه اینکه سرمایه خلاق خود را از دست می‌دهد و نسبت به سایر کلان‌شهرها در جایگاه آخر قرار می‌گیرد در متغیرهای استعداد و مدارا قرار دارد.

به‌طورکلی می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالا یکی از نیروهای پیشران برای ایجاد یک گذار اقتصادی-اجتماعی در مقیاس شهری و منطقه‌ای است. شهرها و مناطقی که بتوانند در پرورش، حفظ و جذب سرمایه خلاق موفق عمل کنند، در رقابت‌پذیری آتی شهرها، حرکت به سمت اقتصاد خلاق و به‌طورکلی مزیت‌های ناشی از سرمایه خلاق که توسعه شهری-منطقه‌ای غایت آن‌هاست، موفق عمل خواهند نمود. کلان‌شهر مشهد در زمینه برخورداری از سرمایه خلاق در بین کلان‌شهرهای ایران در جایگاه آخر قرار می‌گیرد. متغیرها استعداد و تسامح و مدارا از جمله متغیرهای است که کلان‌شهر مشهد در آن‌ها کاستی‌های دارد. در زمینه متغیر مدارا، مشهد نیازمند افزایش بردباری و مدارای خویش در مواجهه با سرمایه انسانی خلاق و با مهارت بالا است. مدارای در فروع می‌تواند نسخه‌ای قابل اجرا و مؤثر در کلان‌شهر مشهد باشد. در زمینه متغیر استعداد که بیشتر ناظر بر پرورش و حفظ سرمایه خلاق است نیز مشهد کاستی‌های اساسی دارد و نیازمند توجه به این موضوع در راستای افزایش رقابت‌پذیری خود در پرورش، حفظ و جذب سرمایه خلاق و بهره‌مندی از مزایای آن است.

Reference

- Alfken, C., Broekel, T., & Sternberg, R. (2015). Factors explaining the spatial agglomeration of the creative class: empirical evidence for German artists. *European Planning Studies*, 23(12), 2438-2463. <https://doi.org/10.1080/09654313.2014.979767>
- Batabyal, A. A., Kourtit, K., & Nijkamp, P. (2019). Using local public goods to attract and retain the creative class: A tale of two

- C. Koopmans Research Institute, 4(29). https://www.uu.nl/sites/default/files/rebo_use_dp_2004_04-29.pdf
- Mellander, C., & Florida, R. (2006). Human capital or the creative class—explaining regional development in Sweden. *KTH/CESIS Working Paper Series in Economics and Institutions of Innovation*. <https://ideas.repec.org/p/hhs/cesisp/0079.html>
- Moazeni, Ahmad. (2010). The Role of Intellectual Capital in Measuring the Creative Class: Iran's Provinces. Second International Conference on Intellectual Capital Management, Zanjan. Retrieved from <https://civilica.com/doc/94769>. [in Persian]
- Möller, J., & Tubadji, A. (2009). The creative class, bohemians and local labor market performance. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 229(2-3), 270-291. <https://doi.org/10.1515/9783110508284-011>
- Nami, Mohammad Hassan. (2011). The Role of Religious Tourism in the Economic Transformation of the Holy City of Mashhad. *Journal of Greater Khorasan*, 2(3), 109-120. [in Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.139.0.1.3.7.4>
- Ratiu, D. E. (2013). Creative cities and/or sustainable cities: Discourses and practices. *City, Culture and Society*, 4(3), 125-135. <https://doi.org/10.1016/j.ccs.2013.04.002>
- Rausch, S., & Negrey, C. (2006). Does the Creative Engine Run? A Consideration of the Effect of Creative Class on Economic Strength and Growth. *Journal of Urban Affairs*, 28(5), 473-489. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2006.00310.x>
- Reese, L. A., & Sands, G. (2008). Creative class and economic prosperity: old nostrums, better packaging? *Economic Development Quarterly*, 22(1), 3-7. <https://doi.org/10.1177/0891242407309297>
- Shapiro, J. M. (2006). Smart cities: quality of life, productivity, and the growth effects of human capital. *The Review of Economics and Statistics*, 88(2), 324-335. <https://www.jstor.org/stable/40042998>
- Stolarick, K., Mellander, C., & Florida, R. (2012). Human Capital in Cities and Suburbs. Royal Institute of Technology, CESIS-Centre of Excellence for Science and Innovation Studies. <https://ideas.repec.org/p/hhs/cesisp/0264.html>
- Hatami Nejad, Hossein; Hajian, Mohammad; Fotouhi Mehrabani, Bagher. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Fotouhi Mehrabani, B., & Rajaei, S. A. (2018). Analysis of Spatial and Locational Patterns of Creative Class in Iranian Provinces. *Strategic Studies Quarterly*, 21(81), 7-32. [in Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.139.7.21.81.1.2>
- Glaeser, E. L., & Saiz, A. (2003). The rise of the skilled city. National Bureau of Economic Research. DOI 10.3386/w10191
- Glaeser, E. L., Kallal, H. D., Scheinkman, J. A., & Shleifer, A. (1991). Growth in cities. National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w3787/w3787.pdf
- Glaeser, E. L., Kolko, J., & Saiz, A. (2001). Consumer city. *Journal of Economic Geography*, 1(1), 27-50. <https://doi.org/10.1093/jeg/1.1.27>
- Grant, J. L., & Kronstal, K. (2010). The social dynamics of attracting talent in Halifax. *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 54(3), 347-365. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.2010.00310.x>
- Gyourko, J., Mayer, C., & Sinai, T. (2013). Superstar cities. *American Economic Journal: Economic Policy*, 5(4), 167-199. <https://www.jstor.org/stable/43189357>
- Hansen, H. K., & Nedomysl, T. (2009). Migration of the creative class: evidence from Sweden. *Journal of economic geography*, 9(2), 191-206. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbn046>
- Jacobs, J. (1969). The economy of cities. The economy of cities. London: Jonathan Cape.
- Jalali, Danan. (2010). Examining the Economic Characteristics of the Creative Class in Urban Society. *Shahrdariha Monthly*, 100, 126-135. [in Persian] <https://www.magiran.com/p884868>
- Kvashnin YD. European Urban Strategies for Attracting Highly Skilled Migrants. Herald of the Russian Academy of Sciences. 2022 Jun;92(2):S113-8. <https://doi.org/10.1134/S1019331622080068>
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- Marlet, G. A., & Van Woerkens, C. (2004). Skills and Creativity in a Cross-section of Dutch Cities. *Discussion Paper Series/Tjalling*

Vossen, D., Sternberg, R., & Alfken, C. (2019). Internal migration of the 'creative class' in Germany. *Regional Studies*, 53(10), 1359-1370.

<https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1566699>

Zimmerman, J. (2008). From brew town to cool town: Neoliberalism and the creative city development strategy in Milwaukee. *Cities*, 25(4), 230-242.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2008.04.006>.

Research article

Evaluation and Assessment of Citizens' Mental Image of Historical Axes (Case Study: Arg Street, Mashhad)

Mana Vahidbafandeh ^(a), Javad Imani Shamloo ^{(b)*}

a) PhD Candidate in Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
(mana.vahidbafandeh@modares.ac.ir)

b) Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Keywords

Mental image, spatial cognition, historical urban spaces, mind, impressionability

Citation

Vahidbafandeh, Mana & Imani Shamloo, Javad. (1403). Evaluation and Assessment of Citizens' Mental Image of Historical Axes (Case Study: Arg Street, Mashhad). *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 19-54.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Historical axes of the city, the emergence of collective memories, and the presence of citizens in the public domain of the city are important. These spaces should have the right conditions for individuals to connect mental images with the identity of the place along with meaningful events. The mental image of historical axes is a cognitive or mental map that an individual has of a specific axis with historical buildings. In this study, the concept of mental visualization was used as a quasi-perceptual experience, and this issue is due to the formation of mental images of historical axes from the perspective of biological experientialism. In recent years, due to changes in lifestyle, the mental representation of many historical spaces in individuals' minds has decreased significantly and in some cases, it seems to have been forgotten. The aim of this study is to assess and evaluate citizens' mental image of historical axes in the streets of Arg in the city of Mashhad. The present research method is a combination of qualitative-quantitative and applied research, and a descriptive-analytical method was used in its formulation. Data collection was done through documentary and field methods (using questionnaires). The research population was determined to be 384 individuals using the Cochran formula. Statistical methods such as T-test and multiple regression were used in data analysis. Based on the analysis, the criteria of mental value and psychological well-being have an appropriate and significant impact on the mental image of the Arg axis, while identity and sense of belonging have the least impact, which is considered a fundamental weakness. Additionally, in examining the evolution trend, the mental image indicates that many functional signs of the street such as the National Garden, Genet Pedestrian Street, Arg Bookstore, etc., have undergone mental fatigue over time, and some important signs of the domain have been completely removed from people's minds.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.423129.1165>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215149.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (j.imani@tabriziau.ac.ir)

Introduction

Urban users must develop a specific psychological understanding of these spaces and the related mental image based on their perceptions and personal experiences. In fact, different individuals create different mental representations of their surrounding environment, each of which is unique and does not reflect the same reality. These mental representations encompass a variety of experiences, and individual differences relate to the capacity for mental imagery. In this regard, mental imagery and cognitive mapping are key aspects in contemporary urban planning and design, and have recently been recognized as important elements in landscape design. The importance of this issue is more evident in historical urban spaces, as the mental structures in these spaces, due to their antiquity, possess a deep stability and permanence. Additionally, historical streets form an important part of a city's historical identity, but due to neglect, they have undergone semantic and mental ruptures in their nature.

Materials and Methods

Due to the emphasis on direct interaction of the case study with the analysis of mental images, this research falls into the category of applied research and, based on its nature, is in the field of descriptive-analytical research, using a documentary-survey approach to gather information. The methods used for data collection included library and field techniques such as questionnaires and observations. The population of this

research includes all residents of the city of Mashhad, and the sample size was determined to be 384 individuals using the Cochran formula, considering a 5% sampling error at the city level. The sampling method was simple and random, and the data collection tool was a questionnaire. The questionnaire consisted of 18 closed-ended questions designed in line with the research conceptual model. These questions included details such as demographic information (gender, age, education level, street usage, employment status, income, and residency history) and factors such as mental value, readability, identity, mental health, sense of belonging, and sense of time. After collecting field data, data analysis was performed using SPSS software, and each component was examined in the case study sample. Descriptive statistical methods, including mean and standard deviation, were used, taking into account the normality of the data. Specifically, in the case study of Arg Street in Mashhad, a one-sample T-test was used for analysis.

Discussion and Findings

In the historical core of every city, there are hidden untold stories and narratives that play a significant part in the memory and historical imagination of its citizens. Habibi emphasizes that analyzing a positive mental image of old streets has a meaningful reflection. He states, "Using a historical perspective and past knowledge allows us to understand today and envision a better tomorrow. Without this understanding, the formation of civil and social life becomes impossible,

resulting in a large residential complex devoid of urban features." The experience of moving in historical urban spaces is a combination of human mind and the surrounding environment, and Habibi believes that the transformation of the concept of a city is linked to the change in its collective memory. This issue strongly resonates in the collective imagination of citizens and contributes to creating a positive reminiscence of the past of a street.

Conclusion

Arg Street has established an unforgettable and captivating image in the memory of Mashhad residents and is known as a street full of emotions and memories that no trace of it remains. Therefore, the present research has been conducted with the aim of reconstructing the values and lasting mental images associated with the historical axis of this street. This axis has been identified as the main stimulus in recalling a historical space. Although mental imagery is complex and multi-faceted due to its connection with cognitive elements, it is clear that the formation of mental images in the mind involves multiple intertwined layers, each of which influences the other significantly, without a clear order or hierarchy among them. In this section, efforts have been made to implement a proposed design framework in two executive steps. These steps have been formulated with the guidance of the results obtained and the analyses conducted regarding the mental image of the historical axis of Arg Street. The first step focuses on formulating a vision, while the second stage involves

examining and analyzing the specific objectives, strategies, and implementation policies.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

سنجش و ارزیابی تصویر ذهنی شهروندان از محورهای تاریخی

(مطالعه موردی: خیابان ارگ شهر مشهد)

مانا وحیدبافنده (الف)، جواد ایمانی شاملو (ب)*

(الف) دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (mana.vahidbafandeh@modares.ac.ir)

(ب) استادیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

چکیده

محورهای تاریخی شهر، عرصه بروز خاطرات جمعی و حضور شهروندان در قلمرو عمومی شهر هستند. این فضاها باید دارای شرایط درستی باشند که افراد بتوانند همراه با رخداد معنا، داده‌های تصویر ذهنی را با هویت مکان پیوند دهند. تصویر ذهنی محورهای تاریخی، نقشه‌ای شناختی یا ذهنی است که فرد از یک محور خاص با بناهای تاریخی دارد. در این مطالعه، مفهوم تصویرسازی ذهنی به‌عنوان یک تجربه شبه ادراکی استفاده شد و این موضوع به دلیل شکل‌گیری تصویر ذهنی محورهای تاریخی از منظر ماهیت تجربه‌گرایی زیستی است. در طی سالیان گذشته به دلیل تغییر در سبک زندگی، بازنمایی ذهنی نسبت به بسیاری از فضاهای تاریخی در ذهن افراد بسیار کم شده است و گویا در برخی موارد، به فراموشی سپرده شده است. هدف از این مطالعه، سنجش و ارزیابی تصویر ذهنی شهروندان از محورهای تاریخی در خیابان ارگ شهر مشهد است. روش پژوهش حاضر ترکیبی از نوع کیفی-کمی است و نوع پژوهش کاربردی بوده و در تدوین آن از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. گردآوری داده‌ها با دو روش اسنادی و میدانی (استفاده از پرسشنامه) بوده است. جامعه آماری پژوهش با بهره‌گیری از فرمول کوکران، ۲۸۴ نفر تعیین شد. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش آماری نظیر آزمون T، رگرسیون چند متغیره استفاده شده است. بر اساس تحلیل انجام‌شده، معیار ارزش ذهنی و سلامت روان دارای مطلوبیت مناسب و تأثیرگذار در تصویر ذهنی از محور ارگ هستند و در مقابل هویت و احساس تعلق کمترین میزان تأثیرگذاری را در این امر دارد که این خود یک ضعف اساسی تلقی می‌شود. همچنین، در بررسی سیر تحول، تصویر ذهنی نشان‌دهنده آن است که بسیاری از نشانه‌های عملکردی خیابان همچون باغ ملی، پیاده راه جنت، کتاب‌فروشی ارگ و غیره در طی زمان دچار فرسودگی ذهنی شده‌اند و برخی از نشانه‌های مهم حوزه نیز از ذهن افراد به‌طور کامل حذف شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۹-۵۴.

واژگان کلیدی:

تصویر ذهنی، شناخت فضایی،

فضاهای شهری تاریخی، ذهن،

تصویرپذیری

استناد به مقاله:

وحیدبافنده، مانا و ایمانی شاملو، جواد. (۱۴۰۳). سنجش و ارزیابی تصویرذهنی شهروندان از محورهای تاریخی (مطالعه موردی: خیابان ارگ شهر مشهد). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵(۵۷)، ۱۹-۵۴.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.423129.1165>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215149.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

استفاده‌کنندگان از فضاهای شهری باید با توجه به ادراکات و تجربیات خود به‌نوعی ادراک روانشناختی و تصویر ذهنی از این‌گونه فضاها دست یابند (Askarizad, 2022). به‌عبارت‌دیگر، افراد مختلف تصاویر ذهنی متفاوتی از دنیای اطرافشان ایجاد می‌کنند، این تصاویر با توجه به اینکه واقعیت یکسانی را تکرار نمی‌کنند (Jiang & Kuang, 2023: 21)، اما تجربیات مختلفی را شامل می‌شوند و تفاوت‌های فردی با قابلیت‌های تصویرسازی ذهنی مرتبط است (Bafandeh & Imani, 2023:4). در این راستا، تصویرسازی ذهنی و نقشه‌های شناختی موضوع مهمی در حوزه طراحی و برنامه‌ریزی شهری معاصر بوده (Colombo, 2012:5) و اخیراً به یکی از محورهای اصلی محوطه‌سازی شهری تبدیل شده است، اما اهمیت این موضوع در فضاهای شهری تاریخی چندین برابر می‌شود، زیرا در این فضاها کدهای ذهنی به دلیل قدمت، به ثبات و ماندگاری عمیق رسیده است و در کنار آن، خیابان‌های تاریخی بخش مهمی از هویت تاریخی شهر هستند که به دلیل عدم رسیدگی، دچار گسست معنایی و ذهنی در بطن خود شده است (Borbála, 2018; Le et al., 2021; Kim et al., 2019; Jasz, 2017).

تغییرات کالبدی در سیر تحولات زمانی در شهرها، ضمن این‌که باعث تغییر در ساختار شهرها می‌شود، بخشی از حافظه تاریخی و تصویر ذهنی مثبت شهروندان را نیز دست‌خوش تغییرات قرار می‌دهند. محورهای تاریخی، بخش بزرگی از میراث فرهنگی شهر است که به کیفیت زندگی شهری کمک می‌کنند، زیرا برای پایداری فرهنگ جامعه بسیار مهم است (Dai & Zheng, 2021:5). متأسفانه، بسیاری از خیابان‌های تاریخی موجودیت خود را از دست داده، ویران شده و جای خود را به کارکردهای جدید و مدرن‌تری برای پاسخگویی به نیازهای کنونی داده‌اند و (Cheng, 2022: 4). یکی از راه‌های مهم برای غلبه بر این امر، توجه به تصویر ذهنی شهروندان است، زیرا وجود یک منطقه تاریخی به قدردانی جامعه بستگی دارد (Ghioca,

2014). دانستن دیدگاه‌ها و بازآفرینی تصاویر ذهنی مردم، ورودی ارزشمندی را برای حفاظت از منطقه میراث ارائه می‌دهد. امروزه خیابان‌های تاریخی شهر مشهد به دلیل فقدان خوانایی فضایی با توجه به چیدمان ارگانیک فضایی در وضعیت زوال قرار گرفته است. از این‌رو، سطح تعامل، تصویر ذهنی و درک افراد از محیط به تدریج کاهش یافته است (Huang et al., 2021:6). در طی سالیان گذشته، سرعت بالای زندگی شهروندان و توسعه روزافزون شهرها سبب از بین رفتن خاطرات و حافظه تاریخی شهروندان شده است و گویا به‌طور کامل به فراموشی سپرده شده است (Anabestani et al., 2022: 18). این موضوع باعث اختلالات ساختاری و وجود آلودگی‌های بصری-ذهنی در شهر شده است (Park, 2019: 5) با نگاهی کوتاه و تأمل‌انگیز به وضعیت معماری و جداره‌های شهری که اولویت تصویر ذهنی در ذهن مخاطب از شهر هستند، عدم هویت و انسجام به‌طور واضح قابل مشاهده است (Koivisto, 2022: 12). فقدان ارزش ذهنی در ساختمان‌ها و جداره‌های شهری منجر به لجام‌گسیختگی بصری می‌شود (Sewasew & Tesfamariam, 2023) و تأثیر منفی بر سلامت روانی شهروندان دارد (Partovi et al., 2012: 3). شلوغی ذهنی منجر به ایجاد استرس در بستر فضاهای

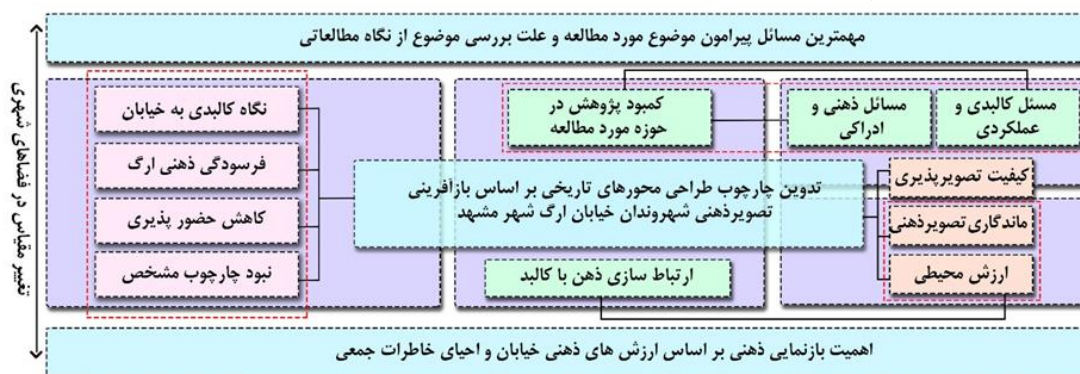
شهری می‌شود (Pearson, 2020; Siragusa, 2018). مطالعات متعددی در مورد ارتباط تصاویر ذهنی و محورهای تاریخی انجام نشده است، اما برخی از آن‌ها در این مقاله بررسی شده است تا خلأ علمی موجود در دو بعد نظری و عملی تشخیص داده شود. یکی از مهم‌ترین آن‌ها، نبود چارچوب طراحی خیابان‌های تاریخی با تأکید بر تصویر ذهنی شهروندان است.

شهر مشهد به دلیل حافظه و ساختار قوی تاریخی-فرهنگی، دارای محورهای قدیمی و تاریخی متعددی است که اولین موضوعی که در عبور از آن، ذهن شهروندان و مخاطبان را درگیر می‌کند، جداره‌های متنوع با سبک‌های متفاوت و باقی‌مانده از قلب تاریخ است. بخش مهمی از ارزش‌های فرهنگی، حافظه تاریخی و تصویر ذهنی شهروندان را در ذات خود جای داده است. یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که این

شود، اما مبنی بر ادعان بسیاری از افراد قدیمی شهر، مرمت‌ها به صورت تک ساختاری بر روی بناها صورت گرفته است. عدم توجه به ارزش‌های ذهنی در جداره‌ها و نبود پیوستگی در آن، سبب گسست عمیقی در تصویر ذهنی شهروندان شده است و نمی‌تواند خاطرات آن دوران را برایشان بازسازی کند. ارگ، یکی از ویژه‌ترین خیابان‌های مشهد است، خیابانی تاریخی و صد ساله که البته در طول این سال‌ها بخش زیادی از هویت تاریخی و بافت خودش را از دست داده و این خیابان امروز با آن خیابان ارگی که مردم با سینماها، کافه‌ها، تئاترهاش و غیره می‌شناختند، بسیار تفاوت دارد. ماجرای بازسازی ارگ به دلیل اهمیتش بارها و بارها مطرح و رسانه‌ای شده، اما هیچ‌وقت به سرانجام نرسیده است.

روزها گریبان‌گیر مشهد و ارزش‌های تاریخی آن شده است، توسعه مدرن شهر و در نتیجه آن، حذف یا تخریب گسترده این جداره‌های واجد ارزش شهری است که در پس آن بخش مهمی از تصویر ذهنی تاریخی و روایت‌های گذشته شهر در حال از بین رفتن است. یکی از این خیابان‌های مهم تاریخی، محور ارگ (بخشی از امام خمینی^(۵) کنونی) واقع در منطقه ۸ مشهد و در قلب یکی از هسته‌های اولیه شهر است که بسیاری از شهروندان قدیمی مشهد از آن تصویر ذهنی قوی و حافظه تاریخی دارند؛ محوری که در گذشته محل تعاملات و تفریح بسیاری از ساکنان بود. وجود باغ ملی، سینما، هتل پارس، خانه ملک، اولین بانک مشهد و همچنین جداره‌های نرم و سخت در این فضا، بخش مهمی از فضاهای شهری دارای ارزش معنایی در مشهد را شامل می‌شود. با گذشت زمان سعی شد بسیاری از این جداره‌ها مرمت و بازسازی

تصویر ۱: مهم‌ترین مسائل پیرامون حوزه بازآفرینی تصویر ذهنی در محورهای تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

شهر مشهد با سرعت زیادی در حال تغییر الگوی فضایی و ذهنی شهروندان در این شهر است Vahidbafandeh (& Imani, 2033: 4). شهر مشهد از جمله شهرهایی است که به دلیل تخریب گسترده و ایجاد شریان‌های جدید و آسیب‌های توسعه‌یافتگی، بسیاری از جداره‌های تاریخی خود را از دست داده است و تصویر ذهنی مردم دچار گسست عمیقی شده است، چنانکه به زودی شاهد از بین رفتن تصویر ذهنی باقی‌مانده در نسل‌های قدیم و عدم انتقال این ارزش‌ها به نسل‌های جدید خواهیم بود. در سال‌های گذشته شهرداری مشهد تلاش کرده است برخی از فضاها را بازطراحی و مرمت کند، اما به دلیل عدم توجه به ساختارهای بازآفرینی از طریق تصویر ذهنی بالأخص

بسیاری از نظریه‌پردازان مهم از جمله لینچ (۱۹۶۰)، نسر (۱۹۷۵)، ایلپارد (۱۹۶۰)، شولتز (۱۹۷۵) و گیفورد (۲۰۲۰)، به اهمیت ثبات حافظه تاریخی و ارزش‌های ذهنی-بصری در قالب تصویر ذهنی تأکید کرده‌اند. به طوری که حبیبی اشاره دارد: «شهری که فاقد حافظه تاریخی باشد در آن حیات مدنی و اجتماعی شکل نخواهد گرفت و ما شاهد یک مجموعه گسترده مسکونی خواهیم بود که فاقد ویژگی‌های شهری است». در همین راستا می‌توان نتیجه گرفت که با رشد شتابان شهرها و تخریب گسترده بسیاری از آثار تاریخی و هویتی در شهرها به دلیل جذابیت-های دوران مدرن، به زودی شاهد از بین رفتن ارزش‌های تاریخی خواهیم بود؛ موضوعی که در دهه‌های گذشته در

از دو طریق سیر تحول زمانی و جزئیات تصاویر مورد واکاوی دقیق قرار گیرد. شایان ذکر است که هدف این پژوهش سنجش و ارزیابی تصویر ذهنی شهروندان از محورهای تاریخی در خیابان ارگ شهر مشهد است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است: مؤثرترین مؤلفه‌ها و شاخص‌ها برای بازآفرینی تصویر ذهنی شهروندان در محورهای تاریخی، شامل چه مواردی می‌شود؟

نسل‌های قدیمی توانسته است حس تعلق و کیفیت قبلی آن را بازگرداند که علت آن، عدم اهتمام و توجه به بعد ذهنی و واکاوی درست شناختی از محیط بوده است. در این مطالعه، سعی شده است در ابتدا مؤلفه و شاخص‌های مرتبط با حوزه، موردشناسایی و واکاوی قرار گیرد و سپس با استفاده از آزمون‌های مرتبط در محور ارگ چارچوب نظری مورد آزمایش قرار گیرد و در نهایت با استفاده از تحلیل کیفی سعی گردیده تصاویر ذهنی در دوره‌های گوناگون برداشت و

تصویر ۲: ضرورت اصلی پژوهش در حوزه بازآفرینی تصویر ذهنی در محورهای تاریخی با توجه به نمونه ۸ مطالعاتی (مآخذ: نگارندگان)

پیشینه پژوهش

در راستای رویکرد موضوعی پژوهش، تحقیقات گوناگونی انجام شده است. خلق مفهوم و عبارت «تصویر ذهنی» به صورت علمی اولین بار توسط جان تیندال در ۱۸۷۰م به نام «استفاده علمی از تخیل» در سخنرانی او مطرح شد (Brant, 2013:12). بعد از آن فیلسوفانی مطرحی همچون جورج برکلی و دیوید هیوم و روانشناسی تجربی اولیه مانند ویلهلم وونت و ویلیام جیمز ایده‌ها را به طور کلی تصورات ذهنی می‌دانستند. با جمع‌بندی تعاریف ارائه شده از آن (Jász, 2018; ;Badami, 2022:17; Lynch, 1968:21) Ghioca, 2014; Artemenko & Artemenko, 2018; Cheng, 2022; Liu et al., 2016; Pearson, 2015; Colombo, 2012; Richardson, 1969; Finke, 1989; Thomas, 2003; Bensafi et al., 2003; Egan, 1992) می‌توان تصویر ذهنی را این‌گونه تعریف کرد:

شکلی از بازنمایی درونی، ذهنی یا عصبی هستند. در فلسفه ذهن، علوم عصب‌شناسی و علوم شناختی، تصویر ذهنی به تجربه‌ای گفته می‌شود که در اغلب موارد، به طور قابل توجهی به تجربه «درک» یک شی، رویداد یا صحنه مربوط می‌شود و در واقع در حواس انسانی ریشه ندارد (Kosslyn et al., 2001; Vahid bafandeh & Imani, 2023). اساس بیولوژیکی و شناختی تصویرسازی ذهنی به طور کامل درک نشده است، مطالعات با استفاده از بازنمایی ذهنی نشان داده‌اند که هسته ژنیکوله جانبی و ناحیه میانی قشر بینایی در طی کارهای تصویرسازی ذهنی فعال می‌شوند (Machine et al., 2002). ما به عنوان انسان، این توانایی را داریم که با چشم ذهن ببینیم و در غیاب ورودی بصری، تجربه‌ای ادراکی داشته باشیم که این موضوع در فضاهای شهری نیز نمود دارد.

جدول ۱: بررسی تعاریف و موضوعات اصلی در حوزه تصویر ذهنی و ارتباط آن با حوزه شهری از منظر مفاهیم کلیدی (مأخذ: نگارندگان)

صاحب نظر	مفاهیم کلیدی مطرح شده / گویه‌ها	محتوای ارتباطی / مفاهیم کلیدی	منابع
عوامل بیولوژیکی Tabi et al:2022	اساس بیولوژیکی برای تصویرسازی ذهنی در بخش‌های عمیق‌تر مغز در زیر نئوکورتکس یافت می‌شود. در پژوهش وی مطالعه بزرگ با ۲۸۵ شرکت‌کننده انجام شد که ارتباط بین معیار تثبیت شده تصویرسازی ذهنی بصری و حجم ساختارهای مغز از جمله هیپوکامپ، آمیگدال، قشر حرکتی اولیه، قشر بینایی اولیه و شکنج دوکی شکل را بررسی کرد. نتایج نشان‌دهنده آن است که همبستگی مثبت قابل توجهی را بین وضوح تصویر بصری و حجم هیپوکامپ و قشر بینایی اولیه یافتند.	تأثیر حواس بینایی بر تصویرسازی ذهنی اساس بیولوژیکی تصویر ذهنی ایجاد عوامل محرک بنایی در فضاهای شهر تنوع رنگ و تضاد بصری در فضاها استدلال تصویر ذهنی بر اساس داده‌ها	(فمنانو) همکاران، (۱۹۵۹)، (ریچاردستون و همکاران، ۱۹۶۹)، (کولن و میتیر، ۲۰۱۱) (گوارنا، ۲۰۱۹)، (لی، ۲۰۲۲)
عوامل عصب‌شناسی Kosslyn:2022	تصویر ذهنی توانایی ایجاد بازنمایی ذهنی از چیزها، افراد و مکان‌هایی است که در میدان بصری فرد وجود ندارند. این توانایی برای حل مسئله، حافظه و استدلال فضایی بسیار مهم است. دانشمندان علوم اعصاب دریافته‌اند که تصویرسازی و ادراک در بسیاری از بسترهای عصبی مشابه، یا مناطقی از مغز که در طول تصویرسازی و درک عملکرد مشابهی دارند، مانند قشر بینایی و نواحی بینایی بالاتر، مشترک هستند. ۱۱ ناحیه قشری و زیرقشری در دو طرف عصب وجود دارد که در هنگام دست‌کاری یک تصویر بصری در مقیاسه با زمانی که تصویر بصری به‌تازگی حفظ شده بود، فعالیت بیشتری را نشان دادند و تصویر ذهنی ماندگارتری را ایجاد می‌کنند.	بازنمایی ذهنی و تخیل در شهر اهمیت استدلال فضایی در شهر فرآیند تأثیر ادراک در شکل‌گیری تصویر اهمیت قشر بنایی در تصویر ذهنی تأثیر زمان بر تصویر بصری اهمیت زمان در ماندگاری تصویر ذهنی (اهمیت بالا زمان در خیابان-محیطی) های تاریخی شهر و ادراک بهتر	(کولیسین، ۱۹۹۴)، (وحیدبافنده و همکاران، ۱۴۰۲)، (گوارنا، ۲۰۱۹)، (لینج، ۱۹۷۵)، (کولن و میتیر، ۲۰۱۱)، (گوارنا، ۲۰۱۹)، (لی، ۲۰۲۲)، (لوی، ۲۰۲۲)
دیدگاه علوم شناختی Kind:2014	نمایش‌های ذهنی با تصاویر ذهنی امکان نمایش چیزهایی را که هرگز تجربه نشده‌اند و همچنین چیزهایی که وجود ندارند را امکان‌پذیر می‌کند. احتمالاً تصاویر دیداری به خاطر افراد می‌آیند، اما ممکن است تصاویر ذهنی شامل بازنمایی در هر یک از روش‌های حسی مانند شنوایی، بویایی یا چشایی باشد. استفان کوسلین پیشنهاد می‌کند که از تصاویر برای کمک به حل انواع خاصی از مشکلات استفاده شود. ما می‌توانیم اشیای موردنظر را تجسم کنیم و تصاویر را به‌صورت ذهنی برای حل آن نشان دهیم.	نمایش ذهنی تصاویر فضاهای شهری اهمیت بالا تصاویر دیداری اهمیت حواس انسانی در تصویر ذهنی تجسم‌پذیری فضاهای شهری بازنمایی ذهنی در فضاهای شهری تجربه حضور در مکان برای ادراک بهتر	(فمنانو) همکاران، (۱۹۵۹)، (ریچاردستون و همکاران، ۱۹۶۹)، (کولن و میتیر، ۲۰۱۱) (گوارنا، ۲۰۱۹)، (لی، ۲۰۲۲)
دیدگاه روان‌شناسی محیط Gifford,2023	تصویرپذیری کیفیت یک مکان است که آن را متمایز، قابل تشخیص و به‌یادماندنی می‌کند. شخصیت و هویت شهرها را مشخص می‌کند. با این حال، گسترش سریع توسعه شهری بر تصویر شهر و بافت آن در مقیاس بزرگ تأثیر می‌گذارد و زندگی فرهنگی محلی شهرها را به‌عنوان از دست دادن	فرآیند تعاملی دوطرفه ناظر و محیط اهمیت بروز تصاویر شهر اهمیت زندگی محلی بر تصویر ذهنی	(لاوربتا، ۲۰۲۲)، (ایمانی شاملو، ۱۴۰۲)، (مینگالیو، ۲۰۲۱)

	دیدگاه شهرشناسی		دیدگاه فلسفی نسبت به ریشه تصویر ذهنی سایر دیدگاههای فلسفی
<p>(الکساندر و همکاران، ۱۹۷۷؛ کالن، ۱۹۶۱؛ جاکوبز، ۱۹۶۱؛ لینچ و همکاران، ۱۹۶۰)</p>	<p>کیفیت قابل تشخیص و به یادماندنی شخصیت و هویت شهر از بین رفتن تصاویر شهر در اثر توسعه</p>	<p>بیشتر بافت‌های تاریخی خود تغییر می‌دهد. این‌ها به تدریج تصاویر شهرها را از بین می‌برد. تصویر یک شهر نتیجه فرآیندهای تعاملی دوطرفه بین ناظر و محیط است.</p>	
<p>(اپلیارد، ۱۹۶۰)، (لوچین، ۲۰۲۳)، (الزلی، ۲۰۱۹)، (فمنو و همکاران، ۱۹۵۹)، (ریچاردستون، ۱۹۶۹)</p>	<p>الگو و تجربیات فضایی در تصویر ذهنی درک مضامین در تصویر ذهنی شخصیت مستقل شهر در تصویر ذهنی ارائه ذهنیت از فضاهای شهری دانش تصویر ذهنی و راهنمایی کاربران</p>	<p>تصاویر ذهنی نقش بسزایی برای تولید تصاویر گروهی، الگوها، تجربیات فضایی توسط اکثر ساکنان از شهر دارند و بر درک مضامین فرهنگی فعلی، حفظ هویت شهر، شخصیت مستقل نقش اساسی دارد. تصاویر ذهنی دانشی هستند که کاربران را نیز راهنمایی می‌کنند و از آن‌ها می‌توان در جهت تصمیم‌گیری درست و مطلوب با ارائه یک ذهنیت در فضاهای شهری استفاده کرد.</p>	Yahidi & Imani, 2023
<p>(فمنو و همکاران، ۱۹۵۹)، (ریچاردستون و همکاران، ۱۹۶۹)، (کولینسن، ۱۹۹۴)، (وحیدبافنده و همکاران، ۱۴۰۲)</p>	<p>واقعیت فضاهای شهری معادل تصویر ذهنی نقش شدت و اثر تصاویر بر ذهن مفهوم تصویرسازی ذهنی نقش تخیل فردی در تمایز ذهنی تفاوت دنیای کلاسیک و مدرن مفهوم دانش محوری در تصویر ذهنی</p>	<p>تصاویر ذهنی موضوع مهمی در فلسفه کلاسیک و مدرن هستند، زیرا در مطالعه دانش محوری هستند. اسقف جورج برکلی، فیلسوف قرن هجدهم میلادی، ایده‌های مشابهی را در نظریه ایدئالیسم خود مطرح کرد. برکلی اظهار داشت که واقعیت معادل تصاویر ذهنی است. تصاویر ذهنی ما کپی واقعیت مادی دیگری نیستند، بلکه خود واقعیت هستند. باین‌حال، برکلی به شدت بین تصاویری که از نظر او دنیای بیرونی را تشکیل می‌دهند و تصاویر تخیل فردی تمایز قائل شد. به عقیده برکلی، تنها این دومی‌ها به معنای امروزی این واژه «تصویرسازی ذهنی» در نظر گرفته می‌شوند.</p>	George Berkeley
<p>(کالن، ۱۹۱)، (بادامی، ۲۰۲۲)، (لی، ۲۰۲۳)، (چانگ و همکاران، ۲۰۱۹)، (لینچ، ۱۹۷۵)، (زیوک، ۱۹۸۰)، (اپلیارد، ۱۹۶۰)، (لوچین، ۲۰۲۳)، (الزلی، ۲۰۱۹)، (فمنو و همکاران، ۱۹۵۹)</p>	<p>داده‌های حسی دردناک و تصویر منفی اهمیت بازنمایی ذهنی در شهر تجربه زیست و ارتباط با فضای شهر درک درونی تصاویر ذهنی و عمق ماندگاری ایجاد الگوهای ذهنی در طول زمان مفهوم تار و پود در تصویر ذهنی واکاوی مفهوم ارزش ذهنی چشم ذهن و تصویر ذهنی (ارتباط میان تصویرسازی ذهنی تا ایجاد تصویر ذهنی ماندگار از فضاهای شهری)</p>	<p>۱. ساموئل جانسون، نویسنده بریتانیایی قرن هجدهم میلادی، ایدئالیسم را نقد کرد و در مقابل آن مطرح کرده بود که مفهومی به نام بازنمایی ذهنی وجود دارد که توضیح ضعیفی از داده‌های حسی دردناکی است که او به‌تازگی تجربه کرده بود. ۲. دیوید دویچ به اعتراض جانسون به ایدئالیسم در تار و پود واقعیت می‌پردازد، زمانی که می‌گوید، اگر ارزش تصاویر ذهنی خود از جهان را بر اساس کیفیت و کمیت داده‌های حسی که آن‌ها می‌توانند توضیح دهند قضاوت کنیم، با ارزش‌ترین تصویر ذهنی یا توری آنچه ما در حال حاضر داریم این است که جهان وجود مستقل واقعی دارد و انسان‌ها با ساختن و تطبیق الگوهایی از تصاویر ذهنی برای توضیح آن با موفقیت تکامل یافته‌اند. ۳. منتقدان رئالیسم علمی می‌پرسند که درک درونی تصاویر ذهنی، در واقع چگونه رخ می‌دهد و اشاره به چشم ذهن و تصویر ذهنی دارند.</p>	

فضاهای شهری تاریخی از جمله محورهای تاریخی به دلیل خلق مفهوم خاطرات جمعی که متأثر از تصاویر ذهنی هستند، نقش اساسی در ایجاد حافظه جمعی مثبت از مکان دارند و سبب ارتقای کیفیت فضاهای تاریخی می‌شوند (Borbála, 2018). از جمله پژوهش‌های متأخری که در این حوزه صورت گرفته است می‌توان به موارد زیر اشاره نمود. در پژوهشی تحت عنوان «واکاوی اثر تغییرات کالبدی بافت تاریخی بر حافظه تاریخی شهروندان» بر روی پارادیم فضا-زمان در این حوزه تأکید داشته و به صورت صریح بیان داشتند که در درواقع خلق فضایی متناسب با تصویر ذهنی شهروندان ضمن حفظ بافت‌های تاریخی هماهنگ با خاطرات جمعی و هویت شهروندان، هدف اصلی از تغییرات کالبدی است، اما درواقع، تغییرات کالبدی ضمن اینکه باعث تغییر در ساختار شهرها می‌شوند، بخشی از حافظه تاریخی شهروندان را نیز دستخوش تغییرات قرار می‌دهند (Behzadfar et al., 2019). همچنین، وحیدبافنده و ایمانی شاملو (۱۴۰۲) در پژوهشش از زاویه مهم دیگری به مسئله توجه داشتند. آنان با استفاده از ابزار مرور سیستماتیک به تدوین مدل مفهومی در حوزه بازطراحی جدارۀ محورهای تاریخی از منظر بازآفرینی تصویر ذهنی شهروندان پرداختند و به اهمیت رخداد معنا در این حوزه اشاره مستقیم داشتند. نتایج پژوهش آنان نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی از قبیل خوانایی محیطی، معناگرایی، تداوم حس مکان، هویت مکانی، ارزش درونی و کیفیت حس زمان، تأثیر مستقیمی بر افزایش ماندگاری تصویر ذهنی در این حوزه دارد (Vahidbafandeh & Imani, 2033: 10). پژوهش عبداللهی و همکاران (۱۳۹۲) نیز بر اهمیت نماهای تاریخی بر شکل‌گیری تصویر ذهنی شهروندان تأکید دارد. بر اساس نماهای خارجی بر اساس محور فرم و کیفیت، مهم‌ترین مؤلفه ارزیابی و تأثیرگذاری بر تصویر ذهنی شهروندان در معماری تلقی می‌شود. ارنواتی (۲۰۲۰) در پژوهشی مؤثر و مرتبط با موضوع بر ماهیت موضوع «تصویرپذیری یک خیابان تاریخی و تأثیر آن بر ترجیح مردم» متمرکز شد. پژوهش او نتایج جالبی

به همراه داشت، به طوری که خیابان‌های تاریخی به دلیل ارتباط مستقیم با تجربه کاربر و احساس تعلق مکانی، تأثیر مستقیم در ماندگاری تصویر ذهنی از فضا دارد (Ernawati, 2020: 4). مطالعات متعدد نشان داد که دانش شناختی در ساختار تصاویر ذهنی که درک آن نسبتاً آسان است، منسجم‌تر انجام می‌شود. به عبارت دیگر، تصاویر ذهنی بازتابی از زندگی در ذهن یک فرد است که هر لحظه می‌توان جنبه خاصی از آن را انتخاب و بررسی کرد. بر این اساس، شناخت فضایی تصاویر ذهنی نقش غیرقابل‌انکاری در احیای انگیزه درونی شهروندان برای بازآفرینی فضاهای شهری تاریخی دارد (Le, 2021; Kertész et al., 2022). در مطالعاتی که توسط هلنر (۲۰۲۱)، ساوکی (۲۰۱۸)، ایرلنا (۲۰۱۶)، اصغرزاد (۲۰۲۲) و گیفورد (۲۰۲۲) انجام گردیده، تأکیدی بر موضوع مهم در حوزه‌های تاریخی شهر بالأخص خیابان‌ها شده است. ادبیات قبلی در حوزه تصاویر ذهنی بیان کرده است که وابستگی زیاد افراد به فضاهای تاریخی، عمیقاً در تصاویر ذهنی آنان تأثیر گذاشته است و بر این اساس، مفهوم تصویرپذیری ذهنی به منظور ارتباط بین الگوهای سنتی خیابان و شناخت انسان توسعه یافته است. در پژوهشی دیگری که توسط کوسو اوغلو و اوند (۲۰۱۵) انجام گردیده، اشاره مستقیم به جنبه‌های ذهنی و عینی خوانایی فضایی در خیابان‌های تاریخی شده است، به طوری که عواملی همچون پیچیدگی چیدمان و برجسته بودن نشانه را به عنوان مهم‌ترین موضوعات مطرح کرده است. یکی از بهترین مطالعات در این حوزه، توسط پوردیهیمی و همکاران (۱۳۹۶) انجام شده است. آنان بیان داشته‌اند که از طریق مفهوم ذهنی، انسان فرم را از زمینه آن جدا می‌کند و شکل، رنگ و بافت آن را مورد مشاهده قرار داده و وضعیت و حالت آن را از طریق شناخت تشخیص می‌دهد و از خواص و کیفیت‌هایی که به او مربوط می‌شود، ادراک پیدا می‌کند. انسان همچنین می‌تواند فرم را از طریق اندازه، شکل ظاهری، استحکام، بافت، وسعت و غیره به سرعت

ادراک کرده و دسته‌بندی نماید (Pordiehimi et al., 2017).

مبانی نظری

خیابان‌های تاریخی به دلیل وجود ارزش تاریخی، شهری، معماری، اقتصادی و اجتماعی، مهم‌ترین اجزای و میراث عظیم فرهنگی یک شهر محسوب می‌شوند، اما امروزه در پرتو تحولات سریع اخیر، بسیاری از آن‌ها اهمیتشان را از دست داده و مورد استفاده غیررسمی بسیاری قرار گرفته و تصویر ذهنی خود را از دست داده‌اند (Cheng, 2022). بنابراین، باید بر این نکته تأکید کرد که خیابان‌های تاریخی شهر همواره میزبان جریان زندگی بوده‌اند و این پویایی تا به امروز نیز ادامه داشته است (Ghioca, 2014:5). در همین راستا، شورای بین‌المللی بناها و محوطه‌ها (ایکوموس) محورهای شهر تاریخی را به‌عنوان جوهره شهرها معرفی کرده است، به‌گونه‌ای که ویژگی‌های تاریخی شهرها در قالب مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و معنوی تجلی می‌یابند و تصویر و الگوی شهری را شکل می‌دهند (Abou El-Haggag Mehanna & Abou El-Haggag Mehanna, 2019).

سهولت دسترسی به ارزش‌های تاریخی شهر و ماندگاری آن در تصویر ذهنی شهروندان، سبب تداوم تاریخی و افزایش حس تعلق شهروندان نسبت به مکان می‌شود. در همین راستا، نقش خیابان‌ها و محورهای تاریخی به دلیل وجود ارزش‌های ذهنی و بازنمایی آن در ذهن انسان، دارای اهمیت فراوانی است، به‌طوری‌که ارتونی (۲۰۲۰) تأکید دارد تصویر ذهنی نقش اساسی در حفظ یک منطقه تاریخی مانند محورهای تاریخی دارد، زیرا وجود یک خیابان تاریخی به کنش متقابل جامعه از منظر دل‌بستگی مکانی اشاره مستقیم دارد. مفهوم انتقادی در کیفیت طراحی شهری در محورهای تاریخی، تصویر ذهنی آن است. بر اساس فرهنگ‌نامه اکسفورد، تصویر ذهنی به‌عنوان بازنمایی چیزی یا شکل بیرونی در هنر تعریف می‌شود. در بافت یک محور تاریخی با کیفیت تصویرپذیری بالا، تصویر با کیفیتی را برای افرادی که آن را تجربه می‌کنند، ارائه می‌دهد. مکانی که کیفیت

تصویرپذیری را در ذات خود دارد، دارای ویژگی قابل‌تشخیص، متمایز و به‌یادماندنی است که به بیان گیفورد (۲۰۲۲) مهم‌ترین موضوعی است که در یک فضای تاریخی تلقی می‌شود. علاوه بر این موضوعات، مطالعات قبلی نشان می‌دهد، مکانی که دارای تصویر ذهنی مثبت است در سازمان فضایی خود احساس خاصی را برمی‌انگیزد، توجه را به خود جلب می‌کند و تأثیر عمیقی ایجاد می‌کند و در محورهای تاریخی همه این ویژگی‌های بروز پیدا می‌کند (Kertész & Alamoush, 2021).

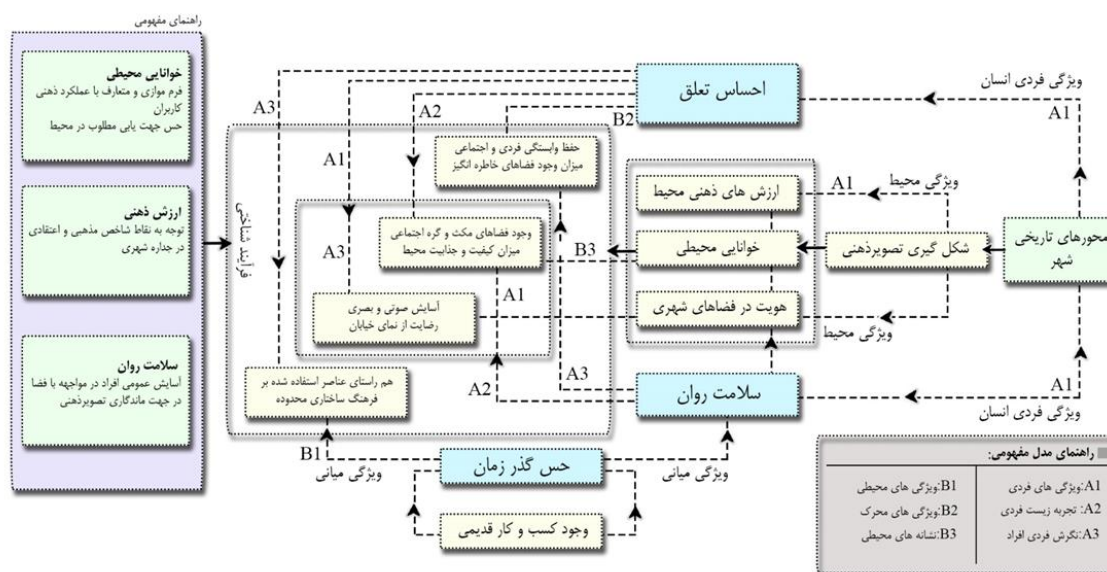
به بیان کوین لینچ (خالق واژه تصویر شهر در ادبیات مطالعات شهری)، در یک شهر یا مکان قابل تصویر، افراد می‌توانند به‌سرعت عناصر منطقه را شناسایی و گروه‌بندی کنند تا یک الگوی واضح تشکیل دهند. او برای اولین بار روانشناسی محیطی را وارد تحلیل شهری و طراحی شهری کرد و منظر شهری را به پنج عنصر (راه، گره، لبه، نشانه، حوزه) تقسیم‌بندی نمود و بیان داشت که درک جمعی از این پنج عنصر می‌تواند تصویر مثبتی از یک فضای شهری ایجاد کند (Tang, et al., 2023). از زاویه دیگر افراد هنگام بازدید از سایت می‌توانند جنبه‌های مختلف سایت‌ها را مستقیماً تشخیص دهند (Colombo, 2012). وقتی همه عوامل به‌خوبی مدیریت شوند، منطقی است که مکان به‌طورکلی مکانی دلپذیر است. در همین راستا، جذابیت‌های بصری یک منطقه قابل تصویر به‌نوبه خود باعث جذب افراد برای ورود به فضا و ماندن در آن می‌شود. همچنین، ویژگی‌های محیط فردی ممکن است چیز زیادی در مورد تجربه کاربر در خیابان‌های تاریخی نمایش ندهد و این ادراکات محیطی در ارتباط با تصویر ذهنی هستند که رابطه پیچیده با ویژگی‌های مکانی دارد (Tang, et al., 2023: 4).

خیابان‌های تاریخی دارای نشانه‌ها و نمادهای عمیقی هستند (Liu, 2018: 8) که خیابان را برای افراد خوانا کرده و سطح دانش بصری آن‌ها را ارتقاء بخشد و حس حضور مطلوب را در فضاهای شهری ایجاد کرده است. در همین

جدول ۲: مؤلفه و معیارهای مؤثر بر شکل‌گیری تصویر ذهنی در محورهای تاریخی با تأکید بر مطالعات انجام‌شده (مأخذ: نگارندگان)

افراد	دسته‌بندی نوع ماهیت بیان‌شده	مفهوم و مؤلفه‌های مؤثر بر بازآفرینی تصویر ذهنی در محورهای تاریخی
وحیدبافنده و ایمانی شاملو (۱۴۰۲)	تصویر ذهنی با تأکید بر ابعاد معنایی	خوانایی محیطی / معناگرایی / تداوم حس مکان / هویت مکانی / ارزش درونی / احساس تعلق مکانی / کیفیت حس زمان / خلاقیت و نوآوری / غنای حسی / ماندگاری / وجود نشانه‌های کالبدی / توالی نشانه‌ها / فرم متعارف و موازی با عملکرد / توجه به دیدهای متوالی / حس جهت‌یابی مطلوب / ارزش‌های مذهبی و اعتقادی / حفظ وابستگی فردی و اجتماعی
عبداللهی و همکاران (۱۳۹۲)	تأکید بر تأثیر نمای محورهای تاریخی	سبک معماری نمای بنا / شکل نمای بنا / تزیینات نمای بنا / مواد و مصالح نمای بنا / رنگ نمای بنا / بافت نمای انبیه / ابعاد نمای بنا (ارتفاع و عرض) / های بصری
لنگرودی و همکاران (۱۴۰۱)	تأکید بر منظر ادراکی بر تصویر ذهنی	فرهنگ و تاریخ / مؤلفه‌های و تحولات اجتماعی / کاربرد قوانین هندسی در ادراک رابطه اجزای یک منظر / شفافیت / وحدت / تعادل / نظم / هویت و معنا / غنای حسی / دل‌بستگی به مکان / نشانه / تصویرپذیری / جهان‌بینی / خوانایی
ارنواتی (۲۰۲۲)	ترجیحات ذهنی	حس مکان / جذابیت محیطی / هویت مکان / ترجیح افراد / تصویرپذیری مکان / قدردانی محلی
اوینگ و هنری (۲۰۱۹)	کیفیت ادراک در تصویر ذهنی عمومی	تصویرپذیری / مقیاس انسانی / شفافیت / پیچیدگی / انسجام / خوانایی / پیوند / ارتباط‌پذیری / کیفیت طراحی محیط نبود یکنواختی / هارمونی / زیبایی بصری / سلامت روان / تعادل بصری
بتلی و همکاران (۱۹۹۵)	ابعاد زیباشناختی و تأثیر در تصویر ذهنی	خوانایی در فرم / تنوع و گوناگونی / انعطاف‌پذیری / انواع حس‌های انسانی / ترجیحات مردمی / احساس وحدت / یکپارچگی / خوانایی / چیدمان مناسب / غنای بصری / نشانه‌های شخصی / تنوع در حس‌های عمومی / ترجیحات عمومی افراد
لاواتی (۲۰۱۸)	تأکید بر ابعاد بصری	خلاقیت و نوآوری / وحدت / توازن / تضاد / ابهام / پیچیدگی / شگفتی / تکرار / هارمونی / ترکیب مناسب / تقارن
بنلی و همکاران (۲۰۲۲)	تأکید بر ابعاد معنایی در تصویر ذهنی	کیفیت ساختاری فضایی / احساس ادامه مسیر و رازآمیزی / نفوذپذیری به محور / تنوع فعالیتی. حس زمان / خوانایی / توالی نشانه / کیفیت جداره / کیفیت ساختاری و فضایی / وجود دیدهای متوالی / برگزاری رویدادها در محور
آموس راپاپورت (۱۹۹۵)	دیدگاه کثرت‌گرا نسبت به تصویر ذهنی	عناصر فضایی / ساختمان‌های منفرد / نشانه / حوزه / وجود سکانس‌های مطلوب / ساختار توپولوژیکی خوب / ارتباطات فضایی / تداوم حس زمان / حس تعلق مکانی / عوامل فردی
جک نسر (۱۹۹۸)	ریشه اجتماعی	طبیعی بودن / نحوه نگهداری / دل‌باز بودن / نظم / تداوم معنای تاریخی / نشانه فرهنگی / ارزش ذهنی
کاکاوند و همکاران (۱۳۹۲)	کیفیت محیط شهری و تصویر ذهنی	رضایت‌مندی از معیارهای محیطی / وضعیت بهداشتی محل سکونت / احساس نزدیکی با سایر محلات / تعاملات اجتماعی / علاقه به محل سکونت / خاطرات جمعی / زیبایی بصری / امنیت محله / حس شادی
اری و همکاران (۲۰۲۳)	کیفیت تصویرپذیری مکان شهری	نقاط شاخص اعتقادی / نشانه‌های کالبدی / آسایش صوتی و بصری / رضایت از نمای خیابان / فضاهای خاطره‌انگیز / احساس تعلق / وابستگی به محیط / وجود کسب کارهای قدیمی / حس زمان / وجود فضاهای مکت / وجود کسب کارهای قدیمی
وحیدبافنده و همکاران (۲۰۲۳)	مروری سیستماتیک بر روی موضوع تصویر ذهنی	ابعاد فرهنگی (رویداد محور بودن فضاها، تداوم خاطره جمعی، تعریف هسته فرهنگی)، ابعاد کالبدی (خوانایی و جهت‌یابی مطلوب، نشانه‌های کالبدی)، ابعاد فردی (ویژگی‌های شخصیتی، تجربه‌های پیشین)، ابعاد عملکردی (تنوع عملکردی، کاربری‌های منحصربه‌فرد)، ابعاد ذهنی (غنای حسی، گذر زمان)، ابعاد ارزشی (ارزش‌های تاریخی و اعتقادی) و ابعاد معنایی (تداوم معنای تاریخی، حس مکان) / تجربه زیست و تأثیر عوامل فردی در شکل‌گیری تصویر ذهنی

مطلبی و همکاران (۱۳۹۸)	تأکید بر ابعاد خوانایی در تصویر ذهنی	تعلق به مکان/ تعلق به اجتماع/ ارزیابی حسی/ تجربه فردی/ ارزیابی حسی/ ارزیابی اهمیت تاریخی/ ساختار/ ارزیابی کالبدی/ مؤلفه‌های زمانی/ ارزش‌ها/ هنجار/ تصویر ذهنی و زمانی/ حواس/ ادراک/ شناخت فضایی
------------------------	--------------------------------------	---

تصویر ۴: مدل مفهومی پژوهش بر اساس مطالعات انجام شده و همپوشانی اطلاعاتی (مأخذ: نگارندگان برگرفته از لینچ، ۱۹۶۰، کاتر و همکاران، ۲۰۱۸، گیفورد و همکاران، ۲۰۲۳، وحیدبافنده و ایمانی شاملو، ۱۴۰۲، ایزدی، ۱۳۹۸، مطلبی، ۱۳۹۸، لری، ۲۰۲۲)

روش‌شناسی

پژوهش حاضر به دلیل جایگاه و اهمیت برخورد مستقیم نمونه مورد مطالعه با تحلیل تصاویر ذهنی از نوع کاربردی و بر اساس ماهیت در میان تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار دارد و روش گردآوری اطلاعات نیز از نوع اسنادی-پیمایشی است. برای گردآوری اطلاعات از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی از قبیل پرسشنامه و مشاهده استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی افراد شهر مشهد (به دلیل مقیاس شهری نمونه موردی) است که در نظر گرفتن سطح خطای ۵٪ و از طریق فرمول کوکران برابر با ۳۸۴ نفر مشخص شده است. شیوه نمونه‌گیری با ابزار پرسشنامه و به صورت تصادفی ساده بوده است. تعداد سؤالات منطبق بر مدل مفهومی پژوهش برابر با ۱۸ سؤال بسته است که شامل: ۶ سؤال توصیف اجمالی از نمونه آماری (پاسخ‌دهندگان پرسشنامه) که شامل جنسیت، سن، میزان تحصیلات، نوع استفاده از خیابان، وضعیت شغلی، درآمد و سابقه سکونت است و معیارهای ارزش ذهنی، خوانایی، هویت، سلامت روان، احساس تعلق و حس زمان را مورد واکاوی قرار داده

است. پس از گردآوری داده‌های میدانی از نرم‌افزار Spss برای تحلیل هر مؤلفه در نمونه‌های موردی، استفاده شده است بدین ترتیب که روش‌های آمار توصیفی، میانگین و انحراف معیار مورد استفاده قرار گرفته است و با توجه به نرمال بودن داده‌ها در نمونه موردی (خیابان ارگ شهر مشهد) از آزمون T تک نمونه‌ای بهره گرفته شد. همچنین، از روش ترکیبی برای توزیع و جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است، بدین‌صورت که بیشتر از ۱۲۹ پرسشنامه در خیابان ارگ به‌صورت میدانی (حضور در محلات) در نقاط مختلف محله به‌صورت تصادفی توزیع و پاسخ داده شده است. همچنین، بیشتر از ۲۵۵ پرسشنامه با استفاده از روش «پیمایش وب‌پایه» (پیمایش آنلاین و با استفاده از اینترنت) انجام شده است. بدین‌صورت که همان پرسشنامه میدانی به‌صورت آنلاین طراحی و در اختیار مخاطبان و گروه‌های مختلف ساکنان به‌صورت تصادفی قرار گرفت. در جهت پاسخ‌گویی کیفی و جامع به مؤلفه مهم گذر زمان از روش تحلیل کروکی استفاده شده است، بدین‌صورت که از جامعه آماری پژوهش (۳۸۴ نفر) خواسته شد تا کروکی (تصویر ذهنی) خود را

یکدیگر ادغام و بخشی از سوالات به فرآیند اضافه و حذف شدند (روایی کیفی). همچنین، جهت اطمینان بیشتر و اعتبار سازه‌ای از تحلیل عاملی نیز استفاده شده که معنی داری آزمون بار تلت با $0,000\%$ برابر با $15362,003$ و KMO برابر با $0,934\%$ نشان از اعتبار آن است.

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

جامعه پژوهش مورد مطالعه، بعد از انجام مصاحبه و تکمیل پرسشنامه در بخش‌های گوناگون دسته‌بندی و در حدود 25% مردان و 65% زنان تشکیل شده است. همچنین، بیشترین فراوانی سن در بازه ۲۱ تا ۳۰ سال ($48/92\%$) و کمترین فراوانی در بازه ۱۰ تا ۲۰ سال ($5/98\%$) است. درباره نوع استفاده از خیابان نیز بیشتر افراد با هدف خرید (26%) به خیابان ارگ مراجعه کرده بودند. در ادامه نیز وضعیت شغلی افراد مورد واکاوی قرار گرفت و بدین ترتیب دانشجویان (26%) و کارمندان (24%) دارای بیشترین فراوانی است. در ادامه مطالعات نیز کمترین میزان تحصیلات متعلق به دسته کاردانی ($3/12\%$) و بیشترین نیز متعلق به کارشناسی ($49/21\%$) است. در نهایت، یکی از مهم‌ترین موضوعات، میزان آشنایی با محیط است که بر اساس مطالعات بسیار زیادی همبستگی با حوزه تصویر ذهنی دارد که در این موضوع بیشترین فراوانی در گزینه بالاتر از ۲۰ سال با ($0,30$) قرار گرفته است.

نسبت به خیابان ارگ شهر مشهد در پنج دهه (دهه ۲۰ تا ۴۰ شمسی، دهه ۴۰ تا ۶۰ شمسی، دهه ۶۰ تا ۸۰ شمسی، دهه ۸۰ تا ۹۰ شمسی و دهه ۹۰ تا ۱۴۰۰ شمسی) ترسیم کنند. در این بخش برخی از ترسیم‌کنندگان افراد قدیمی شهر مشهد بودند و نسبت به دوره‌های گوناگون این خیابان و سیر تحول آن تصویر ذهنی داشتند، اما برخی جوان‌تر و نسبت به یک یا دو دهه تصویر ذهنی داشتند و به همین دلیل برای هر دهه سعی شد تا جامعه آماری به 384 نفر در همان دوره زمانی برسد.

روایی و پایایی پرسشنامه

برای تأیید پایایی، پس از تکمیل پرسشنامه به وسیله ضریب آلفای کرونباخ انسجام درونی گویه‌ها مورد سنجش قرار گرفت و بر این اساس بیشتر از $0,7$ و برابر با $0,759$ که نشان از انسجام کافی و مناسب داخلی گویه‌ها با یکدیگر دارد. در همین راستا، نتایج آزمون تحلیل پایایی برای تمامی مؤلفه‌ها نیز بیشتر از $0,7$ بوده است. همچنین، در جهت تأیید روایی پرسشنامه و بررسی نظرات خبرگان پنل متخصصین به وسیله در جریان قرار گرفتن اساتید مرتبط با حوزه (۸ متخصص شامل اساتید، اعضای هیات علمی و افراد دارای دکترای تخصصی مرتبط با حوزه) انجام شد. بدین صورت که بعد از طراحی پرسشنامه و قبل از توزیع آن در بین جامعه مورد مطالعه توسط آنان مورد واکاوی قرار گرفت و ۵ سؤال با

جدول ۳: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه‌های پژوهش مورد مطالعه در حوزه تصویرشناختی و برداشت تصویر ذهنی شهروندان ($N=384$)

ویژگی‌ها	گزینه	تعداد	درصد	ویژگی‌ها	گزینه	تعداد	درصد
جنسیت	مرد	۱۳۴	۳۴,۹۰	وضعیت شغلی	دانش‌آموز	۵۴	۰/۱۴
	زن	۲۵۰	۶۵/۱۰		دانشجو	۱۰۲	۰/۲۶
سن	۱۰ تا ۲۰ سال	۲۳	۵/۹۸		کارمند	۹۳	۰/۲۴
	۲۱ تا ۳۰ سال	۱۸۸	۴۸/۹۲		آزاد	۵۳	۰/۱۴
	۳۱ تا ۴۰ سال	۲۷	۷/۰۳		بازنشسته	۱۲	۰/۰۳
	۴۰ تا ۵۰ سال	۴۱	۱۰/۰۷		بیکار	۱۳	۰/۰۴
	۵۱ تا ۶۰ سال	۵۸	۱۵/۱۰		خانه‌دار	۲۸	۰/۰۷
	۶۱ و بالاتر	۴۷	۱۲/۹		سایر	۲۹	۰/۰۸
	زیر دیپلم	۳۱	۸/۰۷	کمتر از ۵ میلیون تومان	۹۳	۰/۲۴	

۰/۲۷	۱۰۵	بین ۵ تا ۱۰ میلیون تومان	درآمد	۱۷/۱۸	۶۶	دیپلم	میزان تحصیلات
۰/۳۶	۱۳۹	بین ۱۰ تا ۱۵ میلیون تومان		۳/۱۲	۱۲	کاردانی	
۰/۰۷	۲۷	بین ۱۵ تا ۲۰ میلیون تومان		۴۹/۲۱	۱۸۹	کارشناسی	
۰/۰۶	۲۰	بیشتر از ۲۰ میلیون تومان		۱۷/۱۸	۶۶	کارشناسی ارشد	
۰,۱۷	۶۶	کمتر از ۵ سال	سابقه سکونت یا آشنایی با خیابان	۵/۲۴	۲۰	دکتری و بالاتر	نوع استفاده از خیابان
۰,۱۵	۵۸	۵ تا ۱۰ سال		۰/۱۹	۷۳	اقامت	
۰,۱۲	۵۰	۱۰ تا ۱۵ سال		۰/۱۵	۵۸	کار	
۰,۲۵	۹۸	۱۵ تا ۲۰ سال		۰/۲۶	۱۰۰	رهگذر	
۰,۳۰	۱۱۲	بیشتر از ۲۰ سال		۰/۳۶	۱۳۹	خرید	
جمع = ۳۸۴ نفر				۰/۰۴	۱۴	گردشگر	
مصاحبه و استفاده از پرسشنامه در نقاط گوناگون سایت و در موقعیت متنوع صورت گرفته است. میانگین مدت زمان پاسخ‌گویی افراد ۲۰ تا ۲۵ دقیقه بوده است.							

معرفی محدوده مورد مطالعه

خیابان ارگ مشهد (بخشی از خیابان امام خمینی^(۵) فعلی) از حوزه‌های تاریخی و قدیمی شهر مشهد محسوب می‌شود که در طی سالیان اخیر به دلیل توسعه و گسترش شهر و نبود برنامه‌ریزی جامع، دچار فرسودگی کالبدی و ذهنی^۱ شده است. خیابان ارگ، در جنوب غربی حرم مطهر و در حوزه مرکزی (منطقه ۸ شهرداری مشهد) قرار گرفته است. این خیابان از شمال به تقاطع مدرس از جنوب به میدان ده دی (سوم اسفند سابق) محدود شده است. در این خیابان

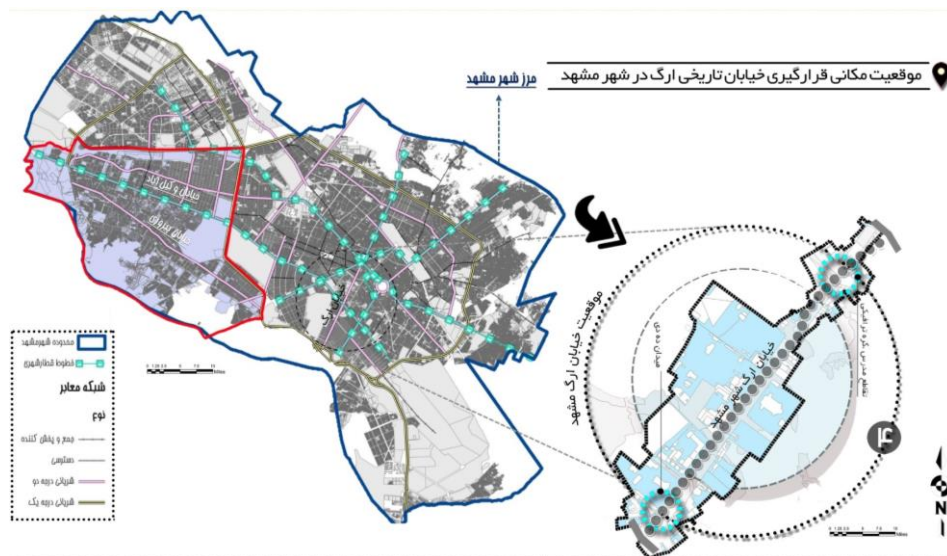
تحولات عمیق سیاسی و فرهنگی رخ داده است و سابقه تاریخی بسیار طولانی دارد تا اندازه‌ای که حتی با وجود تغییر نام این خیابان با گذشت ۳۰ سال، شهروندان هنوز با نام قدیمی آن را بازگو می‌کنند. بسیاری از رویدادها و خاطرات جمعی شهروندان در این خیابان رقم خورده است و در دوره پهلوی مهم‌ترین مکان تفریحی شهر مشهد بوده است. حوزه قرارگیری آن در دوره‌های توسعه مربوط به دوره توسعه دوم است و ریشه قوی در ذهن شهروندان بومی و قدیمی شهر مشهد دارد.

تصویر ۵: تصاویر قدیمی خیابان ارگ شهر مشهد در دوره پهلوی (مأخذ: آرشیو موزه حرم، ۱۳۹۴)

۱. مفهوم فرسودگی ذهنی به بیان پرفسور لی (۲۰۲۱) به معنای از بین رفتن خاطرات و حافظه تاریخی از مکان تاریخی شهر است.

خیابان ارگ در امتداد خود شامل خیابان آخوند خراسانی، خیابان پاسداران، خیابان رازی غربی و شرقی است که هرکدام دارای ارزش‌های فرهنگی و هویتی متعدد).

تصویر ۶: موقعیت محدوده مورد مطالعه (محور ارگ) در شهر مشهد (مأخذ: نگارندگان)

جهت شمال-جنوب احداث شده است. در قسمت بانک ملی کنونی، دروازه‌ای به نام ارگ قرار داشته است که اکنون هیچ اثری از آن نیست و نام خیابان ارگ نیز از همین موضوع نشأت گرفته است. در این خیابان افراد بانفوذ و طبقات بالادست سکونت می‌کردند و این موضوع به قدری اهمیت پیدا کرد که اهالی این محدوده «ارگی» نام گرفتند. بیشترین شهرت و حضورپذیری در این خیابان در دهه ۴۰ و ۵۰ شمسی (دوره پهلوی) صورت گرفته است که دارای تنوع عملکرد بوده است (تصویر ۷).

در گذشته فضاهای شهری خیابان ارگ نقش عمده‌ای در خلق خاطرات جمعی و فردی شهروندان مشهد داشته است. بخش مهمی از فعالیت‌ها، تعاملات اجتماعی و گذران اوقات فراغت در این خیابان جریان داشته است. بنا بر اسناد تاریخی، ارگ در قسمت مرکزی شهر و دارای عملکردهای فعال و سرزنده همچون (رستوران‌ها، کافه‌ها، بستنی‌فروشی، سینما و غیره) بوده است که دیگر اثری از این عملکردها در این خیابان وجود ندارد. بسیاری از مردم مشهد بالأخص افراد قدیمی از این خیابان خاطره و تصویر ذهنی قوی دارند. خیابان ارگ در ۱۳۰۷ ش تا ۱۳۰۹ ش در امتداد ارگ قدیم شهر در

۲. این خیابان به‌عنوان مهم‌ترین خیابان در تصویر ذهنی مردم در سند طرح راهبردی و جامع مشهد ذکر شده است.

تصویر ۷: پراکنش تقریبی مراکز تفریحی در دهه ۳۰ ش خیابان ارگ مشهد (مأخذ: نگارنده، بر مبنای کتاب راهنمای خراسان نوشته علی شریعتی و اسناد تاریخی)

همین دوران، ساختمان‌های با سبک معماری جدید و غربی به دلیل طراحی معماران غربی و یا تحصیل‌کرده غرب، افزایش پیدا کرد و تزئینات در ساختمان‌ها کم شد و مصالح ساختمانی مدرن جای نماهای قدیمی را گرفت. وجود محافل و انجمن‌های ادبی توسط افراد روشنفکر و دفاتر روزنامه‌ها سبب ایجاد نقش اجتماعی و سیاسی قوی در این خیابان شد. در مجاورت با میدان ارگ، خیابانی ایجاد شد که به کوچه ارگ مشهور شد. در ادامه و در دوره محمدتقی خان، این خیابان به یکی از مهم‌ترین معابر شهر و راه ارتباطی با حرم تبدیل شد. اولین خیابانی بود که سنگفرش و روشنایی نیز به آن اضافه شد (حضورپذیری بسیار بالا و سرزندگی زیاد خیابان در این دوره).

این خیابان محل سکونت اقلیت‌های مذهبی (مسیحی و یهودی) و افراد بانفوذ و ثروتمند شهر بود. در بررسی تحولات ارگ نقش سینماها بسیار مهم است و در واقعیت این خیابان با سینماهایش معنا داشت. در حدود ۱۳۱۴ ش، سینما به نام‌های ملی، وطن (مایاک) و دیدبان به فعالیت مشغول شدند و در همین سال‌ها تعداد زیادی سینما دیگر نیز به این خیابان اضافه شد و اوج آن در ۱۳۴۵ ش بازمی‌گردد که نه سینما همزمان باهم فعالیت می‌کردند. علاوه بر سینما، وجود کافه‌های موسیقی، تئاتر عمومی، هتل (پارس، باختر و میامی) و رستوران‌ها نیز سبب جذابیت محیطی این خیابان شده بودند. در ۱۳۰۹ ش ساختمان مهم چهارطبقه (اولین ساختمان چندطبقه مشهد) احداث شد و در ۱۳۵۰ ش به هنگام احداث دروازه طلایی (مدرس فعلی) تخریب شد. در

جدول ۴: بررسی تاریخچه و پیشینه خیابان ارگ (مأخذ: نگارندگان، برگرفته از گزارش خیابان ارگ در سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۹۷)

دوره	نقش در شهر	عناصر ذهنی و شاخص محدوده
دوره اول (صفوی تا قاجار)	مرکز حکومتی شهر، دارای ابعاد نظامی، تک عملکردی	عناصر کالبدی (میدان ارگ، فضاهای حکومتی)
دوره قاجار و پهلوی	مرکز تفریحی و اداری، نوگرایی در عملکرد	عناصر عملکردی و کالبدی (باغ ملی، سینما، پاتوق‌های فرهنگی)
وضعیت کنونی	بخشی از شهر بدون هویت متمایز (اداری و تجاری)، چند عملکردی	عمده وجود فضاهای شاخص که در دوره کنونی خلق یا طراحی شدند.
تاریخچه سینما در خیابان ارگ شهر مشهد (تصویر ذهنی مهم خیابان ارگ)		
دوره اول	تالار اعتبار السلطنه	اولین سینمای مشهد
	سینما شاهرضا	دومین سینمای مشهد
دوره دوم	سینما ملی (هما)	قبل از خیابان جنت
	سینما شهرزاد	۱۳۴۰ ش
	سینما فردوسی	۱۳۰۵ ش
	سینما ایران (دیده‌بان)	۱۳۰۶ ش
	سینما سانترال	۱۳۰۷-۱۳۶۹ ش
	سینما آسیا	۱۳۳۷ ش
	سینما متروپل	۱۳۵۹-۱۳۰۰ ش
	سینما کریستال	روبروی کوچه حمام ارگ
	سینما سعدی	محل فعالیتهای کمپته امداد
	سینما مولن روژ	۱۳۴۰ ش
سیر تحولات خیابان ارگ شهر مشهد		
ارگ نظامی (بانک ملی)	بانک ملی از بناهای عصر پهلوی است که در ۱۳۲۸ ش ساخته شد.	
خانه جوان	در دهه ۵۰ شمسی، عمارت انتهایی و قسمتی از باغ ملی تخریب و ساختمان مدرنی با هدف ایجاد خانه جوان احداث شد.	
ساختمان شهرداری	ساختمان شهرداری مشهد: شهرداری مشهد در ۱۳۲۲ ش به ساختمان فعلی در ضلع جنوبی میدان شهدا منتقل شد.	
چهارطبقه (دروازه طلایی)	در خیابان ارگ، روبروی خیابان خسرو، ساختمان بلندی در چهارطبقه ساخته شد و به همین علت نام (چهارطبقه) را گرفت.	
پیاده راه جنت	این خیابان باریک در ابتدا از میان کوچه‌های و عمارت‌های اعیان‌نشین و زیبا محله ارگ عبور می‌کرد و شاید وجه تسمیه این خیابان بدین علت است.	
هتل نرگس	هتل نرگس در محل سینما متروپل و کریستال محوطه بین آن‌ها مقابل اداره دارایی ساخته شد.	

یافته‌های پژوهش

تحلیل تصویر ذهنی مبتنی بر بررسی متغیرهای کمی پژوهش این قسمت از پژوهش به دلیل ارتباط مستقیم با تحلیل مطلوبیت مکانی از نوع کاربردی و از لحاظ ماهیت در بین تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار می‌گیرد. روش گردآوری

اطلاعات مبتنی بر واکاوی اسنادی-پیمایشی است. در این گام پرسشنامه بر اساس متغیرهای کمی طراحی شده است. همانند گام اول، به دلیل مقیاس شهری خیابان ارگ، جامعه آماری پژوهش کل شهروندان شهر مشهد است. جامعه آماری در جدول ۲ این پژوهش بیان شده است که شامل ۲۸۴

نفر از شهروندان (بر اساس مقیاس عملکردی و ذهنی خیابان ارگ که در سطح شهر است «مبنی بر فرمول کوکران و جمعیت شهر مشهد سه و نیم میلیون نفر» تعیین شده است). ویژگی‌های توصیفی جامعه آماری نیز همانند گام اول (جدول ۲) است. نمونه‌گیری در شهر به صورت تصادفی و سعی شده است از همه افراد از طیف‌های گوناگون پرسش شود و این موضوع شامل افراد محلی و غیر محلی باشد. ارزیابی متغیرهای کمی دارای رویکرد قیاسی-فرضیه‌ای است.

$$\frac{(1.96)^2 \times 0.5 \times 0.5}{(0.05)^2} = 384.16$$

تعداد سؤالات مستقیم در واکاوی عوامل برابر با ۱۲ سؤال بسته است که شامل بررسی ۱۲ متغیر کمی چارچوب نظری پژوهش در حوزه کالبدی و معنایی است. جهت سنجش متغیرها تحقیق از طیف لیکرت استفاده شده است. پس از گردآوری داده‌های میدانی از نرم‌افزار Spss برای تحلیل هر شاخص بهره برده شده است. بدین ترتیب که از روش‌های آمار توصیفی، میانگین و انحراف معیار استفاده گردیده و با توجه به نرمال بودن داده‌ها از آزمون T تک نمونه‌ای (One Sample T Test) استفاده شده است. در همین راستا، برای جمع‌آوری داده‌ها از روش ترکیبی بهره برده شده است که بیشتر از ۱۲۹ پرسشنامه به صورت میدانی (حضور در نقاط مختلف شهر) و بیشتر از ۲۵۵ پرسشنامه از روش «پیمایش وب‌پایه» (پیمایش آنلاین و با استفاده از اینترنت) انجام شده

است. بدین صورت که همان پرسشنامه میدانی به صورت آنلاین طراحی و در اختیار مخاطبان و گروه‌های مختلف شهروندان به صورت تصادفی قرار گرفت. همچنین، در هر دو روش توزیع پرسشنامه، در ابتدای پرسشنامه شرح کاملی از اهداف مقایسه پژوهش و تعریف تصویر ذهنی به زبان ساده برای مخاطب بیان شده است تا در ارتباط با موضوع پژوهش توجیه باشند. در انجام آزمون میانگین نمونه تکی، فرض‌های صفر و مقابل به صورت زیر در نظر گرفته می‌شوند:

$$\begin{cases} H_0 : \mu = \mu_0 \\ H_1 : \mu \neq \mu_0 \end{cases}$$

در این بخش جهت سنجش پایایی پرسشنامه‌ها از طریق ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. این ضریب برای مؤلفه پرسشنامه از طریق Spss محاسبه شده است و برای تمامی مؤلفه‌ها پیش از ۰٫۷ است که برحسب استاندارد قابل قبول است.

به منظور شناسایی نرمال و یا غیرنرمال بودن متغیرهای به دست آمده پژوهش از نرم‌افزار Spss و آزمون مرتبط با آن استفاده می‌شود. برای این موضوع از نمودار هیستوگرام بهره برده شده است که به دلیل شکل تقارنی اکثراً نمودارها و زنگوله‌ای بودن آن می‌توان نرمالیتی آن را پذیرفت. در تصویر ۹، تمامی تحلیل‌های مربوط به این حوزه نمایش داده شده است. میزان چولگی و کشیدگی متغیرها نیز مناسب است.

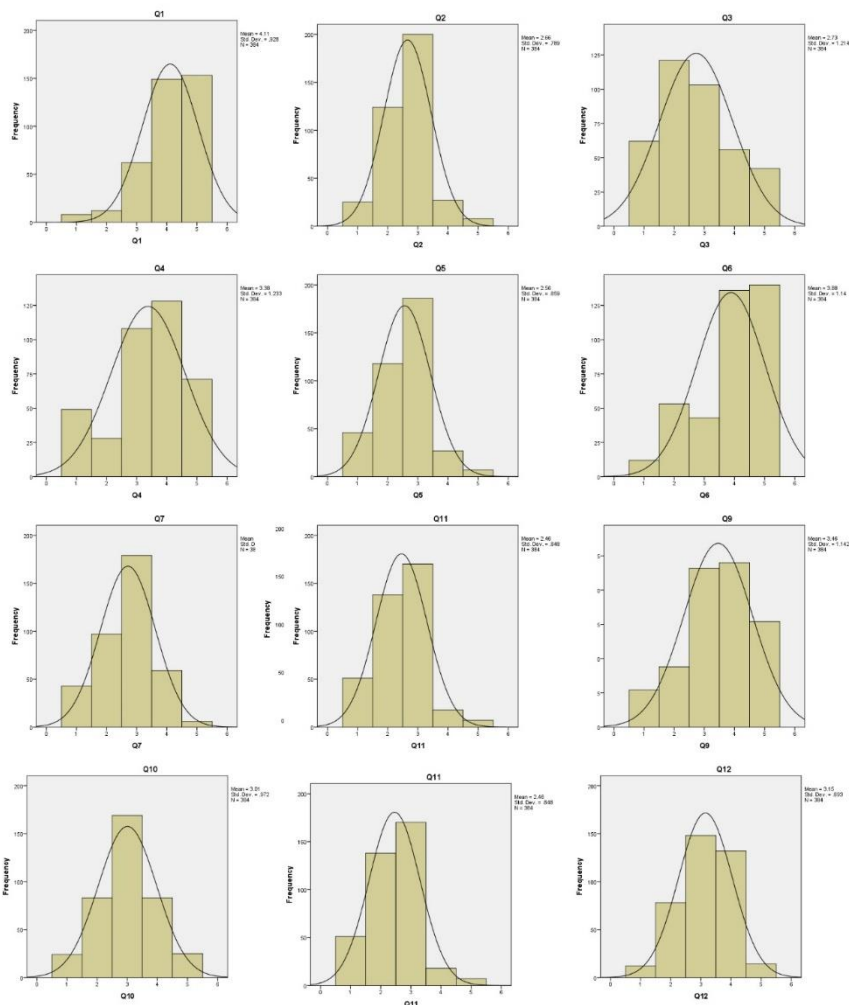
جدول ۵: محاسبه پایایی مؤلفه‌های پژوهش مورد مطالعه (مأخذ: یافته‌های پژوهش) (مأخذ: نگارنده)

مؤلفه	تعداد	%	ضریب الفبای کرونباخ
۱. توجه به نقاط شاخص مذهبی و اعتقادی در جداره	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۲۴
۲. فرم‌های متعارف و موازی با عملکرد	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۷۸
۳. حس جهت‌یابی مطلوب	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۲۱
۴. وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن در طول جداره‌ها	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۸۰۲
۵. هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره‌های شهری بر فرهنگ	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۸۲۴
۶. آسایش صوتی و بصری	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۴۲
۷. رضایت از نماهای خیابان ارگ شهر مشهد	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۴۶
۸. حفظ وابستگی‌های فردی و اجتماعی محیط	۳۸۴	۱۰۰	۰٫۷۵۴

1. Reliability Analysis

آزمون هیستوگرام در جهت بررسی نرمال بودن متغیرهای پژوهش در حوزه واکاوی تصویر ذهنی در جداره بررسی شده است.

۰,۹۱۳	۱۰۰	۳۸۴	۹. میزان وجود فضاهای خاطره‌انگیز
۰,۹۷۲	۱۰۰	۳۸۴	۱۰. وجود فضاهای مکت و گره‌های اجتماعی
۰,۸۴۸	۱۰۰	۳۸۴	۱۱. میزان کیفیت و جذابیت محیط شهری بالأخص در جداره
۰,۸۹۳	۱۰۰	۳۸۴	۱۲. وجود کسب کارهای قدیمی و فعال در جداره‌های شهری

تصویر ۹: محاسبه آزمون نرمال بودن توزیع داده‌ها (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۶: وضعیت شاخص‌های کمی پژوهش با استفاده از آزمون T تک نمونه‌ای (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

مؤلفه	آمار توصیفی		آمار تحلیلی				شاخص	ارزش ذهنی	خوانایی
	میانگین	انحراف معیار	ارزش تست = ۳		فاطمه اطمینان ۰,۹۵%				
			مقدار T	درجه آزادی	معنی‌داری	کران پایین	کران بالا		
توجه به نقاط شاخص مذهبی و اعتقادی در جداره	۴,۱۱	۰,۹۲۸	۶,۷۸۴	۳۸۳	۰,۰۰۰	۴,۰۲	۴,۲۱		
فرم‌های متعارف و موازی با عملکرد	۲,۶۶	۰,۷۸۹	۲,۰۵۲	۳۸۳	۰,۰۰۰	۲,۵۸	۲,۷۴		

۲,۸۵	۲,۶۰	۰,۰۰۰	۳۸۲	۴,۰۱۸	۲,۷۲۷	۱,۲۱۴	۲,۷۲	حس جهت‌یابی مطلوب	
۳,۵۰	۳,۲۵	۰,۰۰۰	۳۸۲	۳,۶۵۱	۳,۳۷۵	۱,۲۳۲	۳,۳۸	وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن	
۲,۶۵	۲,۴۷	۰,۰۰۰	۳۸۲	۴,۳۹۶	۲,۵۶۰	۰,۸۵۹	۲,۵۶	هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره بر فرهنگ	هویت
۴,۰۰	۳,۷۷	۰,۰۰۰	۳۸۲	۶,۷۴۵	۳,۸۸۲	۱,۱۴۰	۳,۸۸	آسایش صوتی و بصری	سلامت روان
۲,۶۲	۲,۸۰	۰,۰۰۰	۳۸۲	۵,۱۲۳	۲,۷۰۸	۰,۹۱۳	۲,۷۱	رضایت از نماهای خیابان	
۲,۴۲	۲,۶۶	۰,۰۰۰	۳۸۲	۱,۱۴۱	۲,۵۴۲	۱,۲۱۱	۲,۵۴	حفظ وابستگی‌های فردی و اجتماعی محیط	
۳,۳۴	۳,۵۷	۰,۰۰۰	۳۸۲	۵,۳۵۲	۳,۴۵۸	۱,۱۴۲	۳,۴۶	میزان وجود فضاهای خاطره‌انگیز	احساس تعلق
۲,۹۱	۳,۱۰	۰,۰۰۰	۳۸۲	۶,۵۷۵	۳,۰۰۵	۰,۹۷۲	۳,۰۱	وجود فضاهای مکث و گره‌های اجتماعی	
۲,۳۷	۲,۵۴	۰,۰۰۰	۳۸۲	۶,۸۱۷	۲,۴۵۸	۰,۸۴۸	۲,۴۶	میزان کیفیت و جذابیت محیط شهری	
۳,۰۶	۳,۲۴	۰,۰۰۰	۳۸۲	۶,۱۶۷	۳,۱۵۱	۰,۸۹۳	۳,۱۵	وجود کسب‌کارهای قدیمی و فعال در جداره	حس زمان
وضعیت مطلوب محور بر اساس میانگین کل							۳,۵۹	جمع	

جدول ۶، نتیجه آزمون T را برای متغیرهای متفاوت پژوهش نشان می‌دهد. بر این اساس، در حوزه توجه به نقاط شاخص مذهبی با میانگین ۴,۱۱ و با توجه به این‌که طیف لیکرت کمترین کیفیت ۱ و بیشترین کیفیت ۵ است و میان ۳ تلقی می‌شود، وضعیت محور ارگ در این حوزه مطلوب است و مقایسه این دو نشان‌دهنده تفاوت بسیار مطلوب است. سطح معناداری آزمون صفر است که از ۰,۰۵ کمتر است و این نتیجه با احتمال ۰,۹۵ قابل‌تعمیم است. در حوزه معیار ارزش ذهنی در مجموع یک‌گویه بررسی شده است که وجود نشانه‌های مذهبی با میانگین ۴,۱۱ بیشترین کیفیت را دارد و با توجه به میانگین وضعیت مطلوبی دارد. همچنین، در این شاخص، مقدار آماده T برابر است با ۶,۷۸۴ و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است.

نتیجه آزمون T را برای متغیرهای متفاوت پژوهش نشان می‌دهد. بر این اساس، در حوزه توجه به نقاط شاخص مذهبی با میانگین ۴,۱۱ و با توجه به این‌که طیف لیکرت کمترین کیفیت ۱ و بیشترین کیفیت ۵ است و میان ۳ تلقی می‌شود، وضعیت محور ارگ در این حوزه مطلوب است و مقایسه این دو نشان‌دهنده تفاوت بسیار مطلوب است. سطح معناداری آزمون صفر است که از ۰,۰۵ کمتر است و این نتیجه با احتمال ۰,۹۵ قابل‌تعمیم است. در حوزه معیار ارزش ذهنی در مجموع یک‌گویه بررسی شده است که وجود نشانه‌های مذهبی با میانگین ۴,۱۱ بیشترین کیفیت را دارد و با توجه به میانگین وضعیت مطلوبی دارد. همچنین، در این شاخص، مقدار آماده T برابر است با ۶,۷۸۴ و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است که می‌توان نتیجه گرفت به دلیل سطح معناداری

جدول ۷: یافته‌های توصیفی معیارهای کمی چارچوب نظری پژوهش بر اساس پرسشنامه (مأخذ: یافته‌های پژوهش) (مأخذ: نگارنده)

شاخص	تعداد آزمودنی	میانگین	انحراف معیار	واریانس	درصد فراوانی			
					خیلی کم	کم	متوسط	زیاد
توجه به نقاط شاخص مذهبی و اعتقادی	۳۸۴	۴,۱۱	۰,۹۵	۰,۹۰	۱,۷	۳,۵	۱۷,۵	۰,۳۵
فرم‌های متعارف و موازی با عملکرد	۳۸۴	۲,۶۶	۰,۷۹	۰,۶۳	۰,۷	۳۳,۲	۵۰,۸	۰,۷
حس جهت‌یابی مطلوب	۳۸۴	۲,۷۳	۱,۱۵	۱,۳۲	۱۷,۵	۳۳,۳	۰,۲۸	۰,۱۴
وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن	۳۸۴	۳,۳۸	۱,۱۵	۱,۳۳	۸,۷	۰,۷	۲۹,۸	۰,۳۵
هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره بر فرهنگ	۳۸۴	۲,۵۶	۰,۸۶	۰,۷۵	۱۲,۲	۰,۲۸	۵۰,۸	۰,۷
آسایش صوتی و بصری	۳۸۴	۳,۸۸	۱,۱۸	۱,۳۸	۳,۵	۰,۱۴	۱۰,۵	۳۳,۳
رضایت از نماهای خیابان	۳۸۴	۲,۷۱	۰,۹۵	۰,۹	۱۲,۲	۲۶,۳	۴۳,۸	۱۵,۷
حفظ وابستگی‌های فردی و اجتماعی محیط	۳۸۴	۲,۵۴	۱,۱۹	۱,۴۲	۱۹,۲	۲۹,۸	۲۹,۸	۱۲,۲
میزان وجود فضاهای خاطره‌انگیز	۳۸۴	۳,۴۶	۱,۱۷	۱,۳۶	۰,۷	۱۲,۲	۳۱,۵	۰,۲۸
وجود فضاهای مکث و گره‌های اجتماعی	۳۸۴	۳,۰۱	۰,۹۹	۰,۹۸	۰,۷	۱۷,۵	۴۵,۶	۲۲,۸
میزان کیفیت و جذابیت محیط شهری	۳۸۴	۲,۴۶	۰,۸۷	۰,۷۵	۰,۱۴	۳۳,۳	۴۵,۶	۵,۲
وجود کسب و کارهای قدیمی و فعال در جداره	۳۸۴	۳,۱۵	۰,۹	۰,۸۱	۳,۵	۰,۲۱	۴۰,۳	۳۱,۵

و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است. در شاخص نهایی محوریت خوانایی یعنی وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن یا میانگین ۳,۳۸ نسبت به میانه ۲ از وضعیت مطلوبی برخوردار است و مقدار آماده T برابر است با ۳,۶۵۱ و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است و این موضوع نیز صحت این امر را تأیید می‌کند. در نهایت، در میان این سه گویه در ابعاد خوانایی، وجود نشانه‌های کالبدی بهترین وضعیت را از منظر کیفی برخوردار است.

همچنین، حس جهت‌یابی مطلوب با ۲,۷۳ در میان افکار مردم دارای رضایت تقریباً نامناسبی است که این امر مهم‌ترین موضوع در خوانایی و حس ترغیب افراد برای ادامه مسیر در این محور نیز تلقی می‌شود. خیابان ارگ در سالیان گذشته به دلیل عدم استفاده درست از عناصر طراحی در بدنه جداره، رنگ‌ها و سبک‌های نامتعارف حس جهت‌یابی مطلوب خود را از دست داده است. درباره معیار هویت، متغیر هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره بر فرهنگ با میانگین ۲,۵۶ دارای وضعیت نامناسبی نسبت به میانه ۳ است (عدم توجه به هویت و فرهنگ ساختاری محدوده). همچنین در این شاخص، مقدار آماده T برابر است با ۴,۰۱۸

تصویر ۱۰: از بین رفتن کریدور دید بصری خانه ملک با ساخت و سازهای بلندمرتبه (مأخذ: نگارنده)

داده است. در ابعاد حس تعلق، کمترین کیفیت و سطح رضایت مطلق به حوزه حفظ وابستگی فردی و اجتماعی با میانگین ۲,۵۴ و کیفیت و جذابیت محیط شهری با میانگین ۲,۴۶، نسبت به میانه ۳ است. همچنین، در راسته خیابان ارگ، کسب و کارهای قدیمی و بومی همچنان فعال هستند و هنوز می‌توان در قلب بافت آن را مشاهده کرد که با میانگین ۳,۱۵ بر اساس آزمون قرارگرفته است. همچنین در این شاخص، مقدار آماده T برابر است با ۶,۱۶۷ و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است. در مجموع، نقاط ضعف فراوانی در حوزه برحسب تصویر ذهنی قابل مشاهده است.

شاخص‌های دارای بیشترین تأثیر در تصویر ذهنی شهروندان از محور ارگ شهر مشهد

برای رتبه‌بندی وضعیت شاخص‌ها مربوط به چارچوب طراحی جداره محورهای تاریخی با تأکید بر تصویر ذهنی شهروندان، از آزمون فریدمن استفاده شده است. با توجه به مقدار آمار کای دو و سطح معناداری در جدول ۸، رتبه‌بندی بین شاخص‌ها با معناست و شهروندان رتبه‌بندی متفاوتی درباره تصویر ذهنی خیابان دارند.

جدول ۸: نتایج آماره آزمون جهت بررسی فریدمن (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

حجم نمونه	۳۸۴
آماره کای دو	۲۹۳,۳۶۵
درجه آزادی	۶
سطح معناداری	۰,۰۰۰

به نظر می‌رسد. کمترین میزان نیز مربوط به احساس تعلق و هویت است که هر دو موضوع، ابعاد مهمی در ماندگاری تصویر ذهنی است.

در حوزه سلامت روان افراد در مواجهه با جداره شهری باوجود ازدحام و شلوغی به دلیل پوشش گیاهی قدیمی و مناسب، وجود باغ ملی آسایش را برای مخاطبان به همراه داشته است، به طوری که این خیابان با میانگین ۳,۸۸ وضعیت مطلوبی نسبت به میانه ۳ دارد. همچنین در این شاخص، مقدار آماده T برابر است با ۶,۷۴۵ و درجه آزادی نیز برابر با ۳۸۴ و مقدار سطح معناداری نیز ۰,۰۰۰ است. در این گویه نیز رضایت از نماهای خیابان با ۲,۷۱ نسبت به میانگین ۳ وضعیت مطلوبی ندارد. یکی از بزرگ‌ترین ضعف‌های این خیابان در دهه‌های اخیر، طراحی نامتعارف با زمینه خیابان و عدم مرمت بسیاری از جداره‌ها است که نمی‌تواند تصویر ذهنی خیابان را به طور درست بازآفرینی کند. درباره مؤلفه حس تعلق که یکی از مهم‌ترین معیارهای در شکل‌گیری تصویر ذهنی از یک مکان تلقی می‌شود. شاخص وجود فضاهای خاطره‌انگیز در میان این معیار بهترین وضعیت را دارد که با میانگین ۳,۴۶ در رتبه اول قرار دارد. فضاهای مکث نیز با میانگین ۳,۰۱ وضعیت تقریباً مناسبی دارد، اما باید این موضوع را در نظر داشت که این میانگین نسبت به این‌که خیابان در تصویر ذهنی مردم مکانی برای تفریح و مکث است، وضعیت مطلوب خود را نسبت به گذشته از دست

جدول ۹، میانگین رتبه هر شاخص را بیان می‌کند. بر اساس این جدول، بالاترین رتبه مربوط به گویه و بعد ارزش ذهنی و بعد از آن مربوط به سلامت روان است که با توجه به ماهیت خیابان و نقش سبزی‌نگی در ارتباط با تصویر ذهنی امر طبیعی

جدول ۹: آزمون فریدمن برای متغیرهای پژوهش (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

رتبه	گویه/ ابعاد	میانگین رتبه
۱	ارزش ذهنی	۴,۱۱
۴	خوانایی	۲,۹۲
۵	هویت	۲,۵۶
۲	سلامت روان	۳,۲
۶	احساس تعلق	۲,۸۶
۳	حس زمان	۳,۱۵

به جدول ۱۰، از آنجایی که مقدار آماره این آزمون برابر با ۱,۵۶۳ بوده و در بازه ۱,۵ الی ۲,۵ قرار دارد. فرض عدم همبستگی بین خطاها رد نشده و می‌توان از رگرسیون استفاده نمود. همچنین در همین جدول، ضریب همبستگی چندگانه با علامت R مشخص شده است، برابر با ۰,۹۹۵ است. این ضریب معناداری رابطه بین ارزش ذهنی و سلامت روان را تأیید می‌کند. در این جدول نیز مقدار F نیز محاسبه شده است.

بررسی ارتباط بین ارزش ذهنی و سلامت روان و حس زمان در بازآفرینی تصویر ذهنی خیابان ارگ

برای بررسی و ارتباط بین ابعاد و نقش آن در تصویر ذهنی خیابان (ارزش ذهنی، خوانایی، هویت، سلامت روان، احساس تعلق و حس زمان) از ضریب رگرسیون چندگانه و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. یکی از مواردی که در رگرسیون باید مورد توجه قرار گیرد، استقلال خطاها از یکدیگر است. به منظور بررسی استقلال خطاها از یکدیگر از آزمون دورین-واتسون استفاده شده است. با توجه

جدول ۱۰: آماره تعیین رگرسیون چندگانه ارتباط ارزش ذهنی و سلامت روان و حس زمان (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

آزمون دورین واتسون	خطای معیار	ضریب تبیین تصحیح شده	ضریب تبیین	ضریب همبستگی چندگانه R
۱,۵۶۳۲	۰,۰۴۸۹۶۳	۰,۹۹۱	۰,۹۹۳	۰,۹۹۵

جدول ۱۱: واریانس رگرسیون چندگانه ارتباط بین موضوعات مطرح شده (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

سطح معناداری	کمیت F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	منبع تغییرات
۰,۰۰۰	۸۸۵,۷۳	۱,۹۷۶	۷	۱۳,۲۱۷	اثر رگرسیون
		۰,۰۰۲	۳۶۴	۰,۱۲۳	باقیمانده
			۳۷۸	۱۳,۲۱۷	کل

توجه به نتایج جدول ۱۲، تمامی ضرایب در سطح ۰,۰۵ (حتی ۰,۰۱) است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تمامی ابعاد شناسایی شده با مؤلفه ذهنی و تصویر ذهنی ارتباط مستقیم دارند، اما در برخی نقاط ضعف ارتباطی نیز به صورت واضح قابل مشاهده در محور ارگ شهر مشهد است.

در این بخش، برای سنجش ضرایب همبستگی از آزمون اسپیرمن استفاده شده است. همچنین، در انتهای جدول برای جمع بندی کمی حوزه مطالعات نمودارهای نتایج آزمون مقایسه میانگین در شاخص‌ها ترسیم شده است. بر این اساس، بهترین وضعیت مربوط به حوزه ارزش‌های ذهنی است که به دلیل وجود نقاط شاخص مذهبی از جمله کلیسا، مسجد و مراکز فرهنگی در محدوده مورد مطالعه است. با

جدول ۱۲: ضرایب همبستگی میان مؤلفه‌های پژوهش با آزمون اسپیرمن (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

مقایسه میانگین گویه‌ها/ ابعاد	تحلیل موضوع/ماهیت			شاخص	.																					
	رتبه	سطح معناداری	ضریب همبستگی																							
<table border="1"> <tr> <td>شاخص خوانایی سه</td> <td>3.38</td> <td>2.73</td> <td>2.66</td> <td>4.11</td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی دو</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی یک</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص ارزش</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11	شاخص خوانایی دو					شاخص خوانایی یک					شاخص ارزش					۱	۰,۰۰۰	۰,۶۷۲	توجه به نقاط شاخص مذهبی و اعتقادی در جداره	ارزش ذهنی	
	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11																					
	شاخص خوانایی دو																									
	شاخص خوانایی یک																									
	شاخص ارزش																									
	۵	۰,۰۰۰	۰,۶۵۹	فرم‌های متعارف و موازی با عملکرد	خوانایی																					
	۷	۰,۰۰۰	۰,۶۴۶	حس جهت‌یابی مطلوب																						
	۲	۰,۰۰۰	۰,۶۶۹	وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن																						
	۴	۰,۰۰۰	۰,۶۶۲	هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره بر فرهنگ	هویت																					
	<table border="1"> <tr> <td>شاخص خوانایی سه</td> <td>3.38</td> <td>2.73</td> <td>2.66</td> <td>4.11</td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی دو</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی یک</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص ارزش</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11	شاخص خوانایی دو					شاخص خوانایی یک					شاخص ارزش					۱۱	۰,۰۰۰	۰,۶۱۷	آسایش صوتی و بصری	سلامت روان
		شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11																				
	شاخص خوانایی دو																									
شاخص خوانایی یک																										
شاخص ارزش																										
۱۲	۰,۰۰۰	۰,۶۱۲	رضایت از نماهای خیابان																							
<table border="1"> <tr> <td>شاخص خوانایی سه</td> <td>3.38</td> <td>2.73</td> <td>2.66</td> <td>4.11</td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی دو</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی یک</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص ارزش</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11	شاخص خوانایی دو					شاخص خوانایی یک					شاخص ارزش					۶	۰,۰۰۰	۰,۶۵۸	حفظ وابستگی‌های فردی و اجتماعی محیط	احساس تعلق	
	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11																					
	شاخص خوانایی دو																									
شاخص خوانایی یک																										
شاخص ارزش																										
۱۰	۰,۰۰۰	۰,۶۱۸	میزان وجود فضاهای خاطره‌انگیز																							
<table border="1"> <tr> <td>شاخص خوانایی سه</td> <td>3.38</td> <td>2.73</td> <td>2.66</td> <td>4.11</td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی دو</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی یک</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص ارزش</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11	شاخص خوانایی دو					شاخص خوانایی یک					شاخص ارزش					۹	۰,۰۰۰	۰,۶۱۹	وجود فضاهای مکث و گره‌های اجتماعی		
	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11																					
شاخص خوانایی دو																										
شاخص خوانایی یک																										
شاخص ارزش																										
۳	۰,۰۰۰	۰,۶۶۸	میزان کیفیت و جذابیت محیط شهری																							
<table border="1"> <tr> <td>شاخص خوانایی سه</td> <td>3.38</td> <td>2.73</td> <td>2.66</td> <td>4.11</td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی دو</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص خوانایی یک</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>شاخص ارزش</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11	شاخص خوانایی دو					شاخص خوانایی یک					شاخص ارزش					۸	۰,۰۰۰	۰,۶۳۸	وجود کسب و کارهای قدیمی و فعال در جداره	حس زمان	
شاخص خوانایی سه	3.38	2.73	2.66	4.11																						
شاخص خوانایی دو																										
شاخص خوانایی یک																										
شاخص ارزش																										

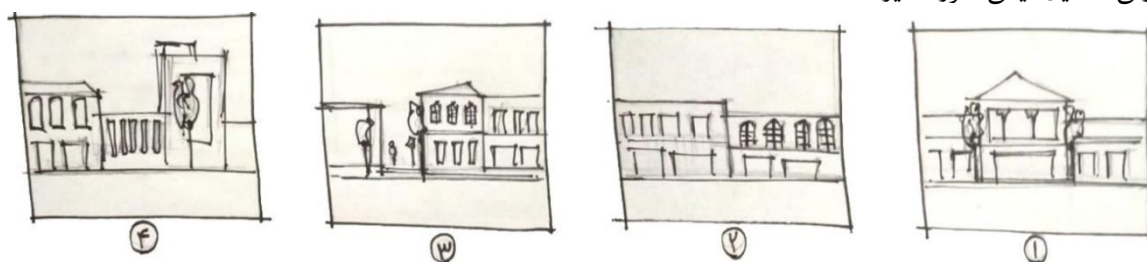
قرار داده شد و بر اساس تکنیک تصویر ذهنی موقت از مکان، از آنان خواسته شد که بعد از نگاهی کوتاه به تصاویر، هرچه در ذهنشان نقش بسته شده است را بر روی برگه ترسیم کنند. همچنین در گام بعدی از افراد بومی و قدیمی خیابان خواسته شده تصویر ذهنی خود را از ابنیه شاخص و از میان رفته خیابان همچون کافه موسیقی، ساختمان چهارطبقه و

بررسی روش کروکی از تصویر ذهنی منظر (بررسی تصویر ذهنی موقت)

در جهت بررسی نوع تصویر ذهنی مردم از اجزای جداره خیابان ارگ، از هر سکناس ۲ تصویر اصلی که یک تصویر از جداره ابنیه تاریخی و یک تصویر از جداره ابنیه جدید است، مورد انتخاب قرارگرفت و در مجموع ۶ تصویر در اختیار افراد

1. Technique of temporary mental image of place

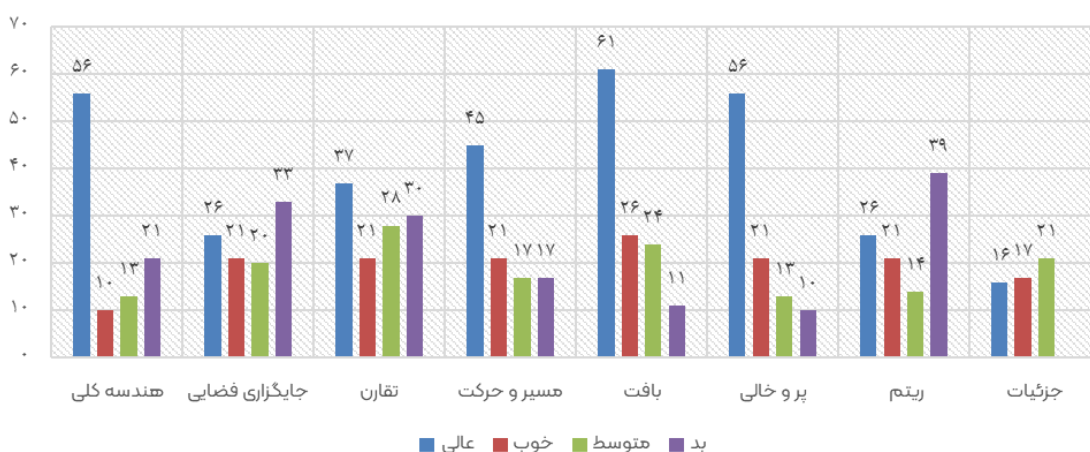
غیره ترسیم کنند. در گام بعدی تمامی تصویر ذهنی افراد بر روی یکدیگر قرار گرفتند و سعی شد بر اساس نقاط مشترکی، تحلیل کیفی صورت گیرد.

تصویر ۱۱: نمونه‌ای از تصاویر ذهنی ترسیم‌شده توسط افراد از جداره سکانس یک و دو خیابان ارگ

ابنیه تاریخی و عمق وجود را ترسیم کردند. همچنین در حدود ۲۱٪، صرفاً برخی از ابنیه را ترسیم کردند و ابنیه که دارای خطوط پیچیده یا رنگ‌های خنثی بودن توسط افراد مورد توجه قرار نگرفته بود. در نهایت، مابقی افراد نتوانسته بودند کلیت هندسه فضا را درک کنند و فقط بخشی از ساختار میانی را ترسیم کرده بودند که نشان‌دهنده عدم وجود خوانایی در سکانس شماره دو است (تصویر ۱۲). از جمله این موضوعات می‌توان به مجتمع مرمر اشاره داشت که ناخوانایی بسیار زیادی در ادراک توسط مخاطب داشته است و بسیاری از مردم کلیت فضایی این جداره را ترسیم نکرده بودند.

تأثیر دیدن را نمی‌توان بر روی تصویر ذهنی نادیده گرفت، زیرا اگر دارای اجزای مناسب و محرک ذهنی نباشد در ذهن افراد ماندگار نمی‌شوند. در هنگام دیدن جداره در ذهن افراد، عناصر به صورت مشترک ثبت می‌شود که با درک درست و تحلیل آن می‌توان قدرت تصویرپذیری جداره را نزد مخاطب تقویت کرد. در مرحله اول این نتیجه حاصل شد که اکثر افراد هندسی کلی فضا را درک کرده و نقاط دارای هندسه شاخص را ترسیم کردند و همگی تعداد طبقات، شکل سنتوری ابنیه، ریتم و هارمونی را در ترسیماتشان بیان داشتند. بر اساس ارزیابی‌های صورت گرفته از کل جامعه آماری ۱۵ نفره در ترسیم جداره در حدود ۵۶٪ افراد کلیت محیط را درک کردند و به‌طور کامل هندسی کلی، فرم خطی

تصویر ۱۲: مقایسه و ارزیابی تصاویر ذهنی ترسیم‌شده توسط جامعه آماری در جداره (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

تقارن موجود در سکانس‌های تاریخی را به دلیل جداره سازی میانی در تصویر شناختی خود ثبت کنند. همچنین در حوزه ریتم ضعیف‌ترین عملکرد اتفاق افتاده است، به‌طوری‌که در

در مورد تقارن در حدود ۳۷٪ افراد نتوانسته‌اند تقارن، که مهم‌ترین کیفیت جداره خیابان ارگ است را به درستی در تصاویر خود نمایش دهند و در مقابل ۳۰٪ نتوانسته بودند

توسط تمامی ۱۵ فرد ترسیم شده است که نشان‌دهنده وضعیت مطلوب محرک‌های ذهنی در جداره برای ماندگاری جزییات است که به‌طور میانگین ۵۱٫۳٪ را شامل می‌شود (تصویر ۱۳).

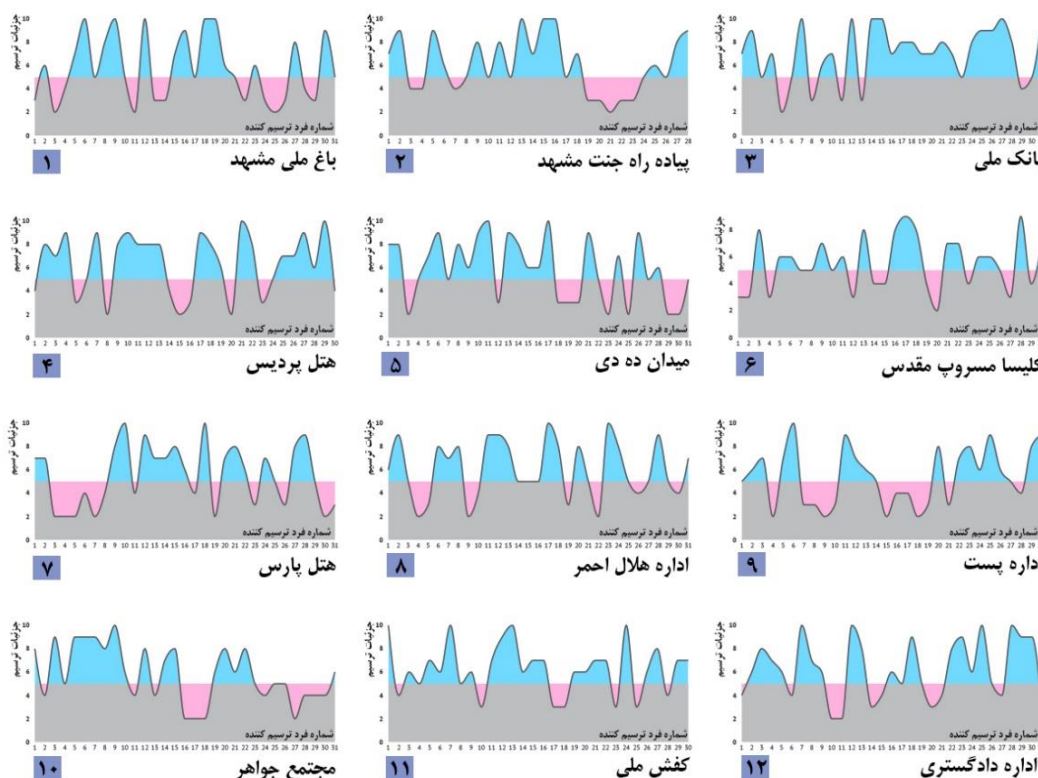
حدود ۳۹٪ ریتم را به‌درستی تشخیص نداده بودند. در حوزه توجه به کیفیت پر و خالی بودن جداره، درک و تصویر ذهنی خوبی بالأخص از جداره‌های تاریخی در تصویر ذهنی افراد بوده است و در حدود ۵۶٪ تمامی ارکان را به‌درستی ترسیم کرده بودند. درنهایت، نمودار مربوط به میزان توجه به جزییات

تصویر ۱۳: تحلیل میزان توجه به جزییات در ترسیم جداره توسط جامعه آماری (مأخذ: نگارندگان)

عمودی نشان‌دهنده میزان جزییات ترسیم‌شده در تصاویر ذهنی افراد است. نتایج نشان‌دهنده آن است که بانک ملی دارای بهترین میزان جزییات ترسیم‌شده و مجتمع جواهر دارای کمترین میزان جزییات ترسیم شده است.

در این گام، در مجموع از ۳۱ نفر خواسته شد تا ۱۲ نشانه شاخص خیابان را بر روی کاغذ با جزییات نما ترسیم کنند تا بتوان میزان دقیق بودن تصویر ذهنی آنان را مورد واکاوی قرار داد. در تصویر ۱۴، قسمت افقی تصاویر نشان‌دهنده شماره داوطلب (به‌طور مثال فرد شماره ۱۳) و قسمت

تصویر ۱۴: تحلیل تفاوت میزان ترسیم جزییات تصویر ذهنی در ۱۲ نشانه شاخص خیابان ارگ شهر مشهد (مأخذ: نگارندگان)

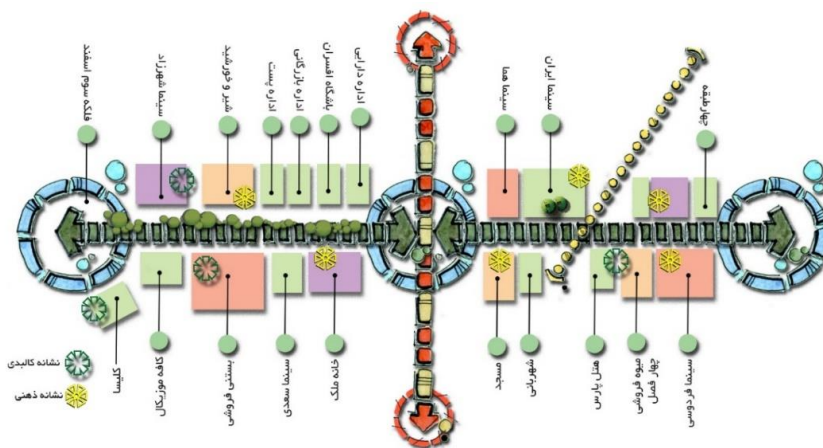
مقایسه تصویر ذهنی خیابان ارگ در دوره‌های گوناگون برای بازآفرینی تصویر ذهنی: (مؤلفه گذر زمان)

بر اساس جمع‌آوری کروکی افراد قدیمی ارگ که دارای سابقه سکونت بیشتر از ۴۰ سال هستند، تصویر ذهنی قدیمی خیابان ارگ شهر مشهد در بین دهه ۳۰ تا ۴۰ شمسی مورد واکاوی قرار گرفت. بر این اساس، نام برخی مکان‌ها تغییر و

برخی ابنیه بالأخص سینماها و کافه‌ها تخریب شدند. همچنین، فرسودگی ذهنی بسیاری از نقاط عطف محور نیز به صورت واضح قابل‌مشاهده است. در جدول ۱۳، به تفکیک بر اساس کروکی‌های برداشت‌شده تصویر ذهنی در دوره‌های گوناگون با یکدیگر مقایسه شده است.

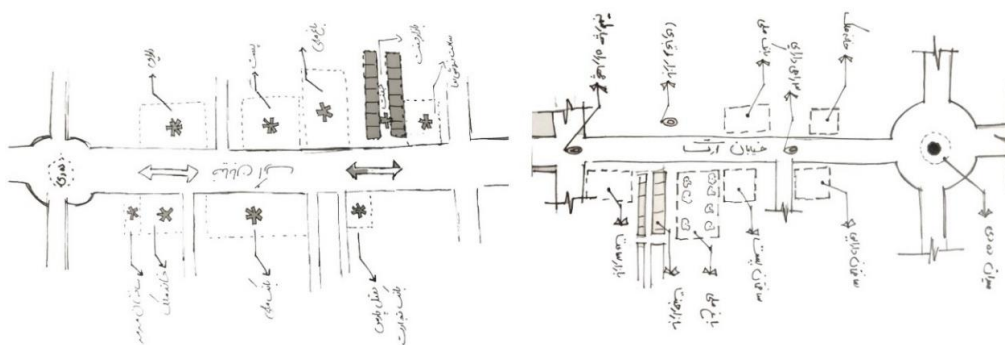
تصویر ۱۵: نمونه‌ای از تصویر ذهنی فردی دارای ۷۰ سال سابقه آشنایی با محور ارگ (تصویر ذهنی فرد از ۱۳۳۰ ش)

تصویر ۱۶: جمع‌بندی تصویر ذهنی افراد دارای سابقه آشنایی بیشتر از ۴۰ سال با خیابان ارگ از دهه ۳۰ تا ۴۰ شمسی (مأخذ: نگارندگان)

نتایج، نشان‌دهنده آن است که نقش زمان در کاهش ماندگاری تصویر ذهنی نسبت به برخی از نشانه‌های شاخص تأثیر بسزایی داشته است، به طوری که نشانه‌های شاخص همچون پیاده‌راه جنت، میدان ده دی و غیره در تصویر ذهنی

کنونی خیابان نقش قبلی خود را ندارد و اغلب نقش‌های تجاری بزرگ مقیاس جایگزین کارکردهای هویت‌محور خیابان ارگ شهر مشهد شده است.

تصویر ۱۷: نمونه از تصویر ذهنی افراد جوان نسبت به خیابان ارگ شهر مشهد از دوران کنونی محور (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۱۲: مقایسه تصویر ذهنی قدیمی و جدید شهروندان از خیابان ارگ شهر مشهد (مأخذ: یافته‌های پژوهش) (مأخذ: نگارنده)

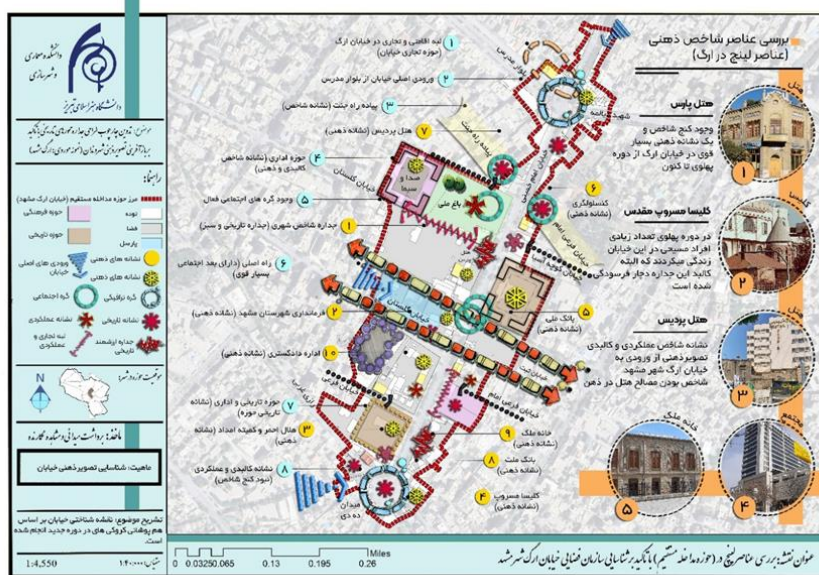
نوع	نام مکان (N=۲۸۴)	گره	لبه	نشانه	حوزه	راه	ماهیت	فرم	عملکرد	معنی	وضعیت	درصد	فراوانی
نتایج کوکی دهه ۳۰ تا ۴۰ شمسی	باغ ملی						عملکردی	-	شهر	هویت	ثبت ملی	۰,۸۹	۳۴۲
	میوه‌فروشی چهارفصل						عملکردی	-	منطقه	کارکرد	تغییر عملکرد	۰,۶۱	۲۳۶
	دبیرستان شاهرضا						عملکردی	آموزشی	منطقه	کارکرد	تخریب شده	۰,۳۵	۱۳۸
	سینما هما						مختلط	فرهنگی	شهر	فرهنگ	تخریب شده	۰,۷۲	۲۷۸
	سینما فردوسی						عملکردی	فرهنگی	شهر	فرهنگ	عدم فعالیت	۰,۴۸	۱۸۷
	سینما آسیا						عملکردی	فرهنگی	شهر	فرهنگ	تخریب شده	۰,۴۷	۱۸۲
	سینما کریستال						عملکردی	فرهنگی	شهر	فرهنگ	تخریب شده	۰,۴۲	۱۶۷
	سینما سعدی						عملکردی	فرهنگی	شهر	فرهنگ	تخریب شده	۰,۲۳	۱۲۲
	داروخانه‌های شاهرضا						عملکردی	درمانی	منطقه	کارکرد	تخریب شده	۰,۰۵۶	۲۱۸
	کتاب‌فروشی برومند						عملکردی	فرهنگی	منطقه	فرهنگ	تخریب شده	۰,۰۲۹	۱۱۵
نوع	نام مکان (N=۲۸۴)	گره	لبه	نشانه	حوزه	راه	ماهیت	فرم	عملکرد	معنی	وضعیت	درصد	فراوانی
نتایج کوکی دهه ۴۰ تا ۱۰ شمسی	باغ ملی						عملکردی	-	شهر	هویت	ثبت ملی	۰,۰۸۲	۳۲۱
	هتل پارس						مختلط	شاخص	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۷۷	۲۹۶
	خانه ملک						کالبدی	فرهنگی	شهر	فرهنگ	مرمت شده	۰,۵۰	۱۹۵
	کفش ملی						عملکردی	شاخص	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۴۷	۱۸۲
	میدان ده دی						عملکردی	-	شهر	هویت	تغییر نام	۰,۴۵	۱۷۶
	اداره پست						مختلط	-	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۲۲	۱۲۲
	کلیسا مسروپ مقدس						کالبدی	شاخص	شهر	مذهب	عدم توجه	۰,۲۵	۹۸
	اداره دارایی						عملکردی	اداری	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۲۵	۹۶
	هلال احمر						عملکردی	اداری	شهر	کارکرد	تغییر نام	۰,۲۶	۱۰۱
	بانک ملت						عملکردی	اداری	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۴۵	۱۷۲
نوع	نام مکان (N=۲۸۴)	گره	لبه	نشانه	حوزه	راه	ماهیت	فرم	عملکرد	معنی	وضعیت	درصد	فراوانی
نتایج کوکی دهه ۱۰ تا ۸۰ شمسی	پیاده راه جنت راسته						مختلط	شاخص	شهر	هویت	عدم توجه	۰,۰۸۲	۳۲۱
	ساعت فروشان						تجاری	-	منطقه	-	فعال	۰,۵۵	۲۱۵
	خیابان ثبت						عملکردی	-	منطقه	کارکرد	فعال	۰,۵۴	۲۱۱
	خیابان گنبد سبز						عملکردی	-	منطقه	مذهب	عدم توجه	۰,۵۰	۱۹۵
	هتل پردیس						عملکردی	تجاری	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۲۹	۱۵۲
	مطب دکتر اسکندری						عملکردی	-	منطقه	کارکرد	تخریب شده	۰,۲۷	۱۴۲
	سفارت پاکستان						عملکردی	اداری	شهر	کارکرد	فعال	۰,۵۵	۲۱۲
	میدان ده دی						عملکردی	شاخص	منطقه	کارکرد	فعال	۰,۸۱	۳۱۴

نوع	نام مکان (N=۳۸۴)	گره	لبه	نشانه	حوزه	راه	عملکردی	نوع					
								اداری	شهر	کارکرد			
نتایج کרוکی دهه ۸۰ تا ۹۰ شمسی	بانک ملت						-	شهر	کارکرد	فعال	۰,۸۰	۳۱۰	
	باغ ملی						-	شهر	هویت	عدم توجه	۰,۶۹	۲۶۵	
	پایه راه جنت							شهر	کارکرد	عدم توجه	۰,۵۱	۱۹۶	
	اداره هلال احمر						-	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۳۹	۱۵۲	
	راسته جواهرفروشان						-	منطقه	کارکرد	فعال	۰,۳۷	۱۴۳	
	خیابان رازی							-	منطقه	کارکرد	فعال	۰,۲۹	۱۱۲
	خیابان گلستان							-	ناحیه	غیرفعال	۰,۳۰	۱۱۸	
	راسته ساعت فروشان						-	منطقه	تجاری	فعال	۰,۷۴	۲۸۶	
	کفش ملی						-	شهر	کارکرد	مرمت شده	۰,۸۰	۳۱۱	
	کتاب فروشی						-	منطقه	فرهنگ	غیرفعال	۰,۲۹	۱۱۵	
	باغ ملی						-	شهر	هویت	عدم توجه	۰,۷۷	۲۹۶	
	بانک ملت						-	شهر	هویت	مرمت شده	۰,۷۴	۲۸۶	
نام مکان (N=۳۸۴)								فم	معنی	وضعیت	درصد	فراوانی	
نتایج کרוکی دهه ۹۰ تا ۱۴۰۰ شمسی	مجتمع جواهر						-	کارکرد	تجاری	فعال	۰,۵۵	۲۱۵	
	بانک تجارت						-	شهر	کارکرد	فعال	۰,۶۱	۲۳۶	
	باغ ملی						-	شهر	فرهنگ	عدم توجه	۰,۴۹	۱۸۹	
	اداره تعاونی						-	شهر	کارکرد	فعال	۰,۳۹	۱۵۳	
	خیابان گلستان						-	ناحیه	کارکرد	غیرفعال	۰,۲۴	۱۳۲	
	اداره پست						-	شهر	کارکرد	فعال	۰,۲۲	۱۲۶	
	بانک ملت						-	شهر	کارکرد	فعال	۰,۳۷	۱۴۳	
	میدان ده دی							شاخص	فرهنگ	عدم توجه	۰,۳۹	۱۵۲	
	خیابان آخوند خراسانی							-	منطقه	-	غیرفعال	۰,۳۳	۱۲۸

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، ۱۴۰۳

۴۹

تصویر ۱۸: تحلیل یکپارچه سازمان فضایی ذهنی خیابان ارگ بر اساس کروکی افراد در دوره کنونی (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

مطابق سؤالات پژوهش حاضر، این پژوهش در گام نخست به دنبال شناسایی مؤثرترین مؤلفه‌ها و شاخص‌ها در تصویر ذهنی شهروندان نسبت به محور تاریخی خیابان ارگ شهر مشهد بود. به تعبیر دیگری، سنجش، تحلیل و ارزیابی از تصویر ذهنی افراد مورد واکاوی قرارگرفت که این امر از طریق مطالعات عمیق و گسترده منابع اطلاعاتی مرتبط با موضوع پژوهش، استفاده از ابزار کمی آزمون T، رگرسیون چندمتغیره و ابزار کیفی تحلیل و تفسیر کروکی افراد صورت پذیرفت. بنا به نتایج پژوهش، معیار ارزش ذهنی با میانگین ۴,۱۱ در رتبه اول، معیار احساس تعلق با میانگین ۳,۶۵ در رتبه دوم، معیار حس زمان با میانگین ۳,۱۵ در رتبه سوم بیشترین تأثیرگذاری بر تصویر ذهنی شهروندان در خیابان ارگ قرار دارند. همچنین، با توجه به میانه ۳ در وضعیت متوسط و مطلوبی قرارگرفته‌اند، به طوری که در مشاهده محیطی نیز وجود ارزش‌های ذهنی و احساس تعلق در این خیابان قدیمی قابل مشاهده است. با توجه به قدمت تاریخی خیابان و ارتباط آن با خاطره‌انگیزی، معیار حس گذر زمان توسط مخاطب قابل ادراک است، اما در مقابل، معیار خوانایی با میانگین ۲,۹۲ در رتبه چهارم قرارگرفته است که نسبت به میانگین وضعیت مناسبی ندارد و به تعبیری با توجه به تأثیر مستقیم و پراهمیت این معیار بر روی موضوع، سبب کاهش کیفیت تصویر ذهنی افراد شده است. معیار سلامت روان با میانگین ۲,۶۲ و هویت با میانگین ۲,۵۶ در رتبه آخر قرار دارد که یکی از ضعف‌های بنیادین در ساختار تصویر ذهنی خیابان ارگ محسوب می‌شود، زیرا میراث ذهنی این خیابان با هویت قدیمی و بومی آن گره‌خورده است. در همین راستا، وضعیت شاخص‌های هر معیار نیز در برخی از موضوعات دارای شکاف‌های اساسی است، بدین‌صورت که شاخص میزان کیفیت و جذابیت محیط شهری با میانگین ۲,۴۶ در رتبه آخر قرار دارد که با توجه به تصویر ذهنی افراد از گذشته خیابان که یکی از جذاب‌ترین خیابان‌های مشهد بوده است، این موضوع بسیار مهم تلقی می‌شود و سبب کاهش حضورپذیری افراد در این خیابان شده است. در ادامه، بیشترین میانگین نیز متعلق به نقاط شاخص مذهبی و اعتقادی با میانگین ۴,۱۱ است، زیرا این خیابان در ذهن

مردم تصویر ذهنی قوی اعتقادی دارد و در گذر زمان محل زندگی افراد با ادیان گوناگون بوده است و در آن آثار پراهمیت مذهبی همچون کلیسا مسروپ مقدس و مسجد ارگ قرارگرفته است. همچنین، باید توجه داشت که وجود کسب و کارهای قدیمی در محور، فضاهای مکث و گره‌های اجتماعی قوی، فضاهای خاطره‌انگیز، آسایش صوتی و بصری (به دلیل وجود پوشش گیاهی متعدد)، وجود نشانه‌های کالبدی و توالی مناسب آن در خیابان با میانگین بیشتر از ۳ نقش مؤثری در شکل‌گیری تصویر ذهنی مثبت از خیابان داشته‌اند. در مقابل، نبود فرم‌های متعارف و موازی با عملکرد، نبود حس جهت‌یابی مطلوب، عدم هم‌راستایی عناصر استفاده‌شده در جداره بر فرهنگ، نبود رضایت عمومی از نماهای خیابان، نبود وابستگی فردی و اجتماعی با میانگین بسیار پایین، از دلایل شکل‌گیری تصویر ذهنی منفی از خیابان است.

در قسمت دوم پژوهش سعی شد تا تصویر ذهنی موقت از مکان و نماهای خیابان مورد واکاوی عمیق قرار گیرد که بر این اساس، اکثر افراد هندسه کلی فضا را درک کرده بودند و نقاط دارای نقاط شاخص را به‌درستی ترسیم نمودند. در همین راستا باید توجه داشت، نقاط دارای خطوط پیچیده یا رنگ خنثی توسط افراد ترسیم نشده بودند و ماندگاری طولانی مدت در تصویر ذهنی آنان نداشتند. در مورد تقارن، افراد تا حدودی توانسته بودند ترسیمات درستی انجام دهند و در مورد ریتم، عملکرد بسیار ضعیفی داشتند که هر دو عنصر، موضوعات مؤثری در محرک‌های ذهنی تلقی می‌شوند. درنهایت، در قسمت ترسیم کروکی توسط افراد در دوره‌های گوناگون باید بیان داشت که مهم‌ترین نشانه ذهنی افراد در دهه ۳۰ تا ۴۰ شمسی در خیابان ارگ باغ ملی با ۸۹٪، سینما هما با ۷۲٪ و میوه‌فروشی چهارفصل با ۶۱٪ است که نتایجی جالبی را نشان می‌دهد که دو نشانه از این سه نشانه اصلی در وضعیت موجود محور در خیابان ارگ وجود ندارد، اما هنوز با قدرت در تصویر ذهنی افراد حضور دارند. در ادامه نیز در دهه ۴۰ تا ۶۰ شمسی باغ ملی با ۸۳٪ و هتل پارس با ۷۷٪، بیشترین تصویر ذهنی در این دهه را به خود اختصاص دادند که بیشترین نشانه‌های کالبدی بودند، اما در دهه ۶۰ تا ۸۰ شمسی، نشانه‌های عملکردی اهمیت

است که نحوه شکل‌گیری تصویر ذهنی در ذهن از لایه‌های متعددی تشکیل شده است که هرکدام بر روی یکدیگر تأثیر بسزایی دارند و نمی‌توان بین آنها تقدم و تأخر قائل شد. امید است این پژوهش گامی هرچند کوچک در جهت یادآوری اهمیت میراث ذهنی خیابان ارگ و توجه مجدد به آن بردارد.

References

- [A. Ishai, J. V. \(2006\). Imagery of famous faces: effects of memory and attention revealed by fMRI. *NeuroImage*, 1729-1741.](#)
- [Abdollahi, M., Ghasemzadeh, B., & Rahbaripour, K. \(2013\). The Impact of Historic Building Facades on the Mental Image of Citizens \(Case Study: Historic Tarbiat Street, Tabriz\). *Quarterly Journal of Iranian-Islamic City Studies*, No. 11.](#)
- [Abou El-Haggag Mehanna, W., & Abou El-Haggag Mehanna, W. \(2019\). Urban renewal for traditional commercial streets at the historical centers of cities. *Alexandria Engineering Journal*, 58\(4\), 1127-1143. doi:https://doi.org/10.1016/j.aej.2019.09.015](#)
- [Alessandra Badami, A. \(2022\). Management of the image of the city in urban planning: experimental methodologies in the colour plan of the Egadi Islands. *Urban Des Int*. doi:https://doi.org/10.1057/s41289-022-00200-1](#)
- [Artemenko, A., & Ярослава Artemenko, Y. \(2018\). Mental Image of the City. *Topology of social identity*.](#)
- [Asadi, R., & Sabouri, M. \(2022\). Analysis of Citizen Satisfaction with Urban Parks from the Perspective of Distributive Justice \(Case Study: District Six of Mashhad Municipality\). *Khorasan Razavi Research Journal*, 87-105.](#)
- [Askarizad, R., He, J., & Mehrinejad Khotbehsara, E. \(2022\). The Legibility Efficacy of Historical Neighborhoods in Creating a Cognitive Map for Citizens. *Sustainability*. doi:https://doi.org/10.3390/su14159010](#)
- [Behzadfar, M., Goodarzi, G., & Ziari, Y. \(2019\). Investigating the Impact of Physical Changes in Historical Fabrics on Citizens' Historical Memory \(Case Study: 15th Khordad Axis, Tehran\). *Sustainable City Quarterly*, 2\(2\), 53-69.](#)
- [Borbála, J. \(2018\). Mental map of the map of the city: Elements of visual argumentation and certivity in modern city planning. *Creativity*](#)

بیشتری یافتند، بدین‌صورت که کفش ملی با ۸۰٪ و راسته ساعت‌فروشان با ۷۴٪، در رتبه بالای این لیست قرار گرفتند. در دوره ابتدایی معاصر و در دهه ۸۰ تا ۹۰ شمسی عناصر جدیدی از قبیل پیاده‌راه جنت سهم مؤثری در تصویر ذهنی افراد ایجاد کردند و در دوره کنونی (دهه ۹۰ تا ۱۴۰۰ش)، عناصر جدیدتری همچون مجتمع جواهر و بانک تجارت به دلیل تعداد طبقات و تأثیر آن بر ذهن، در تصویر ذهنی افراد جایگاه پیدا کردند. در مجموع می‌توان بیان داشت که برخی از نشانه‌های مهم و تاریخی خیابان ارگ دچار فرسودگی ذهنی عمیقی شدند و از حافظه و خاطرات ذهنی افراد در حال پاک شدن هستند که یک نگرانی اساسی و مهم برای میراث فرهنگی خیابان ارگ محسوب می‌شود. در قلب تاریخی هر شهر، روایت و داستان‌هایی گمشده‌ای وجود دارد که بخش مهمی از آن در حافظه تاریخی و تصویر ذهنی شهروندان ثبت شده است. روایت حیبی در باب اهمیت و ضرورت واکاوی تصویر ذهنی مثبت گذشته خیابان‌های قدیمی بسیار شنیدنی است و بیان دارد در حقیقت با استفاده از دیدگاه تاریخی و شناخت دیروز می‌توانیم امروز را تبیین کنیم و فردای بهتر را به تصویر بکشیم. از این‌رو، اگر ندانیم که چرا در چنین شرایط و موقعیتی قرار داریم قادر به تخمین و برآوردی صحیح از فردای خود نخواهیم بود و گرفتار روزمرگی و نفی تاریخ خواهیم شد. شهری هم که گذشته تاریخی نداشته باشد و فاقد حافظه تاریخی باشد، شهری خواهد بود که همیشه حالت کارگاهی دارد و حیات مدنی و حیات اجتماعی در آن شکل نخواهد گرفت و ما شاهد یک مجموعه بزرگ و گسترده مسکونی خواهیم بود که فاقد ویژگی‌های شهری است». تجربه حضور در فضاهای تاریخی شهر آکنده از آمیختگی ذهن آدمی با محیط پیرامونش است و به بیان او دگردیسی حافظه جمعی شهر است، موضوعی که در تصویر ذهنی جمعی شهروندان از گذشته مثبت یک خیابان حک شده است. خیابان ارگ در ذهن مردم شهر مشهد از گذشته خود تصویر ذهنی بسیار زیبایی را به یادگار گذاشته است، خیابانی مملو از احساسات و خاطرات که دیگری از آن اثر باقی نمانده است. اگرچه تصویر ذهنی به دلیل ارتباط با ارکان ذهنی موضوعی درهم‌تنیده و پیچیده محسوب می‌شود، اما این مفهوم کاملاً مشخص

- Langarudi, A., Alborzi, F., & Soheili, J. (2019). Examining Urban Street Facades from the Perspective of Citizen Perception (Case Study: 15th Khordad Pedestrian Path, Tehran). *Journal of Applied Research in Geographical Sciences*, Vol. 22, No. 66.
- Liu, L. (2018). C-IMAGE: city cognitive mapping through geo-tagged photos, mental maps of Boston. *Cities*.
- Lynch, K. (1981). *A Theory of Good City Form*. United States: The MIT Press.
- Sewasew, Y., & Tesfamariam, S. (2023). Historic building information modeling using image: Example of port city Massawa, Eritrea. *Journal of Building Engineering*, 78. doi:https://doi.org/10.1016/j.jobe.2023.107662
- Tang, S., Yang, H., Liu, W., Qiao, H., He, G., & Lyu, L. (2023). Multidimensional analysis of city images and basic information of respondents in multi-areal scale of mega city. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*. doi:https://doi.org/10.1080/13467581.2023.2172339
- Mona, Y., & Noha, H. (n.d.). Historic Preservation as a Tool for City Branding Case Study: Khedivial Cairo. In *Conservation of Architectural Heritage*. doi:10.1007/978-3-030-74482
- Nasar, J. (1990). The evaluative image of the city. *Journal of the American Planning Association (JAPA)*, 56:1, 41-53.
- Osóch, B., & Czaplínska, A. (2019). City image based on mental maps — the case study of Szczecin (Poland). *Miscellanea Geographica*. doi:10.2478/mgrsd-2019-0016
- Pearson, J., Naselaris, T., Holmes, E., & Kosslyn, S. (2020). Mental Imagery: Functional Mechanisms and Clinical Applications. *Trends in Cognitive Sciences*, Trends Cogn Sci. 2015 Oct; 19(10): 590–602. doi:10.1016/j.tics.2015.08.003
- Portugali, J. (2011). *Complexity, Cognition and the City*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.
- Pordiehimi, Sh., Madani, R., & Mousavi Nia, S. (2017). Physical Factors Affecting Perceived Density in Residential Environments (Case Study: Residential Neighborhoods in Mashhad). *Iranian Architectural Studies*, Vol. 6, No. 11, 43–61.
- Roberto, B., Matteo, G., & Cristiana, G. (2017). The regaining of public spaces to enhance the historic urban landscape. *The studies*, 11(2), 284–293. doi:https://doi.org/10.3846/cs.2018.6901
- Cheng, I. (2022). Book Review: The Image of the City by Kevin Lynch. *Urban design lab*.
- Colombo, B. (2012). *Mental Imagery. Encyclopedia of the Sciences of Learning*. Springer, Boston, MA. doi:https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1428-6_15
- Dai, T., & Zheng, X. (2021). Understanding how multi-sensory spatial experience influences atmosphere, affective city image and behavioural intention. *Environmental Impact Assessment Review*, 89. doi:https://doi.org/10.1016/j.eiar.2021.106595
- Ernawati, J. (2019). Imageability of a Historic Street and Its Influence on People Preference. *International International Conference of Heritage & Culture in Integrated Rural-Urban Context (HUNIAN 2019)*. doi:10.2991/aer.k.200729.028
- Filomena, G., A. Verstegen, J., & Manley, E. (2019). A computational approach to 'The Image of the City'. *Cities*, 14-25. doi:https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.01.006
- Ghioca, S. (2014). The cognitive map's role in urban planning and landscaping: application to Braila City, Romania. *Cinq Continents*, 4(10), 137-157. doi:https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-453530
- Hassett, T., Lord, V., & Hampton, R. (2022). Rhesus monkeys manipulate mental images. *Cognition*. doi:https://doi.org/10.1016/j.cognition.2022.105225
- Huang, J., Obracht-Prondzyska, H., Kamrowska-Zaluska, D., Sun, Y., & Li, L. (2021). The image of the City on social media: A comparative study using "Big Data" and "Small Data" methods in the Tri-City Region in Poland. *Landscape and Urban Planning*, 206. doi:https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103977
- Jiang, Y., & Kuang, X. (2023). Image of a city in the local and global media: Suzhou as a case. *Cities*, 143. doi:https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104593
- Kertész, A., & Jamil Alamoush, S. (2021). Imageability of cities in regards of attractiveness: A case of Salt City in Jordan. *Pollack Periodica*. doi:https://doi.org/10.1556/606.2021.00385

[Image Analysis Techniques in Historical Urban Spaces Based on Cognitive Approaches \(Case Study: Arg Street in Mashhad\). Seven Walls Environmental Studies.](#)

[Yıldız Kuyrukçu, E., & Çınar, R. \(2023\). Perceptual evaluation of the 'historicist city entrance gates': 'Tarihsici kent giriş kapılarının' algısal değerlendirilmesi. Journal of Human Sciences. doi:10.14687/jhs.v20i1.6350](#)

[Zagroba, M., & Szczepańska, A. \(2020\). Analysis and Evaluation of Historical Public Spaces in Small Towns in the Polish Region of Warmia. Sustainability, October 2020.](#)

[Journal of Public Space. doi:10.5204/jps.v2i1.49](#)

[Sabah, O. \(2019\). Colour Usage Regulations For The Cityscape Of Old Mosul City/ Iraq. Conference: ICRP 2019 - 4th International Conference on Rebuilding Place. doi:0.15405/epms.2019.12.68](#)

[Sachs-Hombach, K. \(2012\). Image-Mental. Encyclopedia of Neuroscience.](#)

[Siyami, Q., Salahi, M., & Fardi, Y. \(2022\). Assessing the Walkability of Urban Streets with a Social Interaction Approach \(Case Study: Koohsangi Axis, Mashhad\). Khorasan Razavi Research Journal, 15–32.](#)

[Siyami, Q., Kabli Farshchi, S., & Rafati Gonabadi, A. \(2016\). The Role of Physical Identity-Defining Elements in the Revitalization of Historic and Worn Urban Fabrics \(Case Study: Historical Arg Axis in Mashhad\). Khorasan Razavi Research Journal, Vol. 7, No. 23, 15–32.](#)

[Soltani, A., & Piroozi, R. \(2013\). Surveying the Walkability Potential of Cultural-Historical Corridors \(Case Study: Hafez Axis, Shiraz\). Journal of City and Indigenous Architecture, Autumn Issue.](#)

[T.F. Brito, V., A.F. Ferreira, F., Pérez-Gladish, B., Govindan, K., & Meidutė-Kavaliauskienė, I. \(2019\). Developing a green city assessment system using cognitive maps and the Choquet Integral. Journal of Cleaner Production. doi:https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.060](#)

[Vahidbafandeh, M., & Imani Shamloo, J. \(2023\). Explaining Dimensions and Components Affecting the Formation of Mental Images of Cities Using Systematic Review and Meta-Analysis Tools. Urban Studies, Vol. 7, No. 3.](#)

[Vahidbafandeh, M., & Imani Shamloo, J. \(2023\). Developing Redesign Indicators for Historical Axis Facades Based on the Concepts of Meaningful Events and Citizen Mental Image Reproduction: A Systematic Review. Urban Design Discourse: A Review of Contemporary Literature and Theories, 4\(1\): 1–26.](#)

[Vahidbafandeh, M., & Imani Shamloo, J. \(2023\). Applying Meta-Analysis Techniques to Identify Dimensions and Criteria in Historical Axis Facade Design with Emphasis on Citizens' Mental Images. Studies on Urban Structure and Function, 11.](#)

[Vahidbafandeh, M., & Imani Shamloo, J. \(2023\). Evaluating the Application of Mental](#)

Research article

A reflection on the cultural function of Mellat Park in Mashhad based on spatial analysis methods

Mohammad Reza Arab ^(a), Mostafa AmirFakhrian ^{(b)*}, Ruhollah Asadi ^(c)

- a) PhD student in geography and urban planning at Ferdowsi University of Mashhad (m.rezaarab@mail.um.ac.ir)
- b) Assistant Professor of the Education Department of Geography and Urban Planning, Ferdowsi University of Mashhad
- c) Assistant Professor of the Education Department of Geography and Urban Planning, Ferdowsi University of Mashhad (asadir@um.ac.ir)

Keywords

Mellat Park of Mashhad, cultural elements, spatial arrangement, spatial analysis.

Citation

Arab, Mohammad Reza; AmirFakhrian, Mostafa & Asadi, Ruhollah. (1403). A reflection on the cultural function of Mellat Park in Mashhad based on spatial analysis methods. *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 55-78.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Among the functions of urban gardens, cultural functions are important due to their role in social cohesion and conveying valuable messages to the audience. Based on this, the present study examines the cultural function of the Mellat Garden in Mashhad (as the most important urban garden) and seeks to determine the pattern of manifestation of cultural elements and the level of understanding by the audience, ultimately defining the position of the cultural function of this garden. The study is descriptive-analytical in nature, with research variables including the situationalism of various elements in the garden and criteria related to the effectiveness of cultural elements from the perspective of visitors. The study scale includes all elements present in the Mellat Garden. The sample size, based on the number of visitors and the type of statistical tests used in the study, was determined to be 200 people. After document studies and the development of a "research conceptual model," all elements present in the garden (including 920 locations) were surveyed using GPS devices and stored in a spatial information database. The initial classification showed that overall, 23% of the spatial elements of the garden have a cultural function. Analysis of the data from questionnaires (using statistical tests such as the t-test) and spatial data (using models of correlation, spatial allocation, network analysis, and spatial arrangement criteria such as connection, selection, co-linkage, length, and depth) showed that, in terms of manifestation, cultural elements do not have desirable conditions and do not show integration with the space like a "linking member." This undesirable situation has also affected the position of these elements in the eyes of visitors. The findings from the questionnaires showed that these elements were unable to effectively convey their message to the audience. The results indicate that there is no clear plan or idea for establishing and conveying the message of cultural elements. The outcome of these findings suggests doubt in achieving the functional goals of the cultural function of the Mellat Garden as an influential urban space in Mashhad.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.387659.1106>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_209066.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (amirfakhrian@um.ac.ir)

Introduction

Modernization, urban growth, and the increase in vehicles in cities have led to the disappearance of human scale in urban areas, the destruction of urban spaces, and the breakdown of face-to-face communication. Consequently, the sense of community in local gatherings and emotional ties to a place in cities have disappeared. Therefore, considering the problems that have arisen in cities, people need places for social interactions and meeting their psychological needs. Urban spaces always provide a platform for the manifestation of behavioral patterns and actions resulting from human activities. Among these, cultural elements present in these spaces are symbols that create emotional bonds among citizens. The presence of these elements in city parks leads to cohabitation with the lives of citizens and becomes a part of their social life. The theory of the importance of cultural elements in urban spaces and the lives of citizens, as well as their desirable distribution, is crucial. This is especially important for modern cities where, for various reasons, there is an increasing distance between citizens. The city of Mashhad is a perfect example in this regard. The process of modernization in this city, which began in the 1960s, has led to the deterioration and transformation of many old neighborhoods, with fewer spaces in Mashhad (except for the holy shrine) that are historically significant, identity-wise, and functional according to the residents' preferences. The Mellat Park in Mashhad is a unique example in this context. Due to the presence of cultural spaces in this complex, including uses, symbols, and identity-building signs, the cultural function should also be considered as one of the capabilities of this complex. Therefore, considering the importance of cultural elements in space and the role they will play in the sensory and emotional connection among individuals, as well as the residents' preferences for Mellat Park, it seems that by strengthening the cultural

role of this park, a significant role can be played in promoting societal culture. Based on this, the present study aims to demonstrate: 1. What pattern does the establishment of cultural elements in the park follow? 2. To what extent does this pattern align with the effective criteria in people's movements? And 3. How much attention has been paid to the cultural function of these elements by the residents?

Materials and Methods

Considering the research objectives, this study is descriptive-analytical. Therefore, initially, a conceptual model was developed through the study of relevant sources. Subsequently, through multiple field visits to the Mellat Park in Mashhad, various functions of the park were analyzed.

Discussion and Findings

An examination and analysis of the findings in each section reveal the following: 1. From the perspective of the distribution pattern, the cultural elements of Mellat Park, unlike other functional elements, have a random pattern in space, while other elements show a scattered pattern. Regarding the type of distribution pattern of elements, considering the location of Mellat Park (as an urban park) on one hand, and the permanent presence of the population in different parts of the park on the other hand, it seems that the most appropriate pattern for the functional elements existing in Mellat Park (including cultural elements) among spatial distribution patterns, is a scattered pattern (uniform distribution throughout the entire park range). 2. On the other hand, these random patterns of cultural elements do not even establish the slightest connection with other point-like elements such as benches. Although the benches are scattered throughout the park, they do not pay any attention to these elements and do not serve them. 3. Criteria related to movement also indicate that cultural elements are not in the sight of pedestrians. The great depth, the

low position of the communicative criteria, and the lack of connection and coherence indicate this issue. 4. Therefore, cultural elements do not have a suitable position as an attraction point, nor do they show desirable conditions in the perspective of moving pedestrians, which may indicate the result of the lack of a preconceived plan and pattern for establishing cultural elements in space, which may have been scattered based on personal tastes without considering the park map and its elements. 5. Cultural elements should be considered as an adjunct function to the space in Mellat Park, which apparently have been among the last adjunct elements to the park space that have settled in the remaining positions and have not been integrated into the overall park space. 6. Considering the calculated conditions and the position of cultural elements in the visitors' view, doubt about the cultural function of Mellat Park is highly likely, while each cultural element has a message that its interaction with visitors could play an important role in enhancing the cultural position and identity of Mashhad city and its history and assets.

Conclusion

The integration of cultural elements does not follow a clear order and coherence. The result of this situation is well reflected in the opinions of park visitors. Attention to the long-term characteristics and lasting impact of space highlights the importance of educational and training dimensions in the integration of spatial elements for planners. This is a subject that has been less attended to so far.

.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۳۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

تأملی بر کارکرد فرهنگی بوستان ملت در شهر مشهد با تکیه بر روش‌های تحلیل فضایی^۱

محمد رضا عرب^(الف)، مصطفی امیرفخریان^(ب)*، روح اله اسدی^(پ)

(الف) دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران (m.rezaarab@mail.um.ac.ir)

(ب) استادیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

(پ) استادیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران (asadir@um.ac.ir)

چکیده

در میان کارکردهای بوستان‌های شهری، کارکرد فرهنگی به دلیل نقش آن در انسجام جامعه و انتقال پیام‌های ارزشمند به مخاطبین، حائز اهمیت هستند. بر این اساس، مطالعه حاضر به بررسی کارکرد فرهنگی بوستان ملت مشهد (به‌عنوان مهم‌ترین بوستان با عملکرد شهری) می‌پردازد و به دنبال آن است، الگوی جانمایی عناصر فرهنگی و میزان درک آن توسط مخاطبین و نهایتاً جایگاه کارکرد فرهنگی این بوستان را مشخص کند. مطالعه از نوع توصیفی-تحلیلی، متغیرهای تحقیق شامل موقعیت‌گرایی عناصر گوناگون بوستان و معیارهای مرتبط با اثرگذاری عناصر فرهنگی از منظر بازدیدکنندگان و مقیاس مطالعه نیز شامل کلیه عناصر مستقر در بوستان ملت است. حجم نمونه با توجه به تعداد بازدیدکنندگان و نوع آزمون‌های آماری مطالعه، ۲۰۰ نفر تعیین گردید. پس از مطالعات اسنادی و تدوین «مدل مفهومی تحقیق»، کلیه عناصر مستقر در بوستان (شامل ۹۲۰ موقعیت) با استفاده از دستگاه GPS برداشت و در پایگاه اطلاعات مکانی ذخیره گردید. دسته‌بندی اولیه نشان داد که در مجموع، ۲۲٪ از عناصر فضایی بوستان، دارای کارکرد فرهنگی هستند. تحلیل اطلاعات حاصله از پرسش‌نامه‌ها (با استفاده از آزمون‌های آماری نظیر آزمون تی) و داده‌های مکانی (با استفاده از مدل‌های خودهمبستگی، تخصیص مکانی، تحلیل شبکه و معیارهای چیدمان فضایی نظیر ارتباط، انتخاب، هم‌پیوندی، طول و عمق) نشان داد که از نظر جانمایی، عناصر فرهنگی شرایط مطلوبی ندارند و همچون «یک عضو پیوندی» عجزین شدگی با فضا را نشان نمی‌دهند. این وضعیت اثر نامطلوبی بر جایگاه این عناصر در نظر بازدیدکنندگان نیز داشته است. یافته‌های حاصله از پرسش‌نامه نشان داد که این عناصر توانسته‌اند به شکل مطلوب پیام خود را به مخاطب منتقل کنند. برآیند یافته‌ها نشان از آن دارد که طرح و اندیشه‌ای برای استقرار و انتقال پیام عناصر فرهنگی وجود ندارد. نتیجه این وضعیت تردید در دستیابی به اهداف کارکردی فرهنگی بوستان ملت به‌عنوان یک فضای شهری اثرگذار در شهر مشهد خواهد بود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۷۸-۵۵.

واژگان کلیدی:

بوستان ملت مشهد، عناصر فرهنگی، چیدمان فضایی، تحلیل فضایی

استناد به مقاله:

عرب، محمد رضا؛ امیرفخریان، مصطفی و اسدی، روح اله. (۱۴۰۳). تأملی بر کارکرد فرهنگی بوستان ملت در شهر مشهد با تکیه بر روش‌های تحلیل فضایی. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۵(۵۷)، ۷۸-۵۵.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن

مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.387659.1106>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_209066.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

۱. این مقاله برگرفته پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول است.

*نویسنده مسئول مکاتبات: (amirfakhrian@um.ac.ir)

مقدمه

فضای شهری یکی از ارکان اصلی ساخت کالبدی و غیرکالبدی محسوب می‌شود که دارای مفاهیم اجتماعی و عمومی است (Halimi & Ghanbaram, 2020: 140) که به جنبه کالبدی منحصر نبوده و به عموم شهروندان تعلق داشته و با حضور پررنگ انسان و فعالیت‌های او این فضاها معنی و هویت می‌یابد (Zamani Darani & Zamani Darani, 2018: 72). فضای شهری از یک سو، بخشی از ساخت شهر است که دارای کلیت پیوسته و هماهنگ است (Mumford, 1961: 11-18) و از سویی جزئی از ارگانیکم زنده شهر است که با شرایط اقتصادی، اجتماعی و فنی پویای شهر در ارتباط بوده و داری محیطی است که در آن شهروندان گرد هم می‌آیند و با یکدیگر ملاقات می‌کنند (Matin, 2016: 35). از این رو، فضای شهری انگاره‌ای است که دربرگیرنده رویدادها، فضای کالبدی، فعالیت و روابط بین شهروندان است (Hedayat & Hedayat, 2012: 56). این فضاها بستر شکل‌گیری و ارتقا زندگی اجتماعی یک شهر و بیانگر فرهنگ و تمدن آن هستند (Bakhshi, 2015: 15). فضاهای شهری به‌عنوان مکان یا بستر اصلی زندگی اجتماعی مردم (Kashani Jo, 2013: 12) به تمام جاهایی در شهرها گفته می‌شود که توسط مردم قابل استفاده و دسترسی باشد (Bagherzade, 2020: 56).

در حال حاضر بیش از نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند و این نسبت روزبه‌روز در حال افزایش است (Ghafouri and Weber, 2020). آهنگ رشد جمعیت شهرنشین به حدی است که طبق پیش‌بینی سازمان ملل تا ۲۰۵۰م، دو سوم جمعیت جهان در مناطق شهری زندگی خواهند کرد (Yang et al, 2019). یکی از عوامل مهمی که منجر به گسترش پدیده شهرنشین گردیده، گذار جوامع سنتی به مدرن است (Keshavarz & Nekuifard, 2020).

264: 2011). اگر بخواهیم سیر فکری تأثیر مدرنیته در شهر و تفکر ساکنان آن را بررسی کنیم، باید اشاره کرد که مدرنیته، مدرنیسم را در پی دارد و مدرنیسم، مدرنیاسیون را ایجاد می‌کند و نتیجه مدرنیاسیون گسیختگی در شهر است (Pourahmad, & Vafayi, 2016: 66) که بحران‌های موجود در شهرها ناشی از آن است (Rozin, 2020). با افزایش زندگی مدرن شهری و احاطه شدن شهرها با نمای برج‌ها و ساختمان‌ها و رواج فرهنگ بی‌تفاوتی، شهرنشینان با مشکلاتی نظیر انزوای طلبی و کاهش تعاملات اجتماعی میان افراد روبه‌رو شده‌اند (Paknahad & Pajohanfar, 2016: 95). از طرف دیگر، رشد شهرنشینی و ازدیاد وسایل نقلیه در شهرها باعث از بین رفتن مقیاس انسانی در سطح شهر، نابودی فضاهای شهری و ارتباطات چهره به چهره گردیده است (Ghavami Zarvan, 2015: 2). به این ترتیب، علاوه بر این‌که احساس جمعی اجتماع‌های محلی و وابستگی‌های احساسی به یک مکان در شهرها ناپدید شده است (Behzadfar & Tahmasabi, 2012: 97)، شهرها به مکان‌هایی بی‌روح تبدیل گردیده‌اند که دارای فضاهای گمشده و بی‌هویت متعددی هستند (Ammara, 2022). این فضاها فاقد عناصر بازگوکننده پیشینه تاریخی و باارزش فرهنگی بوده و نتوانسته به‌طور مطلوب خود را به‌عنوان بستری مناسب برای برقراری تعاملات و رفتارهای جمعی و فردی شهروندان مهیا کند (Hashemnejad Sarajlu, 2017: 84). از این رو، با توجه به مشکلات به وجود آمده در شهرها، مردم به مکان‌هایی برای تعاملات اجتماعی و رفع نیازهای روانی نیاز دارند. فضاهای شهری همواره بستری برای تجلی الگوی رفتاری و کنش‌های ناشی از فعالیت‌های انسانی است (Abusaada & Elshater, 2020). شهر بستری مناسب برای گسترش فرهنگ محسوب می‌شود. فرهنگ از جمله حلقه‌های مهم ارتباطی میان شهروندان و شهر و

به‌مثابه هویت شهر است (Jouande, 2019: 34). در حقیقت، موجودیت شهر با هویت آن پیوند یافته و بخشی از هویت فرهنگی، با کالبد و عناصر فرهنگی آن در ارتباط است (Mousaviyan, 2017: 142). عناصر فرهنگی فضاهای شهری آن نمادهایی هستند که باعث پیوند عاطفی شهروندان می‌شود (Salimi sobhan & heydari, 2015: 74). این عناصر عموماً نقش ترمیمی داشته و جبرانی برای فضاهای شهری فاقد روحیه و جاذبه هستند که با ویژگی‌های منحصربه‌فردی که دارند، شهروندان را به تجربه‌های دیداری متنوع دعوت می‌کنند. عناصر فرهنگی از طریق معرفی الگوهای فرهنگی جامعه نقشی ارتباطی و اطلاع‌رسانی دارند که با انتقال نیازهای ارزشی و معنوی جامعه و نیز انعکاس خواست‌ها و آرمان‌ها، موجب تکامل سطح آگاهی شهروندان می‌شوند.

از میان فضاهای شهری بوستان‌ها از اهمیت بسزایی برخوردارند، زیرا مکان‌هایی هستند که به دلیل عناصر کاربری‌های موجود در آن، تعاملات اجتماعی زیادی (Moulay et al, 2017) و انواع رفتارها مانند قدم‌زدن، خوردن، تماشا کردن، گفتگو کردن و غیره در آن به چشم می‌خورد. در این بین، عوامل متعددی بر سرزندگی و حضورپذیری فضاهای شهری مؤثر است که از جمله می‌توان به عناصر موجود در آن به‌ویژه عناصر فرهنگی موجود اشاره کرد (Rasulpour et al, 2017: 20). حضور این عناصر در بوستان‌های شهری منجر به هم‌نشینی با زندگی شهروندان و تبدیل‌شدن به بخشی از حیات اجتماعی آن‌ها می‌شود (Pourasgharian, 2008: 34). در نتیجه، با تأثیر گذاشتن بر رفتار شهروندان در ارتقای فرهنگ آنان و تعیین هویت شهر نقش فراوانی دارند (Izadi & Mohammadi, 2015: 12).

نظریه اهمیت عناصر فرهنگی در فضاهای شهری و زندگی شهروندان، پراکنش مطلوب آن‌ها نیز دارای اهمیت است.

این امر به‌ویژه برای فضاهای شهرهای امروزی که به دلایل مختلف روز به روز از شهروندان فاصله می‌گیرند، اهمیت بسزایی دارد. شهر مشهد نمونه‌ای کامل در این خصوص است. روند مدرنیزاسیون در این شهر که از دهه ۴۰ شمسی شروع شده، بخش مهمی از سرمایه و عناصر فرهنگی آن را به تاراج برده است. بسیاری از محلات قدیمی آن دچار زوال و دگرگونی شده‌اند و کمتر فضایی در مشهد یافت می‌شود (به‌استثنای حرم مطهر) که علاوه بر جایگاه تاریخی و هویتی، از نظر کارکردی نیز مورد اقبال ساکنین باشد. بوستان ملت شهر مشهد یک نمونه خاص در این زمینه است. این بوستان علاوه بر آنکه ریشه در تاریخ و هویت این شهر دارد (سابقه بیش از نیم‌قرن)، همچنان به‌عنوان یک مجموعه فعال شهری نیز مورد توجه و اقبال شهروندان است. وسعت بالای این محدوده (۷۲ هکتار)، وجود بیش از ۳۰ هزار اصله درخت، موقعیت مناسب در شهر مشهد و قابلیت دسترسی مطلوب آن از طریق شبکه حمل‌ونقل عمومی از جمله ویژگی‌های خاص آن است که منجر به اقبال روزافزون شهروندان به آن شده است. علاوه بر این باید به قابلیت‌های بوستان نیز اشاره کرد که کارکردهای متنوعی را برای آن به همراه آورده است. نظیر کارکرد ورزشی، تفریحی، فضای سبز، ارتباطی، شهریاری، تعاملات اجتماعی و نظایر آن. همچنین به دلیل استقرار فضاهای فرهنگی در این مجموعه شامل کاربری‌ها و نمادها و نشانه‌های هویت‌ساز، کارکرد فرهنگی را نیز باید از جمله قابلیت‌های این مجموعه به شمار آورد که در صورت تقویت قادر هستند، قرارگاه‌های فرهنگی را نیز شکل دهند و نقش مهمی در ارتقای حس هویت و فرهنگ شهروندان ایفا کنند. از این‌رو، نظر به اهمیت عناصر فرهنگی در فضا و نقشی که در قرابت حسی و عاطفی افراد به یکدیگر خواهند داشت، همچنین نظر به اقبال شهروندان از فضای بوستان ملت، به نظر می‌رسد می‌توان با تقویت نقش فرهنگی این بوستان، قدم مهمی در ارتقای فرهنگ

جامعه برداشت. بر این اساس، مطالعه حاضر به دنبال آن است تا نشان دهد: ۱. استقرار عناصر فرهنگی در فضای بوستان دارای چه الگویی است؟ ۲. به چه میزان این الگو منطبق بر معیارهای مؤثر در حرکت افراد است؟ ۳. اصولاً کارکرد فرهنگی عناصر چقدر مورد توجه شهروندان بوده است؟ نوآوری پژوهش را می‌توان ملاحظه توأمان عناصر فرهنگی از منظر موقعیت به‌عنوان یک عنصر نقطه‌ای و حرکت بازدیدکنندگان مدنظر قرار داد، موضوعی که در پیشینه‌های پژوهش مورد توجه نبوده است.

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که کمتر مطالعه‌ای به بررسی موضوع در این حیطه پرداخته است. مطالعات صورت گرفته عمدتاً در حوزه جغرافیای رفتاری و نحوه اثرگذاری فضای شهری بر رفتار ساکنین است که به‌عنوان نمونه به برخی اشاره می‌شود: تیریند و همکاران (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای نشان می‌دهند که بوستان‌ها پیامدهای اجتماعی مثبت داشته و زمینه را برای تعاملات بیشتر فراهم می‌کند. همچنین نتایج نشان داد که بوستان‌ها هویت مکانی اهالی را افزایش داده و حس تعلق آنان به محله را بیشتر می‌کند. فدایی و تمیجانی (۱۳۹۹) نشان می‌دهند که در گذشته، هویت عاملی اساسی در طراحی باغ‌های ایرانی بوده که در روزگار معاصر با ورود نوگرایی و جایگزینی الگوهای پارک‌های غربی جایگاه آن به فراموشی سپرده شده است. شیعه و مشرف دهکردی (۱۳۹۱) نقش پیوستگی فضاهای سبز شهری در هویت بخشی را مورد مطالعه قرار می‌دهند و به این نتیجه رسیدند که پیوستگی فضاهای سبز شهری در گذشته و رعایت معیارهای مکانی، توالی برای درک منظر طبیعی

شهر را تقویت کرده و نقش مهمی در افزایش کارایی فضاهای شهری و ارتقا هویت طبیعی داشته است. ملکی و همکاران (۱۳۹۷) تأثیر فضای سبز در ارتقای کیفیت محیط شهری را بررسی و به این نتیجه رسیدند که پارک‌های شهری نقش زیادی در ارتقا شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی نواحی شهری دارند.

هجزری^۱ (۲۰۲۱) در مقاله‌ای به این نتیجه رسید که پارک‌های شهری کارکردهای مختلفی مانند، اجتماعی، فرهنگی، اکولوژیکی دارد. کونگ و همکاران^۲ (۲۰۲۰) تأثیر ویژگی‌های چشم‌انداز پارک‌های شهری را بررسی و به این نتیجه رسیدند که ترکیب چشم‌اندازها و پیکربندی پارک‌های شهری لایه بر تأثیرات فرهنگی بر احساس مثبت شهروندان تأثیر می‌گذارد. حنفی و همکاران (۱۳۹۱) ارتباط مستقیم بین کیفیت فضاهای شهری در دستیابی به شهرهای پایدار و اثرگذاری بر بعد رفتاری انسان را نشان می‌دهند. جائه‌هون‌لی و وو جونگ لی^۳ (۲۰۱۳) نشان می‌دهند که عملکردهای بصری مبلمان شهری در خیابان‌های شهری بر راه رفتن شهروندان تأثیر می‌گذارد. سرتیران^۴ (۲۰۱۷) بیان می‌دارد که فعالیت گروهی کاربران در بوستان‌های مالزی در نحوه استفاده آنان از بوستان، در مقایسه با سایر فرهنگ‌ها متفاوت است. لطیفی و سجادزاده (۱۳۹۴) در مطالعه خود به این نتیجه رسیدند که از سویی نیازهای انسانی نتیجه تأثیر رفتار بر فضا و محیط است و قابلیت محیط، زمینه‌ساز انجام رفتارهاست و از سویی دیگر، ارتقای کیفیت محیطی و تأثیر مؤلفه‌های آن بر قلمروها و الگوهای رفتاری در بوستان‌های شهری صرفاً مفهومی کمی و تکنیکی نبوده، بلکه با مفاهیم کیفی نیز در ارتباط است. لطیفی و پاک‌نژاد (۱۳۹۷) نشان می‌دهند که

1. Hajzeri
2. Kong et al
3. Jae-Hoon Lee and Woo-Jung Lee
4. Sreetheran

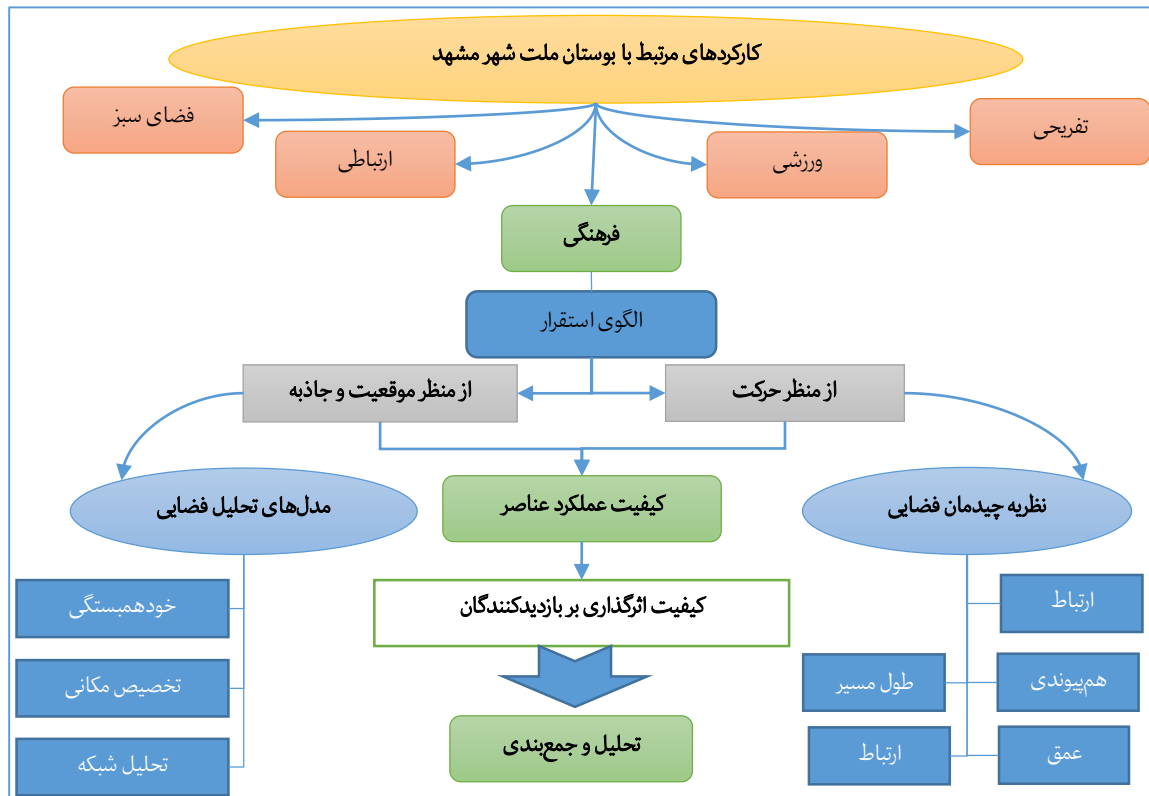
الگوهای رفتاری به شدت تحت تأثیر کاربری‌ها بوده و ارائه تسهیلات در فضاهای شهری موجب تشویق شهروندان برای بروز الگوهای رفتاری مختلف می‌شود. علاوه بر آن، کیفیت های بصری از معیارهای مهم در جهت برقراری ارتباط بین افراد غریبه در فضای شهری است و شاخصه فعالیت‌های انتخابی در بررسی معیار تعاملات اجتماعی به سبب شرایط محیطی تقویت یا تضعیف می‌شود.

بررسی پیشینه پژوهش از منظر روش‌شناسی نیز نشان می‌دهد که مبحث چیدمان فضایی در حوزه ۱. بافت فرسوده در مطالعات جمشیدی و مختارزاده (۱۳۹۰)، ریسمانچیان و بل (۱۳۹۰) و مهری و داوودپور (۱۳۹۸)، ۲. چیدمان عناصر یک ساختمان نظیر مطالعه گل محمدی و همکاران (۱۳۹۹) و طباطبایی ملاذی و صابرنژاد (۱۳۹۵) و ۳. سازمان فضایی همچون مطالعه درستکار و ودایع خیری (۱۴۰۰)، موحد و همکاران (۱۳۹۸) مورد توجه بوده است و کمتر مطالعه‌ای موضوع مبلمان شهری به‌ویژه بوستان‌های شهری را از این نظر مورد بررسی قرار داده است.

روش پژوهش

با توجه به اهداف پژوهش، این مطالعه از نوع توصیفی-تحلیلی است. از این‌رو، در ابتدا با مطالعه منابع مرتبط، اقدام به تدوین مدل مفهومی گردید. در ادامه ضمن بازدید میدانی چندباره از بوستان ملت مشهد، اقدام به برداشت کارکردهای مختلف آن شد. در این بازدید، موقعیت کلیه

عناصر نقطه‌ای و کارکردی مهم بوستان از طریق GPS برداشت (شامل ۹۴۱ موقعیت) و وارد پایگاه اطلاعات مکانی گردید. علاوه بر آن، نقشه مسیره‌های بوستان (شامل ۱۷ هزار متر طول) نیز تکمیل شد. در ادامه با انجام عملیات پیمایشی و تکمیل ۲۰۰ پرسش‌نامه از بازدیدکنندگان بوستان، ابعاد کارکردی آن به‌ویژه در بخش فرهنگی برداشت و داده‌های جمع‌آوری شده وارد پایگاه اطلاعات آماری SPSS شد. به‌منظور تحلیل داده‌های حاصله از پرسش‌نامه از روش‌های آمار کلاسیک (آمار توصیفی، آزمون تی و آزمون همبستگی) استفاده شد. همچنین، به منظور نحوه پراکنش عناصر فرهنگی از روش‌های تحلیل فضایی استفاده گردید. این روش‌ها در قالب: ۱. مدل‌های مرتبط با ارزیابی موقعیت عناصر فرهنگی (شامل خودهمبستگی فضایی، تحلیل شبکه، مدل تخصیص مکانی، درون‌یابی) و ۲. مدل‌های مرتبط با حرکت بازدیدکنندگان (شامل معیارهای چیدمان فضایی) است. در پایان نیز با توجه به نتایج حاصله اقدام به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری گردید (شکل ۱). جامعه آماری مطالعه نیز شامل بوستان ملت به پهنه ۷۲ هکتار و کلیه عناصر فرهنگی مستقر در آن (شامل ۲۳ عنصر فرهنگی) است. علاوه بر آن، به‌منظور بررسی و مقایسه با سایر موقعیت‌ها، عناصر تفریحی، ورزشی، ضروری و نیمکت‌ها (شامل ۹۲۰ موقعیت) نیز برداشت گردید.

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

معرفی روش‌های استفاده‌شده در مطالعه

روش چیدمان فضایی: چیدمان فضا حرکت طبیعی افراد را در فضا به صورت مستقیم با ساختار چیدمان فضا مرتبط می‌داند و معتقد است که عوامل دیگر نظیر توزیع کاربری‌ها تأثیر کمتری بر حرکت طبیعی افراد دارند. به عبارتی، افراد در فضایی تحت تأثیر پیکره‌بندی فضایی، بیشتر عبور می‌کنند، در نتیجه کاربری‌هایی متناسب با تراکم جمعیت در آن ایجاد می‌شود و همین باعث افزایش تراکم عبوری می‌شود. بحث ارتباط یک وجه مهم از درک فضا است. فضا بدون ارتباط شکل نمی‌گیرد و قابل تصور نیست. ارتباط بین این پدیده‌ها ارتباط بین عناصر و مؤلفه‌های فضا می‌تواند یک ارتباط کالبدی یا یک ارتباط غیرملموس و نامرئی باشد. به عبارتی، فضا محصول الگوهای ارتباطی است، ارتباطی که انسان با محیط پیرامون برقرار می‌کند. چیدمان فضا کمک می‌کند تا ارتباطی بین پیکره‌بندی فضایی و رفتارهای اجتماعی را تحلیل نمود. هر فضایی که در آن حرکت و مسیریابی مهم باشد، روش چیدمان فضا دارای اهمیت و کاربرد است. چیدمان

فضا بیانگر ارتباط بین فرم‌های اجتماعی و فضایی را بررسی می‌کند.

روش تحلیل فضایی: مفاهیم اولیه جغرافیا عمدتاً منشأ فضایی دارد. مفاهیم کلان از ترکیب این مفاهیم ساخته می‌شوند، مانند پراکندگی از ترکیب چندین مکان، ناحیه از ترکیب چندین پدیده مکانی و جهت و جهت‌گیری، سلسله‌مراتب و حاکمیت مکانی از ترکیب بزرگی و مکان. همچنین، در پی این‌ها مفاهیم پیچیده کلان‌تر مانند الگو، پخش، تراکم مکانی، هماهنگی مکانی، خوشه‌بندی، تداخل مکانی، شبکه مرجع، هماهنگی جغرافیایی، ناحیه، مقیاس و نمایش جغرافیایی پدید می‌آید. بر این اساس، عمده دانش جغرافیایی ماهیت فضایی دارد. چنین مواردی توانایی و ابزار مکانی یا فضایی را تشکیل می‌دهد. همه این بحث‌ها در نگرش تحلیل فضایی شکل گرفته‌اند. در چهارچوب تحلیل فضایی نظریه‌های مهم جغرافیایی مانند وابستگی فضایی، ناهمگنی فضایی، تداخل فضایی، ساختار فضایی و سازمان فضایی ارائه می‌شود. این نظریه‌ها سنگ‌پایه تحقیقات

امروزی و موارد کاربردی علم جغرافیا را تشکیل می‌دهد. وابستگی یا خودهمبستگی فضایی در کنار ساختار منطقه‌ای محور اصلی درون‌یابی جغرافیایی و علم زمین‌آمار است. ناهمگنی فضایی تحقیقات ناحیه‌بندی را پایه‌گذاری کرده است. نظریه تداخل فضایی، اساس همه حرکت‌های فضایی مانند مهاجرت و انتشار فرهنگ‌ها را تشکیل می‌دهد. سازمان فضایی، منطق فضایی را ایجاد می‌کند و فرآیندهای فضایی بر اساس سازمان فضایی انجام می‌شود. تحلیل فضایی توصیف و استدلال را درباره الگوهای پراکندگی مکان انجام می‌دهد و حتی پیش‌بینی نیز می‌کند و آثار تغییرات رفتار فضایی انسان را در چشم‌اندازهای طبیعی مطالعه می‌نماید. در این زمینه، از روش‌های آماری و ریاضیات بهره می‌برد. گودچایلد و ژانل در ۲۰۰۴م، ویژگی‌های مهم تحلیل فضایی را به شرح زیر بیان می‌کنند:

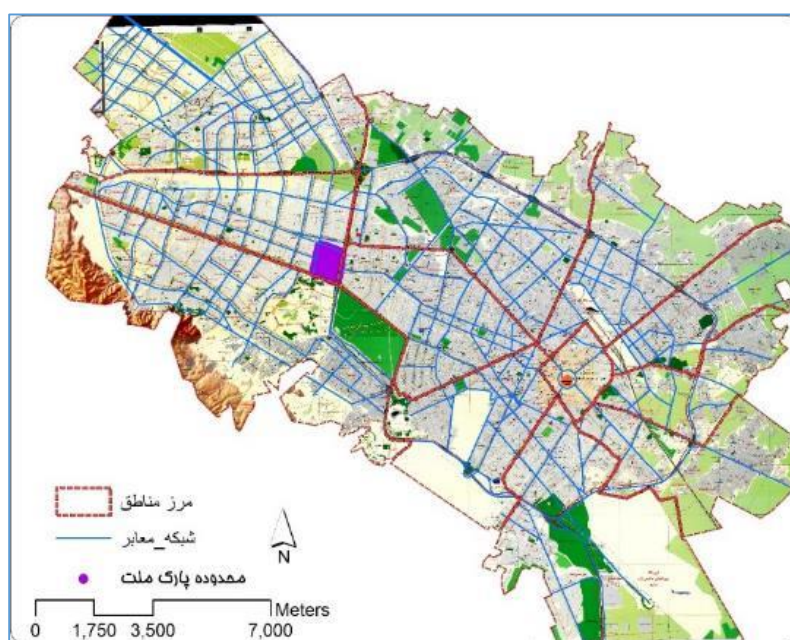
۱. در رویکرد فضایی داده‌ها، همه منابع با همدیگر یکپارچه می‌شوند، زیرا فضا تنها ظرفی است که می‌توان همه داده‌ها را در آن قرارداد. ۲. الگوهای فضایی ما را به عوامل و فرآیندهای کنترل‌کننده آن‌ها هدایت می‌کند. ۳. نظریه‌های فضایی بر اساس عناصر اولیه‌ای مانند فاصله، مکان و جهت

ساخته می‌شوند. برای نمونه، رگرسیون وزن‌دار جغرافیایی، با عنایت به شرایط ویژه مکان‌های گوناگون، وزن‌های متفاوتی می‌گیرد. ۴. پیش‌بینی، طراحی، سیاست‌گذاری و سرانجام برنامه‌ریزی فضایی در رویکرد فضایی عملی‌تر و دقیق‌تر انجام می‌شود.

یافته‌ها

معرفی منطقه مورد مطالعه

بوستان ملت مشهد، از قدیمی‌ترین بوستان‌های شهر (۱۳۴۳ش)، در مکانی خارج از شهر احداث و در ادامه به دلیل توسعه شهری، در بافت شهر واقع شد. این بوستان توسط دو مهندس انگلیسی به سبک بوستان‌های انگلستان طراحی شد، اما ساخت آن نهایتاً چندین سال بعد توسط مهندسین ایرانی تمام شد. این بوستان، در غرب شهر مشهد و در حاشیه بزرگراه وکیل‌آباد و ضلع شمال غربی تقاطع آزادی قرارداد (Ebrahimi & Yazdani, 2012: 137). مساحت آن ۷۲۰ هزار مترمربع (۷۲ هکتار) و شامل بیش از ۳۵ هزار اصله درخت به قدمت چند ده‌ساله است (Ghafouri et al, 2013: 425) (تصویر ۲).

تصویر ۲: موقعیت بوستان ملت در شهر مشهد (مأخذ: نگارندگان)

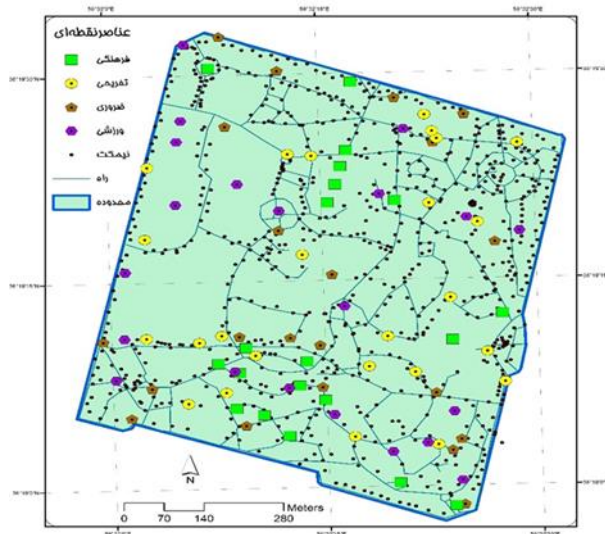
عناصر کارکردی مهم در بوستان ملت

به استثنای گونه‌های درختی و فضای سبز، بوستان ملت شامل عناصر گوناگون در قالب مبلمان و غیرمبلمان شهری است که در سرتاسر پهنه آن پراکنده‌اند. برحسب نوع کارکرد، این پدیده‌ها شامل عناصری با کارکرد فرهنگی، ورزشی،

تفریحی و ضروری و همچنین شامل نیمکت‌ها، تیرهای چراغ‌برق و سطوح‌های زباله می‌شود. عناصر تفریحی با ۲۸,۷٪ بیشترین موقعیت‌های موجود در بوستان را شامل می‌شوند (جدول ۱، تصویر ۳).

جدول ۱: عناصر بوستان ملت برحسب نوع کارکرد (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نوع عنصر	فرهنگی	ورزشی	تفریحی	حیاتی	جمع
تعداد	۲۰	۲۱	۲۵	۲۱	۸۷
درصد	۲۳	۲۴,۱	۲۸,۷	۲۴,۱	۱۰۰

تصویر ۳: عناصر بوستان ملت برحسب نوع کارکرد (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

بررسی ابعاد کارکردی بوستان ملت

بررسی ابعاد کارکردی بوستان ملت از دو منظر می‌توان نگریست: ۱. از منظر عناصر موجود در بوستان ملت که شامل ترکیبی از کاربردهای مختلف است و ۲. از منظر نظرات بازدیدکنندگان از بوستان. جدول ۲، بیانگر این موضوع است.

جدول ۲: انواع کارکردهای بوستان ملت برحسب عناصر موجود در آن و بر اساس نظر بازدیدکنندگان (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

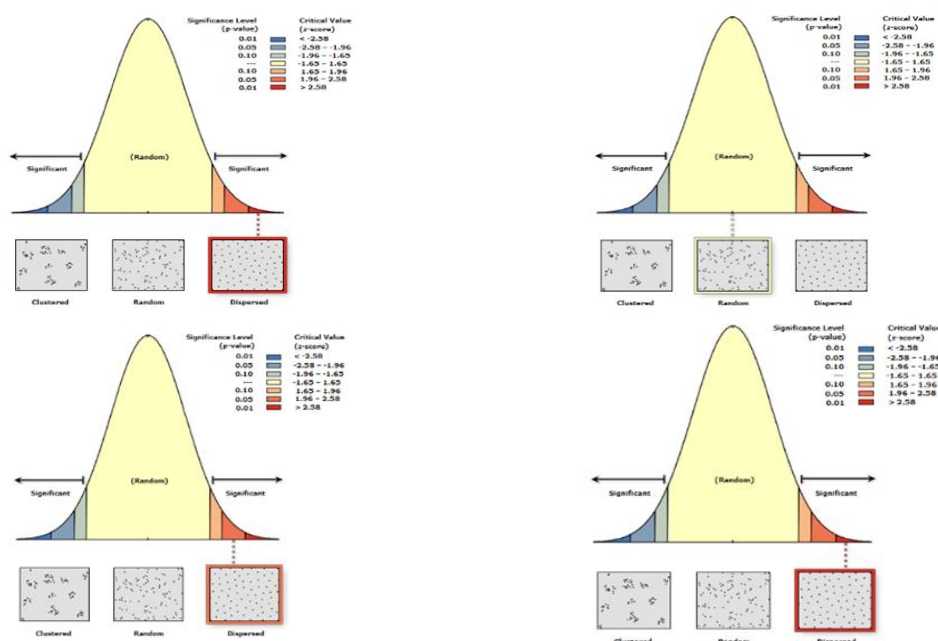
انواع کارکرد		عناصر موجود در بوستان				
تفریحی	نیمکت‌ها	کافی شاپ	لوازم ورزشی	مسیرهای حرکت	یادبود شهدا، سردیس‌ها و مجسمه‌ها	عناصر موجود در بوستان
گذران اوقات فراغت	نشستن و استراحت کردن	خوردن- تفریحی	تحرك و ورزش	قدم زدن	فرهنگی- مذهبی	
کارکرد غالب	قدم زدن	گذران اوقات فراغت	ورزش	استراحت	خوردن	کارکرد بر اساس نظر بازدیدکنندگان
درصد شمولیت	۶۰	۴۸,۳	۲۳,۳	۱۶,۷	۱۲,۵	

همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد، از نظر بازدیدکنندگان مهم‌ترین کارکرد بوستان شامل قدم زدن، گذران اوقات فراغت، گفتگو و تعامل، ورزش، استراحت و مکانی برای خوردن است.

تحلیل فضایی الگوی استقرار عناصر فرهنگی بوستان ملت
 به‌منظور تحلیل فضایی عناصر فرهنگی از دو منظر به آن‌ها نگریسته شده است: ۱. از نظر یک موقعیت ثابت و ۲. از منظر حرکت افراد. از نظر موقعیت ثابت این موضوع بررسی می‌شود که این عناصر در کجاها قرار دادند؟ دارای چه الگویی هستند؟ و در پیرامون آن‌ها چه عناصری واقع است؟ از نظر عامل حرکت نیز به دنبال آن است تا نشان دهد که چه میزان این عناصر در زاویه دید یک فرد عابر (در حال حرکت)، قرار دارند؟ اهمیت این موضوع از آنجاست که مکان‌گزینی مناسب یک پدیده را باید یکی از علل دستیابی به تحقق حداکثری کارکرد آن پدیده در فضا منظور کرد. این موضوع برای عناصر فرهنگی بوستان ملت نیز مصداق دارد. در ادامه به بررسی این موضوع پرداخته می‌شود.

تحلیل فضایی الگوی استقرار عناصر فرهنگی بوستان ملت
از نظر یک موقعیت ثابت

برای این منظور با بهره‌گیری از مدل‌های آماری فضایی تلاش می‌شود نحوه چیدمان عناصر فرهنگی مورد بررسی قرار گیرد. استفاده از مدل «میانگین نزدیک‌ترین همسایگی» در خصوص نحوه توزیع عناصر فرهنگی بوستان ملت نشان می‌دهد که میزان این ضریب معادل ۱,۰۰۳۶۰۹ با میزان Z - عناصر است. این بدان معنی است که استقرار عناصر فرهنگی در سطح بوستان ملت از نظم مشخصی تبعیت نمی‌کند، درحالی‌که مقایسه با سایر عناصر غیر فرهنگی بوستان (ورزشی، تفریحی و ضروری)، نتایج مبین الگوی توزیع فضایی پراکنده است. به عبارتی، در میان عناصر کارکردی گوناگون بوستان ملت، تنها عناصر فرهنگی هستند که الگویی تصادفی دارند و مابقی الگوی پراکنده را نشان می‌دهند (تصویر ۴).

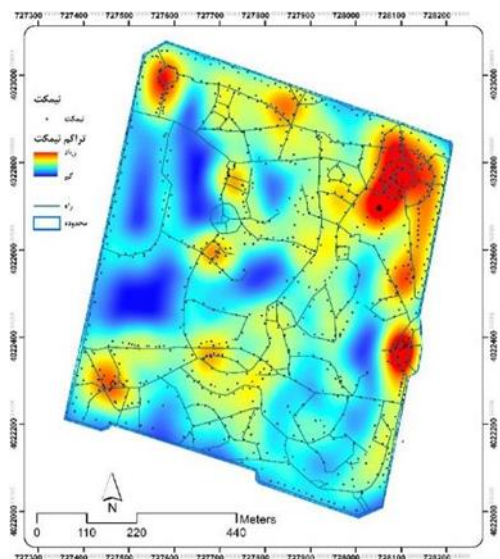
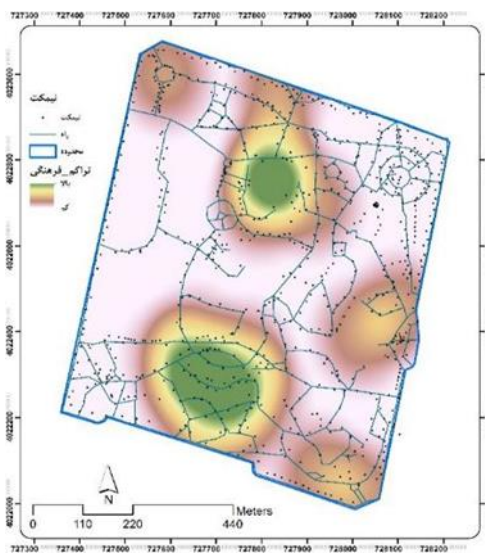
تصویر ۴: الگوی پراکنش فضایی عناصر کارکردی بوستان ملت برحسب نوع کارکرد (بالا راست: فرهنگی، بالا چپ: ورزشی، پایین راست تفریحی و پایین چپ ضروری) (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

اینکه این شیوه از پراکنش چه اهمیتی برای عناصر فرهنگی دارد موضوعی است که در قسمت تحلیل به آن پرداخته می‌شود.

تحلیل «خودهمبستگی فضایی» و «تخصیص مکانی» به منظور ارتباط موقعیت عناصر فرهنگی با جایگاه‌های استراحت بازدیدکنندگان: در سطح و مقیاس عمومی نیمکت‌ها را می‌توان عام‌ترین جایگاه‌های استقرار و استراحت ساکنین در نظر گرفت. در واقع، سکون افراد در این موقعیت‌ها، یکی از عوامل توجه و تأمل بیشتر به پیرامون است. بنابراین، می‌توان انتظار داشت که استقرار عناصر فرهنگی در میدان و زاویه دید نیمکت‌ها، علقه‌های بیشتری در ذهن افراد نسبت به پیام‌های این عناصر ایجاد کند. از این‌رو، توجه به الگوی پراکنش نیمکت‌ها و ارتباط آن با

موقعیت عناصر فرهنگی می‌تواند تحقق چنین موضوعی را محتمل‌تر کند.

محاسبات انجام شده نشان می‌دهد که از مجموع وسعت بوستان ملت ۱۰۰۵۱۵ مترمربع آن اختصاص به معابر دارد که در مجاورت آن تعداد ۸۵۴ نیمکت جانمایی شده است (در هر ۱۱۰ مترمربع یک نیمکت). با نگاهی به پراکنش نیمکت‌ها مشخص می‌شود که تقریباً در تمامی مسیرها، توزیع مناسبی از نیمکت‌ها قابل مشاهده است (تصویر ۵). ضریب همستگی فضایی از ارتباط الگوی استقرار عناصر فرهنگی و نیمکت‌ها، مقدار ۰,۷۸٪ را نشان می‌دهد. به عبارتی، استقرار عناصر فرهنگی به میزان ۷,۸٪ در ارتباط با استقرار نیمکت‌ها است.

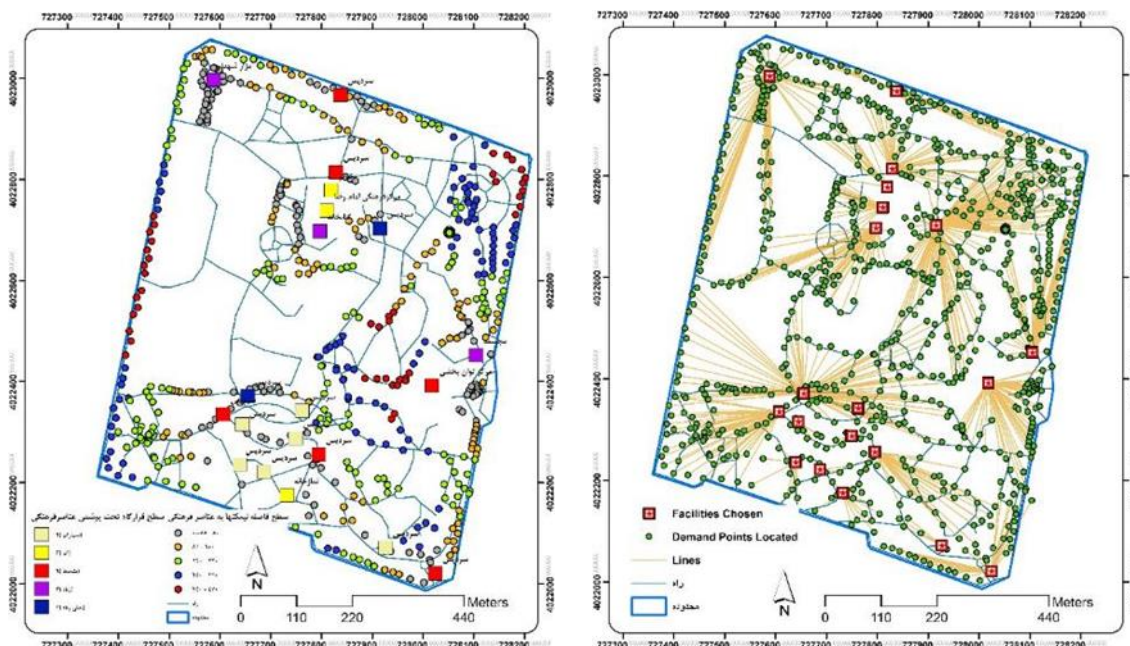

تصویر ۵: تراکم نیمکت‌ها (راست) و تراکم عناصر فرهنگی (چپ) در محدوده بوستان ملت (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

عناصر فرهنگی در محدوده دید ۱۷۲ متری نیمکت‌ها قرار دارد (حداقل ۰,۵ و حداکثر ۴۶۵ متر). قطعاً این مسافت امکان درک و ارتباط عناصر فرهنگی را از منظر قرارگاه‌های افراد به‌سختی امکان‌پذیر می‌کند. این میزان فاصله برای دیدن و درک عناصر بزرگ‌مقیاس در فضا همچون تشخیص یک خودرو، یک ساختمان و نظایر آن مناسب است. درحالی‌که عناصر فرهنگی چنین ویژگی ندارند. خروجی این

یافته‌های تکمیلی در این خصوص با بهره‌گیری از مدل «تخصیص مکانی» ابعاد دقیق‌تری از ارتباط موقعیت نیمکت‌ها و عناصر فرهنگی را نشان می‌دهد. چراکه بیانگر میزان قرارگیری این عناصر در حوزه دید افراد است. قطعاً هرچه میزان حوزه دید مرتبط با عناصر فرهنگی کمتر باشد میزان درک و درگام بعد ارتباط با آن افزایش خواهد یافت. نتیجه این بررسی حاکی از آن است که به‌طور میانگین هر

مدل نشان می‌دهد که محدوده‌هایی از شمال شرق، جنوب غرب و غرب بوستان کمترین میزان ارتباط با عناصر فرهنگی را برقرار می‌کنند (شکل ۶).

شکل ۶: میزان ارتباط موقعیت عناصر فرهنگی با نشیمن‌گاه‌های بوستان ملت بر اساس مدل تخصیص مکانی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

تحلیل فضایی عناصر فرهنگی از منظر حرکت عابران در محدوده بوستان ملت

برای سنجش حرکت طبیعی افراد در فضا و ارتباط آن با عناصر فرهنگی مستقر در آن از نظریه چیدمان فضایی و معیارهای مرتبط استفاده شده است. معیارهای مهم شامل شاخص: ۱. ارتباط و اتصال‌پذیری، ۲. انتخاب و حرکت طبیعی، ۳. هم‌پیوندی و انسجام، ۴. طول مسیر و ۵. شاخص میانگین عمق است. نتایج محاسبات انجام‌شده با استفاده از گراف‌های تهیه‌شده به شرح زیر است:

شاخص ارتباط و اتصال‌پذیری (Connectivity): می‌توان آن را به‌عنوان تعداد نقاطی تعریف کرد که یک نقطه به‌طور مستقیم با نقاط دیگر در ارتباط دارد. این شاخص توسط شهروند از درون فضا ادراک می‌شود و میزان تحرک را نشان می‌دهد. نتایج ارزیابی نشان می‌دهد که بالاترین میزان شاخص ارتباط اختصاص به بخش‌های شمالی بوستان دارد. میانگین محاسبه‌شده برای این شاخص در بوستان ملت

معادل ۲۱ است که برای عناصر فرهنگی بازهای بین ۱۰٫۱ تا ۹۷٫۹ را نشان می‌دهد (ضعیف تا عالی). محاسبات بیانگر آن است که ۶۰٪ عناصر فرهنگی بوستان از نظر اتصال و ارتباط در طبقه ضعیف و خیلی ضعیف و تنها ۲۰٪ عناصر وضعیت مطلوب دارند (تصویر ۷، جدول ۳).

شاخص انتخاب و حرکت طبیعی (Choice): این معیار شاخص قوی برای حرکت بالقوه است و نشان می‌دهد که تراکم حرکت در کدام محورها بیشتر است. بررسی این شاخص در محدوده بوستان ملت بیانگر آن است که بهترین وضعیت در محدوده مرکزی و به‌صورت پراکنده در قسمت‌هایی از شمال و شرق آن مشاهده می‌شود. میانگین این شاخص در محدوده بوستان معادل ۱۱۲۱۰ و برای عناصر فرهنگی ۷۴۱۲ است که در بازه ۹۹۴ تا ۱۴۸۲۴۹ قرار دارد. این در حالی است که ۸۰٪ عناصر فرهنگی از نظر شاخص ارتباط وضعیت نامطلوب و تنها ۱۰٪ در شرایط مطلوب هستند (شکل و جدول). پایین بودن مقدار شاخص

انتخاب برای عناصر فرهنگی بوستان ملت، کاهش میزان حرکت طبیعی ساکنین در فضا را به سمت آن‌ها همراه دارد (تصویر ۷، جدول ۳).

شاخص هم‌پیوندی و انسجام (Integration): این شاخص میزان جدا افتادگی فضای شهری و هم‌حضور را نشان می‌دهد و آن را می‌توان بهترین معیار جهت حرکت طبیعی و عجین شدن یک محدوده با کل مجموعه در فضا به شمار آورد. بهترین وضعیت هم‌پیوندی در سطح محدوده، اختصاص به بخش‌های شمالی و غربی بوستان دارد. میانگین این شاخص در سطح محدوده معادل ۱,۴۲ و برای عناصر فرهنگی بوستان ۱,۳۸ است. ۴۵٪ عناصر فرهنگی بوستان از این منظر فاقد شرایط مطلوب و ۳۰٪ وضعیت مناسبی دارند. با توجه به محاسبات صورت گرفته می‌توان عنوان کرد که عناصر فرهنگی بوستان دچار جدا افتادگی از سیستم کلی رفت‌وآمدی شده است و سطح یکپارچگی کمتری را نشان می‌دهد. دسترسی دشوارتر و عدم عجین‌شدگی با سیستم کلی، از نتایج مهم حاصل از این معیار برای عناصر فرهنگی است (تصویر ۷، جدول ۳).

شاخص طول مسیر: میانگین این شاخص در سطح محدوده بوستان ۸۸,۳ است. بالاترین میزان این شاخص اختصاص به غرب و شمال غرب بوستان دارد، درحالی‌که میانگین این شاخص برای عناصر فرهنگی بوستان برابر ۶۹ با بازه بین ۳۶ تا ۲۱۳ است. با توجه به نقش این شاخص در دسترسی‌پذیری، باید اشاره کرد که ۸۰٪ عناصر فرهنگی

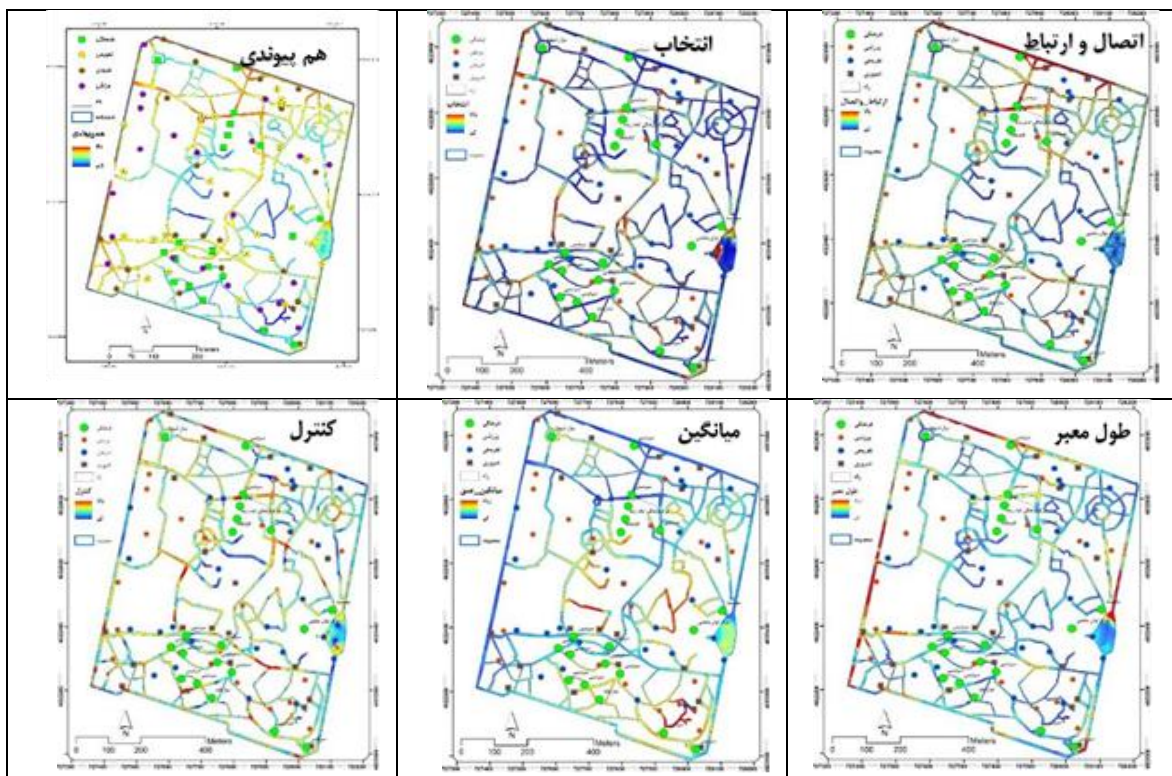
جایگاه نامطلوبی دارند و تنها وضعیت ۱۰٪ عناصر از این نظر مطلوب است (تصویر ۷، جدول ۳).

شاخص میانگین عمق: این شاخص میزان دورافتادگی و میزان جدا بودن فضاهای شهری را نشان می‌دهد (تعداد قدم‌هایی که برای گذر از یک نقطه به نقاط دیگر باید طی شود). هرچه عمق فضایی بیشتر باشد، دسترسی به آن‌ها دشوارتر است. همچنین، عمق فضایی نظارت و کنترل را نیز نشان می‌دهد (هرچه کمتر باشد نظارت بیشتری خواهد بود). میانگین این شاخص در سطح بوستان ملت ۷,۱۲ و در خصوص عناصر فرهنگی معادل ۷,۲۲ و بازه آن بین مقادیر ۵,۴ تا ۹,۳ است. برخلاف سایر معیارهای چیدمان، مقادیر بیشتر این شاخص میزان دورافتادگی عناصر را در فضا نشان می‌دهد. در مقایسه با پهنه فضایی بوستان ملت، ۳۵٪ عناصر فرهنگی میانگین عمق بالایی دارند که دورافتادگی کامل آن‌ها را در فضا نشان می‌دهد (تصویر ۷، جدول ۳).

شاخص کنترل: میزان نظارت بر فضا را نشان می‌دهد و به‌طورکلی ارتباط معکوسی با شاخص عمق دارد. هرچه یک نقطه به نسبت نقطه‌ای مشخص دارای درجه انتخاب کمتری باشد، میزان کنترل بر آن پایین می‌آید. میانگین میزان این شاخص در سطح بوستان ۰,۹۶ و برای عناصر فرهنگی معادل ۰,۹۵ است. در مجموع، ۳۰٪ عناصر فرهنگی از نظر این شاخص وضعیت نامطلوبی دارند و ۳۵٪ در وضعیت مناسب هستند (تصویر ۷، جدول ۳).

جدول ۳: وضعیت عناصر فرهنگی در بوستان ملت از منظر معیارهای چیدمان فضایی* (تعداد به درصد) (مأخذ: یافته‌های پژوهش)^۱

وضعیت	ابعاد چیدمان	اتصال و ارتباط	انتخاب	هم‌پیوندی	طول مسیر	عمق	کنترل
خیلی عالی	۱۰	۱۰	۰	۱۵	۵	۱۵	۱۰
عالی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۵	۵	۱۵	۲۵
متوسط	۲۰	۲۰	۱۰	۲۵	۱۰	۴۰	۲۵
ضعیف	۴۰	۴۰	۳۵	۲۵	۳۵	۳۰	۳۰
خیلی ضعیف	۲۰	۲۰	۴۵	۲۰	۴۵	۵	۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

تصویر ۷: وضعیت شاخصه‌ای معیارهای چیدمان فضایی در محدوده بوستان ملت و جایگاه عناصر فرهنگی در آن (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

همچنین، بهره‌گیری از نمودارهای پراکنش از ارتباط پارامترهای تحلیل فضا و وضعیت عناصر فرهنگی حاکی از ارتباط مناسب شاخص هم‌پیوندی با معیارهای اتصال و میانگین عمق است. در این خصوص نقطه ضعف محدوده، ارتباط ضعیف این شاخص با شاخص انتخاب (حرکت) و کنترل است. از سوی دیگر شاخص ارتباط و اتصال نیز رابطه خوبی را شاخص طول نشان می‌دهد (جدول ۴).

۱. به‌منظور پرهیز از طبقه‌بندی محقق‌ساخته، از روش آماری «شکست طبیعی» از مقادیر محاسبه‌شده برای هر معیار استفاده شده است.

جدول ۴: نحوه ارتباط معیارهای چیدمان فضایی با یکدیگر در محدوده مورد مطالعه (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

کنترل	میانگین عمق		طول مسیر		اتصال		انتخاب (حرکت)		هم‌پیوندی		
	نوع رابطه	ضریب	نوع رابطه	ضریب	نوع رابطه	ضریب	نوع رابطه	ضریب	نوع رابطه	ضریب	
مستقیم	۰,۲۷۷	۰,۹۷	معکوس	۰,۵۳۳	مستقیم	۰,۶۹۵	مستقیم	۰,۳۵۳	مستقیم		هم‌پیوندی
مستقیم	۰,۵۰۲	۰,۳۰۸	معکوس	۰,۱۲۱	مستقیم	۰,۳۲۸	مستقیم				انتخاب (حرکت)
مستقیم	۰,۴۸۲	۰,۵۶۱	معکوس	۰,۸۰۳	مستقیم						اتصال
مستقیم	۰,۴۱	۰,۴۵۷	معکوس								طول مسیر
معکوس	-۰,۲۵۴										میانگین عمق

مطالعه تلاش بر آن است تا با تکیه بر نظرات بازدیدکنندگان، جایگاه این عناصر در نظر آن‌ها از ابعاد گوناگون مورد بررسی قرار گیرد.

تمایل به استقرار و مکث در مجاورت عناصر فرهنگی: نتایج این بررسی حکایت از جایگاه نامطلوب عناصر فرهنگی در این خصوص است (بیش از ۴۴٪ افراد)، درحالی‌که تنها ۲۰٪ تمایل بالا به استقرار در مجاورت این عناصر داشته‌اند (جدول ۵). ارزیابی پاسخ‌ها با استفاده از «آزمون تی» نشان داد که میانگین نظرات معادل ۲,۶ است که در مقایسه با حد میانگین مورد انتظار (عدد ۳)، کمتر و در سطح ۹۵٪ معنادار است. از این‌رو، می‌توان چنین استنباط کرد که این عناصر چندان از نظر بازدیدکنندگان مورد توجه نبوده‌اند (جدول ۵).

برآیند کلی از تحلیل فضایی عناصر فرهنگی از منظر موقعیت ثابت و الگوی حرکتی افراد نشان از جایگاه نامناسب استقرار این عناصر در فضا دارد که به نظر می‌رسد این الگو، اثرگذاری کمی نیز بر مخاطب داشته باشد. در ادامه تلاش خواهد داشت اثرات و میزان درک این عناصر از منظر بازدیدکنندگان مورد بررسی قرار گیرد تا مشخص شود این عناصر چقدر توانسته‌اند ذهن مخاطب را متوجه خود گردانند.

بررسی ابعاد اثرگذاری و عملکردی عناصر فرهنگی بوستان ملت

عناصر فرهنگی بوستان ملت شامل ۲۰ موقعیت (۲۳٪ عناصر بوستان). هستند که شامل انواع سردیس‌ها (از مشاهیر ایران در دوره معاصر و دوره‌های تاریخی)، مجسمه (نبرد رستم و سهراب) و یادبود شهداست. در این بخش از

جدول ۵: میزان تمایل به استقرار و مکث در مجاورت عناصر فرهنگی از نظر بازدیدکنندگان (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نظرات	درصد
خیلی کم	□□□□
کم	□□□□
متوسط	□□
زیاد	□□□□
بسیار زیاد	□□□

۱. با توجه به اینکه نیمکت‌ها، سطل‌های زباله و تیرهای چراغ‌برق در سرتاسر بوستان پراکنده‌اند و تعداد بالایی را شامل می‌شوند در این نسبت محاسبه نشده‌اند.

جمع	□ □ □
آزمون تی	میانگین ۲,۶
	سطح معناداری ۰,۰۰۲

آن‌ها به قرارگاه باشد. نتایج ارزیابی‌های صورت گرفته از نظرات بازدیدکنندگان نشان از آن دارد که عناصر یادشده وضعیت مطلوبی ندارند (میانگین ۲,۸۵ برای آشنایی و تعامل با دیگران و ۲,۹ برای مطلوبیت جهت قرار گذاشتن). در این زمینه نیز «آزمون تی» تفاوت معناداری در نظرات ساکنین نشان نمی‌دهد. این بدان معنی است که این عناصر جایگاهی در تصورات آن‌ها ندارد (جدول ۶).

اثربخشی در ارتقای شخصیت افراد: برای این موضوع با استفاده از شاخص‌هایی همچون: ۱. تقویت روحیه تحقیق و ۲. تقویت حس هویت بازدیدکنندگان موردبررسی قرار گرفته است. هدف از این بررسی آن بوده است تا نشان دهد که آیا این عناصر روحیه تفکر و تحقیق در باب پیام ارائه‌شده عناصر فرهنگی را در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند؟ و آیا نهایتاً سبب افزایش حس هویت می‌شود؟ نتایج ارزیابی نشان از آن دارد که در نظر افراد، میانگین اثربخشی و ترغیب آن‌ها به تحقیق در باب موضوع و پیام عنصر فرهنگی با میانگین ۲,۹۲ و در خصوص تقویت حس هویت با میانگین ۳,۰۶ است که بر اساس آزمون تی سطح معناداری را نشان نمی‌دهد (جدول ۶).

میزان جذابیت عناصر: جذابیت به‌عنوان یک معیار مهم از طریق شاخص‌هایی همچون: ۱. تمایل به‌عکس یادگاری در کنار عنصر فرهنگی، ۲. میزان سرگرم شدن با آن و ۳. جذابیت در نحوه ساخت و رنگ عناصر از منظر بازدیدکنندگان موردبررسی قرار گرفته است. نتیجه این بررسی حاکی از جایگاه نه‌چندان مطلوب آن‌هاست. در مجموع، در هیچ‌یک از شاخص‌های یادشده «آزمون تی» سطح مثبت معناداری را نشان نمی‌دهد، بلکه برعکس در خصوص تمایل به عکس یادگاری و میزان سرگرم‌کنندگی، دوری‌گزینی معنادار از آن‌ها را نیز نشان می‌دهد (جدول ۶).

جایگاه عناصر فرهنگی به‌عنوان یک قرارگاه: یکی از اهداف مهم عناصر نقطه‌ای در فضا، ارتقای موقعیت آن به‌عنوان یک قرارگاه است. تداوم حضور افراد در فضا، تعامل آن‌ها با یکدیگر و تنوع کارکردها می‌تواند سبب ارتقای یک نقطه به یک قرارگاه باشد. درعین‌حال، موقعیت مناسب آن‌ها برای ارتباط و آشنایی با دیگران و یافتن موضوع مشترک جهت صحبت باهم از یک سو و تمایل به قرار گذاشتن در دیدارهای چهره به چهره و نقطه‌ای جهت مکث و آغاز شروع تبادلات و تعاملات اجتماعی می‌تواند از گام‌های ضروری جهت ارتقای

جدول ۶: سطح و میزان و اثربخشی عناصر فرهنگی مستقر در بوستان ملت از نظر بازدیدکنندگان (مقادیر به درصد) (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

گزینه‌ها	جذابیت			ارتباط‌گیری		ارتقای شخصیت	
	تمایل به سلفی	میزان سرگرم‌کنندگی	کیفیت رنگ	آشنایی و گفتگو با دیگران	قرارگذاشتن	روحیه تحقیق	حس هویت
خیلی کم	۲۵	۱۵,۸	۸,۲	۱۵,۸	۱۴,۲	۱۲,۳	۷,۵
کم	۲۰	۲۶,۷	۲۱,۷	۲۴,۲	۲۰	۲۱,۷	۲۲,۵
متوسط	۲۹,۲	۳۰,۸	۳۹,۲	۲۹,۲	۳۶,۷	۳۱,۷	۳۴,۲
زیاد	۱۸,۳	۱۹,۲	۱۷,۵	۲۰,۸	۱۹,۲	۲۵,۸	۲۷,۵
بسیار زیاد	۷,۵	۷,۵	۱۲,۳	۱۰	۱۰	۷,۵	۸,۳
آزمون تی	۲,۶۳	۲,۷۵	۳,۰۵	۲,۸۵	۲,۹۰	۲,۹۲	۳,۰۶

سطح معناداری	۰,۰۰۲	۰,۰۲۴	۰,۵۷۱	۰,۱۷۵	۰,۳۹۱	۰,۴۷۵	۰,۴۹۵
-----------------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

با اینکه عناصر فرهنگی از موقعیت‌های و عناصر مهم در بوستان ملت هستند، اما برآیند حاصله از نظرات ساکنین جایگاه مطلوبی را برای عناصر فرهنگی نشان نمی‌دهد.

بحث و تحلیل یافته‌ها

دریافته‌های نظری: یافته‌های مطالعه نشان از جایگاه نامناسب کارکردهای فرهنگی بوستان ملت داشت که در راستای مطالعه فدایی و تمیجانی (۱۳۹۹) است. همچنین از منظر جایگاه این عناصر در درک هویت، یافته شیعه و مشرف دهکردی (۱۳۹۱) را تأیید نکرد. همچنین، بر اساس انواع کارکردهای بوستان‌های شهری، با اینکه در محدوده مورد مطالعه، عناصر فرهنگی متعددی وجود دارند، اما جایگاه ضعیف این عناصر در راستای مطالعه ملکی و همکاران (۱۳۹۷) نیست. بر طبق یافته کونگ (۲۰۲۰) پیکربندی بوستان‌ها بر ویژگی‌های فرهنگی اثرگذارند که بخشی از یافته‌های مطالعه را تأیید می‌کند.

در نهایت باید اشاره کرد که یافته‌های مطالعه نکاتی را در خصوص پراکنش فضایی و میزان درک پیام‌های مرتبط با عناصر فرهنگی بوستان ملت نشان داد که برآیند آن تحقق کارکرد فرهنگی این بوستان را در شرایط معمول با چالش‌هایی مواجه می‌کند. بررسی و تحلیل یافته‌ها در هر بخش نشان می‌دهد:

۱. از منظر الگوی پراکنش، عناصر فرهنگی بوستان ملت، برخلاف سایر عناصر کارکردی آن، الگویی تصادفی در فضا دارند. در حالی که سایر عناصر، الگوی پراکنده را نشان می‌دهند. در خصوص نوع الگوی پراکنش عناصر، با توجه به موقعیت بوستان ملت (به‌عنوان یک بوستان با عملکرد شهری) از یک سو و همچنین حضور دائمی جمعیت در قسمت‌های مختلف بوستان از سوی دیگر، به نظر می‌رسد

برای عناصر کارکردی موجود در بوستان ملت (از جمله عناصر فرهنگی) مناسب‌ترین الگو، در بین الگوهای توزیع فضایی، الگوی پراکنده (پراکنش یکنواخت در کل محدوده بوستان) است. علت این موضوع می‌تواند ناشی از موارد زیر باشد: الف توزیع گسترده موقعیت‌های نشستن در سرتاسر بوستان، به گونه‌ای که نمی‌توان یک یا چند موقعیت را به‌عنوان قرارگاه در نظر گرفت. ب. وجود ورودی‌های متعدد از چهار جهت اصلی به‌ویژه آنکه حائل و موانع فیزیکی در پیرامون بوستان، مشاهده نمی‌شود. ج. وجود مسیرهای پیاده‌روی و حرکت در سرتاسر پارک و امکان ارتباط‌گیری عابران با عناصر گوناگون در این پهنه.

۲. از سوی دیگر، این الگوی تصادفی عناصر فرهنگی حتی کمترین ارتباط را با عناصر نقطه‌ای دیگر همچون نیمکت‌ها برقرار نمی‌کنند. با اینکه نیمکت‌ها تقریباً در کل محدوده پارک پراکنده‌اند، اما در عین حال توجهی به این عناصر ندارند و در خدمت این عناصر نیستند.

۳. معیارهای مرتبط با حرکت نیز بیانگر آن است که عناصر فرهنگی در منظر عابران پیاده قرار ندارند. عمق زیاد، جایگاه نازل معیارهای ارتباطی، اتصال و هم‌پیوندی نشان از این موضوع دارد.

۴. از این رو، عناصر فرهنگی نه جایگاه مناسبی را به‌عنوان یک نقطه جاذبه‌ای دارند و نه شرایط مطلوبی را در افق دید عابران در حال حرکت نشان می‌دهند که برآیند حاصل از این موضوع را می‌توان به معنای فقدان طرح و الگوی از پیش اندیشیده شده جهت استقرار عناصر فرهنگی در فضا در نظر گرفت که ممکن است بر اساس سلیق شخصی و بدون توجه به نقشه بوستان و عناصر آن پراکنده شده باشند.

۵. عناصر فرهنگی را باید یک کارکرد الحاقی به فضا در بوستان ملت لحاظ کرد که به نظر می‌رسد از جمله آخرین عناصر الحاقی به فضای بوستان بوده که در باقیمانده موقعیت‌های به‌جامانده مستقر شده‌اند و باکلیت فضای بوستان عجین نشده‌اند.

۶. با توجه به شرایط محاسبه‌شده و همچنین جایگاه عناصر فرهنگی در نظر بازدیدکنندگان، تردید در عملکرد فرهنگی بوستان ملت بسیار محتمل است. درحالی‌که هر عنصر فرهنگی دارای پیامی است که ارتباطگیری آن با بازدیدکنندگان می‌توانست نقش مهمی در ارتقای منزلت فرهنگی و هویتی شهر مشهد و تاریخ و داشته‌های آن ایفا کند.

۷. به نظر می‌رسد بوستان‌های شهری بیشتر با هدف تفریحی و گذران فراغت تأسیس می‌شوند و کمتر کارکردهای فرهنگی برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شود و بعدها برای خالی نمادین عرضه، عناصری با کارکرد فرهنگی به این فضاها ملحق می‌شود که نتایج مطالعه حاضر نشان از عدم کارایی این وضعیت داشت.

نتیجه‌گیری

تلاش این مطالعه بر آن بود تا نشان دهد چگونه عدم توجه به جانمایی مناسب عناصر فضایی، ضعف در کارایی و عملکرد آن‌ها را به همراه خواهد داشت. تأکید بر عناصر فرهنگی، به‌عنوان منبع مهم در تغذیه روحی و معنوی انسان‌ها اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. این موضوع به شکل مستقیم با مبحث تعلیم و تربیت نیز در ارتباط است و فضای شهر به‌عنوان بستری برای ارتقای سطح آگاهی و تربیتی شهروندان از این موضوع بی‌نصیب نیست. همان‌گونه که در تربیت و تعلیم، سه عنصر نحوه ارائه، زمان و مکان ارائه و تکرار، اضلاع کلیدی موفقیت را تشکیل می‌دهند، در فضای شهر نیز در جانمایی عناصر با کارکرد اثرگذاری و تربیتی همانند عناصر فرهنگی توجه به این موضوع حائز اهمیت است. به عبارتی، موقعیت

قرارگیری عناصر، میزان تکرار در نظر بیننده و کیفیت ارائه مطلب را باید معیارهای مهم جهت برنامه‌ریزی چنین عناصری در فضا از جمله بوستان ملت در نظر گرفت. بر این اساس، تلاش گردید با توجه به چارچوب یادشده، عناصر فرهنگی واقع در بوستان ملت شهر مشهد مورد بررسی قرار گیرد. نتایج بیانگر عدم توجه به ابعاد یادشده در جانمایی این عناصر در این بوستان است. چنین به نظر می‌رسد جانمایی این عناصر از نظم و انسجام مشخصی تبعیت نمی‌کند. نتیجه چنین وضعیتی در نظرات بازدیدکنندگان از بوستان به‌خوبی نمایان شده است. توجه به ویژگی بلندمدت و طولانی اثرگذاری فضا، ضرورت توجه به ابعاد آموزشی و تربیتی مهم در جانمایی عناصر فضایی را برای برنامه‌ریزان روشن می‌کند؛ موضوعی که تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

Reference

Abusaada, H., & Elshater, A. (2020). "Effects of urban atmospheres on changing attitudes of crowded public places: An action plan". *International journal of community well-being*, 3(2), 109-159. <https://link.springer.com/article/10.1007/s42413-019-00042-w>

Ammara, U., Rasheed, K., Mansoor, A., Al-Fuqaha, A., & Qadir, J. (2022). Smart Cities from the Perspective of Systems. *Systems*, 10(3), 77. <https://doi.org/10.3390/systems10030077>

Bagherzadeh, S. (1400). Sociability of the urban space in the conditions of epidemic diseases-coronavirus (case example: Mashhad region one), Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Human Sciences, Department of Geography.

Bakhshi, Mina (2015). Recognition and analysis of urban space, Azar Bakhsh Publishing House, Tehran. <https://ketab.ir/book/d7f546c3-cf36-4844-8990-79e4fc1d0871>

of desirable urban spaces on social interactions, the first national conference of technology in applied engineering young and elite researchers club, Islamic Azad University, Tehran. <https://en.civilica.com/doc/622460/>

Golmohammadi, M., Adalatkhah, M., Abdollahzadeh Taraf, A. (2019). Analysis of the influential social components in the spatial arrangement of the architecture of indigenous houses in the villages of Sarab County, *Geography of the Land*, 68 (17), 105-93. <https://sanad.iau.ir/Journal/sarzamin/Article/823274>

Hajzeri, A. (2021). "The management of urban parks and its contribution to social interactions". *Arboricultural Journal*, 43(3), 187-195. <https://doi.org/10.1080/03071375.2020.1829373>

Halimi, S., Qanbaran, A. (1400). Presentation of urban space design policies in order to increase social cohesion, a case study: Bostan Taqvi Park, Islamshahr city, *Shabak Scientific Journal*, 7(6) 139-150. <https://www.sid.ir/paper/968152/fa>

Hashemnejad Sarajelu, M. (2017). The effect of urban design on urban elements based on urban emblem and culture in the direction of urban body development, *Elite Journal of Engineering Sciences*, 3(3), 84-94. <https://www.sid.ir/paper/523075/fa>

Hedayat, H. Habib, F. (2012). An analysis of the audience's reading of the urban space (case study: old residents of Tajrish), *Hovit Shahr*, 14(42), 64-55. <https://doi.org/10.30495/hoviatshahr.2020.15935>

Jamshidi, M., Mokhtarzadeh, P. (2011). Application of space layout in analyzing the spatial structure of dilapidated textures. *Urban Planning Journals*, (35), 83-76. <https://www.magiran.com/p915725>

Jouande, L. (2019). Investigating the relationship between identity and urban sculptures and its impact on the mental health of women in the city. *Scientific Research Journal of Visual and Applied Arts*, 13(27), 33-

Behzadfar, M., Tahmasabi, A. (2012). Identification and evaluation of the influencing factors on social interactions, consolidation and development of citizen relations, in urban streets: the case study of Sanandaj, *Nazar Scientific Research Quarterly of Architecture and Urbanism*, 10(25), 87-98. https://www.bagh-sj.com/article_2928.html

Broumand, H., Mosivand, M. (1389). Sculpture in urban spaces, *Journal of Fine Arts - Visual Arts*, 2(44) 58-51. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22286039.1390.2.44.6.8>

Dorostkar, A., Vadaye Khairy, R. (2019), Analysis of regional spatial organization and environmental sustainability in the space formation system, *Geographical Sciences*, 16(32), 53-45. <http://noo.rs/BKWL9>

Ebrahimi, H., Yazdani, V. (2012). Calculation of evaporation and transpiration of green spaces by fluid method (case study: Bostan Mellat, city of Mashhad), *Journal of Water and Soil Protection Research*, 3(3) 151-133. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.23222069.1392.20.3.7.9>

Fadai Timjani, H. (2019). Recognizing the concept of identity in traditional and modern Iranian green spaces: gardens and parks, *Sociological Research*, 14(1), 149-131. <https://ensani.ir/fa/article/464344/>

Ghafouri, A., & Weber, C. (2020). "Multifunctional Urban Spaces a Solution to Increase the Quality of Urban Life in Dense Cities". *Manzar, The Iranian Academic Open Access Journal of Landscape*, 12(51), 34-45. <https://dx.doi.org/10.22034/manzar.2020.214183.2023>

Ghafouri, S., Kohnsal, M., Ghorbani, M. (2013). Investigating the recreational and aesthetic value of parks and green spaces (case study: Mashhad Nation Park), the first international strategic scientific conference on the development of tourism in the Islamic Republic of Iran, *Challenges and Prospects, Mashhad*. <https://civilica.com/doc/337888>

Ghgavami Zarvan, G., Charejo, F. (2015). Investigating the effect of the effective factors

Accounting, Department of Urban Affairs Management.

Mehri, F., Davudpour, Z. (2019). Using spatial arrangement theory to reduce socio-spatial isolation of urban neighborhoods, *Human Geography Research*, 51 (2), 357-371. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2017.231624.1007440>

Moulay, A., Ujang, N., & Said, I. (2017). "Legibility of neighborhood parks as a predictor for enhanced social interaction towards social sustainability". *Cities*, 61, 58-64.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.11.007>

Mousaviyan, S. (2017), The role of urban sculptures in the formation of the identity of the cultural landscape of Tehran, *National Studies Quarterly*, 19(4), 141-160. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.1735059.1397.19.76.8.3>

Movahed, A., Sahraian, Z., Soleimani, M. (2019). Analysis of the relationship between spatial structure and dispersed growth of urban neighborhoods using the spatial layout method (case study: Shiraz city), *Geography and Planning*, 23 (68), 265-284. https://geoplanning.tabrizu.ac.ir/article_9378.html

Mumford, L. (1961). "The City in History: Its origins, Its transformations and Its Prospects", Harcourt, Brace & World, Inc. New York.

Paknahad, H., Pajohanfar, H. (2016). Improving the patterns of spatial quality of urban parks in order to increase the social interactions of citizens. Case example: Gardens of Gorgan city, *Journal of Geographical Survey of Space*, 7(26), 183-197. https://gps.gu.ac.ir/article_60548.html

Pour Asgharian, M. (1387). Sculpture in Iran's urban spaces, *Nekrah Quarterly*, 4(8), 31-39. <https://ensani.ir/fa/article/278447/>

Pourahmad, A., Wafaei A. (2016). The influence of modernism on the physical-spatial structure of the Iranian-Islamic city (Case study: Kashan city) *Scientific-Research*

44.

<https://doi.org/10.30480/vaa.2019.1949.1262>

Kashani Jo, Kh. (2013), *Pedestrians from design basics to functional features*, Azarakhsh Publications, Tehran. <https://www.gisoom.com/book/1687791/>

Keshavarz, H., Nekuifred, A. (1390). Investigating the effects of urban spaces on the environmental and behavioral abnormalities of the citizens of the 12th district of Tehran, *Nizam Salamat Research Journal*, 7(5), 264-570. <http://hsr.mui.ac.ir/article-1-276-fa.html>

Kong, L., Liu, Z., Pan, X., Wang, Y., Guo, X., & Wu, J. (2022). How do different types and landscape attributes of urban parks affect visitors' positive emotions?. *Landscape and Urban Planning*, 226, 104482. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104482>

Latifi, G., Paknejad, N. (1400). The principles and basics of planning urban spaces based on the effects of behavioral patterns, *Rosh Farhang Publishing House*, Tehran. <https://www.gisoom.com/book/11763409>

Lee, J. H., & Lee, W. J. (2013). "A Study on the Impact of Ubiquitous Street Furniture on Human Behavior-Based on Media Poles Installed on Seoul's Gangnam Boulevard". *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 12(2), 181-188. <https://doi.org/10.3130/jaabe.12.181>

Lenzholzer, S., Klemm, W., & Vasilikou, C. (2018). "Qualitative methods to explore thermo-spatial perception in outdoor urban spaces". *Urban Climate*, 23, 231-249. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2016.10.003>

Maleki, S., Sarhani, F., Rafiei Raki, S. (2017). Green space and its role in improving the quality of the urban environment, research approaches in social sciences, 10(13), 195-209. <https://rassjournal.ir/user/articles/2694>

Matin, H. (2016). An analysis of the dimensions of the quality of urban public spaces "Study case: El Ingleb Square to Valiasr Crossroads", Master's Thesis, University of Tehran, Faculty of Management and

residents of Kuala Lumpur, Malaysia". *Urban Forestry & Urban Greening*, 25, 85-93. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2017.05.003>

Tabatabaei-Malladhi, Fatemeh, Sabernejad, Z. (2016), An analytical approach to the syntax (arrangement) of space in the perception of spatial configuration of native housing in Qeshm (case study of Laft village), *Housing and Rural Environment*, 35 (154), 75-88. <http://jhre.ir/article-1-957-fa.html>

Tirband, M., Nejadian, Islam, Bahmaniari, S. (2015). The role of children's parks in giving social identity to urban spaces (Case study: Yasouj city guidance neighborhood park). *Geography Quarterly (Regional Planning)*, 6(22), 113-121. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22286462.1395.6.2.8.3>

Yang, L. Van Dam, K. H., Majumdar, A., Anvari, B., Ochieng, W. Y., & Zhang, L. (2019). "Integrated design of transport infrastructure and public spaces considering human behavior: A review of state-of-the-art methods and tools". *Frontiers of Architectural Research*, 8(4), 429-453. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2019.08.003>

Yazidi, M., Mohammadi, J. (2015). Identifying and evaluating the quality indicators of cultural spaces-Social (Case Study: Isfahan Metropolis), *Studies of urban structure and function* 3(12), 11-33. <https://doi.org/10.22080/shahr.2017.1457>.

Zamani Darani, F., Maqsoodi, S. (2018). The relationship between the presence of women in the urban space and the criteria of urban desirability using structural equations (the case study of Faridan city), *Women's Social Studies*, 17(4), 108-71. <https://doi.org/10.22051/jwsp.2020.30878.2193>

Zoghdar, P., Shabani, A. (2017), evaluation of citizens' behavior patterns in smart urban transportation stations (a case study of Shahid Kharazi Shahinshahr smart station), *Architecture*, 1(5), 1-9. <https://www.sid.ir/paper/523450/fa>

Quarterly of the Iranian-Islamic City, 7(28), 76-63. <https://www.sid.ir/paper/512278/fa>

Rasulpour, H., Itsam, A., Tahmasabi, A. (2017). Evaluating the impact of environmental quality components on behavioral patterns in urban physical spaces (case example: Valiasr Street (AJ) Tehran), *Haft Hesar Environmental Studies*, 7(25), 19-34. <http://dorl.net/dor/20.1001.1.23225602.1397.7.25.4.6>

Rismanchian, A., Bell, S. (2010). Practical understanding of the spatial arrangement method in understanding the spatial configuration of cities, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 2 (43), 49-56. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22286020.1389.2.43.5.6>

Rozin, V. (2020). "The Pandemic, the Crisis of Modernity, and the Need for a New Semantic Project of Civilization". *Philosophy and Cosmology*, 25(25), 32-42. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=904719>

Salimi Soban, M., Heydari, J., Yari, M. (2015). The influence of cultural symptoms and symbols of urban spaces on the strengthening of national identity, *Zagros Landscape Geography and Urban Planning Quarterly*, 8(29), 57-33. https://journals.iau.ir/article_527540.html

Sheybani, H, Faruzandeh, A. (2014). The role of sculpture and urban elements, giving identity to the urban space (a case study of Shiraz city), *National Conference of Native Architecture and Urban Planning of Iran, Yazd*. <https://civilica.com/doc/544979>

Shiea, A., Musharraf Dehkordi, H. (2017), the role of green space continuity in the natural identity of the city (Shahrekord case study), *Arman Shahr Architecture and Urban Development*, 5(9), 315-321. https://www.armanshahrjournal.com/article_33267.html

Sreetheran, M. (2017). "Exploring the urban park use, preference, and behaviors among the

Research article

Explanation of the indicators affecting the sense of place in the Pahlavi period of Iran (Case study: historical houses of Mashhad city)

Farzaneh Bimakr ^(a), Hashem Shariatmadar ^{(b)*}, Reza Mirzaei ^(c)

a. Phd in Architecture, Department of Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (fbimakr@um.ac.ir)

b. Professor, Department of Civil Engineering, Faculty of Engineering, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

c. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Birjand Branch, Islamic Azad University, Birjand, Iran (mirzaeireza@iaubir.ac.ir)

Keywords

sense of place, house, Pahlavi period, structural equation method

Citation

Bimakr, Farzaneh; Shariatmadar, Hashem & Mirzaei, Reza. (1403). Explanation of effective indicators on sense of place during the Pahlavi era (Case study: Historical houses in Mashhad). *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 79-104.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Historical houses in Iran have long been considered the most unparalleled examples of traditional architecture, reflecting a meaningful connection between humans and their environment. In the past, these houses were filled with a sense of belonging for their residents, but unfortunately, a mimetic approach to Western architecture has led to a decrease in this sense in modern house patterns. The beginning of this transformation in Iran can be traced back to the Pahlavi era, due to the modern developments in construction and architecture. Restoring the lost concept of Iranian identity is one of the most important tasks for contemporary architects, which is also one of the main goals of the present research. To this end, initially, the evolution of houses during the Pahlavi era is introduced in order to clarify the concept of sense of place. Then, an investigation into the factors influencing the sense of place is carried out through a comparative study of urban houses in Mashhad. The present research is a combination type study in a survey framework. Firstly, using the MAUT technique, the statistical population is selected. Then, employing a research narrative strategy and qualitative content analysis with MAXQDA, the influential factors on residents' sense of place are extracted. By using qualitative Delphi analysis and Shannon's entropy, the final research model is developed, and finally, the relationships between variables are fitted using the SMART PLS structural equation modeling method. The findings indicate that residents' sense of place has a negative relationship with the evolutionary trends of houses over time. The cognitive-perceptual and environmental-physical dimensions are important with impact coefficients of 8.340 and 8.090, respectively, while the beauty and sensory perception components are significant with importance degrees of 7.794 and 6.562, as they can be influential due to movement, time, and spatial rotation combined with green spaces.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.408769.1140>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215145.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (shariatmadar@um.ac.ir)

Introduction

In Iran, considering the importance of architectural and urban developments during the Pahlavi era, which marked the transition from traditional to modern architecture in house construction, and with the beginning of renewal projects and street expansions, the structural pattern of houses, residential neighborhoods, especially streets and districts underwent significant changes that had limited compatibility with the Iranian identity and led to the emergence of a different living experience for residents. This research, focusing on the typology of historical houses of this period, describes and analyzes the influential factors in enhancing residents' sense of place. Today, answering the question of how successful the life courtyards of this period were compared to modern houses roots in understanding the foundational principles of the evolutionary pattern of house construction and understanding the concept of sense of place, which establishes a relationship between humans and the environment. In this research, with the help of typological discussion, houses are interpreted in relation to spatial location (Mashhad city), time (Pahlavi era), and urban scale (buildings) in order to understand the relationship between sense of place and evolutionary changes.

Materials and Methods

The present research, in terms of purpose, falls into the category of applied research of a combined type. The general methodological basis of the research is the MAUT method, or Multi-Attribute Utility Theory, which involves decision analysis through an interview and direct questioning of the audience and expert respondents in a snowball approach. For theoretical studies and presenting qualitative research criteria and indicators, documentary and library study methods have been used. Furthermore, for field studies, a questionnaire based on the Likert scale was used in three stages. Initially,

with the help of 180 old residents, their overall satisfaction and sense of place were measured. Then, qualitative data was collected through interviews using the "narrative research" method with the help of MAXQDA software to identify effective dimensions and components. In the next stage, 12 experts examined the proposed components of residents through the Delphi and Shannon's entropy methods, and a conceptual research model was extracted based on criteria weighting. Finally, with a statistical population of 360 and using SMART PLS inferential statistical analysis, the fit of components was confirmed, and the conceptual model was accepted. It is worth mentioning that for questionnaire validity confirmation, content validity technique was used in the descriptive statistics section and AVE indicator was used in the inferential statistics section. Additionally, with the use of Cronbach's alpha and composite reliability analysis, questionnaire reliability was confirmed to be above 0.70 for all variables.

Discussion and Findings

Statistical inferential analysis and factor loads obtained in the research show that the impact of physical perception can be very effective on the sense of belonging to a place. Indicators such as diversity in material form, color, diversity in structure, the presence of Iranian characteristic elements, and adherence to sensory patterns can increase residents' sense of belonging. In other words, attention to sensory perception is essential for designers. Among the architectural styles of the Pahlavi period, the pattern of the central courtyard plays a prominent role in preserving the authenticity of the Iranian house, which today, by utilizing green spaces (terrace, green roof, shared multi-unit courtyards) in relation to the 4 components of sensory perception, sense of belonging, social connection, and beauty, can significantly impact the residents' sense of place.

Conclusion

Identifying the components affecting the sense of place, including reliable methods, can help improve the quality of contemporary housing architecture. Since fundamental changes in the architectural form of houses in Iran began in the Pahlavi period, this research first focuses on understanding the relationship between the sense of place and the types of houses in this historical period using three factors of form, time, and scale. Then, based on the narratives of residents and experts, it shows that updating and enhancing the spatial qualities of the house increases the perceptual qualities of the environment and by relying more on mental factors in addition to physical factors, it can increase the residents' attachment to the place. Cognitive-perceptual, with a T-value of 340.8, is the most important indicator of the sense of place, which in the primary types of the Pahlavi period: three-sided type (88.3), pavilion type (76.3), and two-sided type (66.3), have the highest scores of sense of place based on the intensity of human-environment relationships, but towards the end of the Pahlavi period, with the shift in Iranian architecture towards modern architecture emulation, the shelter aspect of the house has become more prominent.

Acknowledgments

The authors thank all participants in the interviews for supporting this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

تبیین شاخص‌های مؤثر بر حس مکان در دوره پهلوی ایران

(مطالعه موردی: خانه‌های تاریخی شهر مشهد)

فرزانه بی‌مکر (الف)، هاشم شریعتمدار (ب)*، رضا میرزائی (پ)

(الف) دکترای معماری، کارشناس گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (fbimakr@um.ac.ir)

(ب) استاد، گروه عمران، دانشکده مهندسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

(پ) استادیار، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد بیرجند، دانشگاه آزاد اسلامی، بیرجند، ایران (mirzaeireza@iaubir.ac.ir)

چکیده

خانه‌های تاریخی ایران از دیرباز به‌عنوان بی‌رقیب‌ترین اثر معماری سنتی، مبین ارتباطی پرمعنا بین انسان و محیط هستند که در گذشته برای ساکنینشان مملو از حس تعلق مکانی بوده‌اند، اما متأسفانه نگاه تقلیدی از معماری غربی منجر به کاهش این حس در الگوهای خانه امروزی گشته است. نقطه آغازین این دگرگونی در کشور ایران، دوره پهلوی با توجه به تحولات نوین معماری در ساخت‌وساز به‌حساب می‌آید. بازیابی مفهوم هویت ایرانی یکی از مهم‌ترین وظایف معماران معاصر است که از اهداف اصلی پژوهش حاضر نیز است. بدین منظور، در ابتدا با هدف تدقیق مفهوم حس مکان، سیر دگرگونی خانه‌ها در گذر دوره پهلوی معرفی می‌گردد. سپس به سنجش عوامل مؤثر بر حس مکان از طریق مطالعه‌ای مقایسه‌ای در گونه‌های خانه شهر مشهد پرداخته می‌شود. پژوهش حاضر از نوع ترکیبی در بستری پیمایشی است. ابتدا با استفاده از تکنیک MAUT، جامعه آماری انتخاب می‌گردد. سپس به کمک راهبرد پژوهش‌روایتی و تحلیل محتوای کیفی MAXQDA، به استخراج مؤلفات مؤثر بر حس مکان ساکنین پرداخته می‌شود و با بهره‌گیری از تحلیل کیفی دلفی و آنتروپی شانون، مدل نهایی پژوهش تدوین می‌گردد تا در انتها با روش کمی معادلات ساختاری SMART PLS روابط بین متغیرها برآزش شوند. یافته‌ها نشان می‌دهند که حس مکان ساکنین با سیر تکاملی گونه‌ها در طول زمان رابطه‌ای منفی دارد. ابعاد ادراکی-شناختی و محیطی-کالبدی به ترتیب با ضریب تأثیر ۸/۲۴۰ و ۸/۰۹۰ حائز اهمیت هستند که مؤلفه زیبایی و ادراک‌تانه با درجه اهمیت ۷/۷۹۴ و ۶/۵۶۲ به‌واسطه حرکت، زمان و چرخش فضایی در ترکیب با فضای سبز، می‌توانند مؤثر واقع گردند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۷۹-۱۰۴

واژگان کلیدی:

حس مکان، خانه، دوره پهلوی، روش معادلات ساختاری

استناد به مقاله:

بی‌مکر، فرزانه؛ شریعتمدار، هاشم و میرزائی، رضا. (۱۴۰۳). تبیین شاخص‌های مؤثر بر حس مکان در دوره پهلوی (مطالعه موردی: خانه‌های تاریخی شهر مشهد). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵(۵۷)، ۷۹-۱۰۴.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.408769.1140>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215145.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

خانه مفهومی است که نه فقط دارای ساختار کالبدی و فرمی است، بلکه بستری مملو از بار عاطفی-معنایی نیز است. خانه همواره بیانی مادی از سبک‌ها و الگوهای زندگی انسان را نیز به نمایش می‌گذارد (Bimakr et al., 2022: 117). فرم‌های خانه به‌مرور زمان برای بقای انسان و دستیابی مداوم به کیفیت بهتر زندگی در حال تحول بوده‌اند (Ng et al., 2005: 349). تحولی که به پیوند عاطفی پیچیده مابین فرد و مکان می‌تواند مرتبط باشد (Zlender & Gemin, 2020: 2) و منجر به سطح عمیقی از حس دل‌بستگی مکانی گردد (Bimakr et al., 2021: 6). روح هر خانه موضوعی است که تحت‌تأثیر خاطرات، تاریخ، گذشته، فرهنگ و ارتباطات جمعی دارای حیات بوده و مملو از احساساتی متفاوت برای ساکنینش است. خصوصیات معماری داخلی و فرمی ساختمان و تجربیاتی فرای خصوصیات کالبدی مکان می‌توانند بر ادراک و عواطف ساکنین تأثیر گذارند (Cross, 2001; Hesari et al., 2018: 1- 4; Banaei et al., 2019: 139). همواره ادراک انسان، حلقه مفصل ارتباط انسان و محیط است. به عبارتی، مرحله مابین احساس و شناخت انسانی (Shahcheragi & Bandar Abad, 2015: 177) است که با تأثیرپذیری از مؤلفات عینی و ذهنی برآمده از محیط به کمک خصوصیات کالبدی، فعالیتی، ادراکی و اجتماعی، سازماندهی اطلاعات حسی و معنا بخشی به آن‌ها را بر عهده دارد. خانه به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین موضوع‌های سکوتی نقش شایان توجهی بر تعاملات اجتماعی دارد (Moghanizadeh Tarshizi, 2019: 98). درک احساس فرد نسبت به فضای داخلی محیط خانه می‌تواند بر پویایی و تعاملات اجتماعی (Kyle, 2004: 215; Mousavinia, 2022: 8-9) ، علاقه‌مندی به مکان (Ramkissoon et al., 2012: 259)، خاطره‌انگیزی مکان (Proshanskey et al., 1983: 268; Devine-Wright & Clayton, 2010: 60)، سرزندگی و آرامش (Lewicka, 2010: 38; Wulfhorst et al., 2006: 169) تأثیر بگذارد. متأسفانه تحقیقات اخیر نشان می‌دهند که خانه‌های معاصر با ورود به عصر جدید تکنولوژی، تضادهای فرهنگی

(Creswell, 2004: 25) و اعمال ضوابط جدید در ساخت و ساز شاخصه‌های معنایی و کیفی خود را در مقایسه با خانه‌های سنتی از دست داده‌اند. سرعت سریع تغییرات جهانی می‌تواند میراث مرتبط با معماری سنتی را تهدید نماید (Bott, 2018: 48-49)، منجر به تضعیف حس مکان و هویت محلی گردد (Shamsuddina, 2008: 400) و انسان‌ها را تنها به کمک حس بصری در فرایند ادراک و شناخت، مجذوب خانه‌ها نماید تا از مشخصه‌های حسی و عاطفی که باعث ارتباط قوی انسان و محیط می‌گردند، دیگر خبری نباشد (Merleau Ponty, 2010: 8-15). در این میان، برای درک بهتر از چگونگی آسیب‌پذیری و سازگاری در برابر این تغییرات، شناخت مفهوم حس مکان مهم است، زیرا به شدت برای آسایش بشر امری حیاتی است (Rajala et al., 2020: 718-720) و تأثیر قابل توجه بر احساس، ادراک و تفکر افراد نیز دارد (Larson et al., 2013: 230; Lang, 1987: 100-120). در ایران، با توجه به اهمیت تحولات معماری و شهرسازی دوره تاریخی پهلوی که در دوره گذار از معماری سنتی به مدرن در ساخت خانه‌ها قرار داشت (Rezvani, 2005: 478-489) و با آغاز طرح‌های تجدیدطلبانه و خیابان‌کشی‌ها، ساختار الگویی خانه‌ها، بافت مسکونی شهرها به‌ویژه خیابان‌ها و محلات دچار تحول گردید که سنخیت محدودی با هویت ایرانی داشت و منجر به بروز تجربه زیستی متفاوتی برای ساکنین گردید (Bimakr et al., 2022: 6). سؤال اصلی پژوهش حاضر، چیستی و چگونگی تحقق‌پذیری مقوله حس مکان در خانه‌های معاصر ایران منطبق بر فرهنگ ایرانی است. به عبارتی دیگر، چگونه می‌توان مؤلفه‌های مؤثر بر حس مکان در روح معماری سنتی را در خانه امروزی احیا نمود؟ امروزه پاسخ به این سؤال که موفقیت حیات این حیاط‌های زندگی در مقایسه با خانه‌های امروزی چگونه بوده است، ریشه در فهم مبانی الگوشناسی سیر تکاملی ساخت خانه و فهم مبانی مفهوم حس مکان دارد که منجر به برقراری رابطه بین انسان و محیط می‌گردد (Jorgensen &

[Stedman, 2001: 233; Ghafourian & Hesari, 2017: 2\).](#)

بر اساس فرضیه پژوهش، می‌توان گفت «فهم ارتباط بین دو مقوله گونه‌شناسی و حس مکان می‌تواند منجر به شناسایی مؤلفه‌هایی منطبق بر فرهنگ ایرانی گردد که اولویت‌بندی آن‌ها بر فرایند ادراک محیط به واسطه روابط ذهنی و عینی در انسان متمرکز باشد». به عبارتی دیگر، از طریق یک مطالعه مقایسه‌ای بین آن‌ها به واسطه عوامل متعددی همچون فرم، زمان و مقیاس ([Gokce, 2017: 29](#)) می‌توان به تبیین شاخص‌هایی پرداخت که به بهبود حس مکان در خانه‌های امروزی کمک گردد ([Detusch et al, 2011: 268](#)).

در این پژوهش به کمک بحث گونه‌شناسی، خانه‌ها در رابطه با موقعیت مکانی (شهر مشهد)، زمان (دوره پهلوی) و مقیاس شهری (ساختمان) تفسیر می‌شود تا بتوان به درک ارتباط بین حس مکان و تحول گونه‌ها دست یافت. پژوهش حاضر شامل پنج بخش عمده است. در بخش اول به توصیف مبانی نظری به کمک مقولات حس مکان، گونه‌شناسی و ارتباط بین آن‌ها پرداخته می‌شود. در بخش دوم سیر تحول خانه در دوره پهلوی شهر مشهد مطالعه می‌گردد و به دنبال آن پیشینه، روش پژوهش و جامعه آماری بررسی می‌شود. در بخش سوم و چهارم به تحلیل رابطه حس مکان و گونه‌شناسی از دو روش کیفی و کمی پرداخته می‌شود و در انتها با تمرکز بر بحث، یافته‌های پژوهش و پیامدهای مطالعه بیشتر معرفی می‌گردند.

حس مکان

حس مکان بیانگر درک مردم به هنگام حضور در فضا، چیزی فراتر از خصوصیات کالبدی و حسی است ([Hekmat & Partovi, 2021:67](#)). مفهومی که اصلاح «حس» به درک عاطفی انسان از محیط اشاره دارد و اصلاح «مکان» محیط فیزیکی و نگرش انسان را نسبت به آن تلفیق می‌کند ([Shamaei et al., 2012: 154](#)) که هم جنبه‌های عینی و هم جنبه‌های ذهنی انسان را در برمی‌گیرد و با رضایت افراد با توجه به توانایی فضا در تأمین نیازهای انسان ارتباط نزدیکی دارد.

حس مکان به‌عنوان عاملی که موجب تبدیل یک فضا به مکانی با خصوصیات حسی و رفتاری ویژه برای ساکنین یک

خانه می‌گردد، حائز اهمیت است، زیرا باعث تجربیاتی فرای خصوصیات کالبدی مکان می‌گردد ([Heft, 2013: 21](#)) که از طریق حواس پنج‌گانه (دیدنی‌ها، بوها، صداها، متمایز) قابل حصول است، اعضای جامعه را به هم پیوند می‌دهد ([Williams & Kitchen, 2012: 259](#))، منجر به بهزیستی و تأمین آسایش می‌شود ([Lewis, 1979: 27](#))، افراد را به ریشه‌های وجودی خود بازمی‌گرداند ([Billig, 2005:120](#)) و مهم‌تر از همه نوعی حس تعلق به مکان را ایجاد می‌نماید ([Anton & Lawrence, 2014: 453; Jackson, 1994: 157](#)).

به‌طورکلی، حس مکان مقوله‌ای چندوجهی است که تحت‌تأثیر عوامل پیچیده اجتماعی، فرهنگی و فیزیکی قرار دارد و نیاز به فهم تعدد معانی آن نیز وجود دارد ([Hay, 1998b: 248; Hernandez et al., 2007:313; Shamai et al., 2012: 155; Stedman, 2003a:675](#)). مطابق با شکل ۱، مدل‌های متنوعی جهت تبیین مؤلفه‌ها و شرح چگونگی سازوکار آن‌ها در ایجاد حس مکان از سوی محققین ارائه شده است که محصول ترکیب عناصر فیزیکی، فعالیت‌ها، معانی با دیگر مباحث روانشناسی، جامعه‌شناسی، اقتصاد و غیره هستند ([Montgomery, 1998: 95](#))، اما در طول چهار دهه اخیر، سه چارچوب معرفت‌شناختی، نظریه‌های متنوعی را در مورد ماهیت حس مکان ایجاد نموده‌اند-[Sancar, 1994: 313](#) ([320](#)).

در دیدگاه اول، تمرکز بر تفسیر محیط فیزیکی، ویژگی‌های منحصربه‌فرد برگرفته از محیط فیزیکی و فعالیت‌هایی است که در آنجا اتفاق می‌افتد ([Green, 1999: 313; Beidler & Morrison, 2016: 210; Farshchi et al., 2014: 1103; Najafi & Shariff, 2011: 178](#)). در دیدگاه دوم، تمرکز بر فرایند ساختار فردی و اجتماعی است که از طریق فعالیت‌های فردی و گروهی فضای صرف به مکانی خاص تبدیل می‌شود و معتقدند که حس مکان فقط یک کیفیت محیطی نیست ([Wilkie, 2003: 6-7; Tuan, 1980:3-4](#)). در دیدگاه سوم، تمرکز بر تئوری‌های

پوزیتیویستی^۱ است (Beidler, 2007: 16) که حس مکان را یک واکنش چندبعدی به محیط فیزیکی بیان می‌کنند (Jorgensen & Stedman, 2006: 320-324; Shamai & Ilatov, 2005: 471; Kyle et al., 2004: 214) و معتقدند که معانی ایجاد شده باید به صورت فردی و گروهی بررسی گردند (Beidler, 2007: 13-14) و از همه مهم‌تر، معتقدند که حس مکان دربرگیرنده سه مؤلفه هویت مکان (پاسخ شناختی) (Proshansky et al., 1983: 58)، دل‌بستگی به مکان (پاسخ احساسی) (Altman, 1992: 88) و وابستگی به مکان (پاسخ رفتاری) است (Kianicka et al., 2006: 56-59; Hesari et al., 2018: 13-17) و همچون چتری است که تمامی مقولات عینی و ذهنی انسان را در ابعاد تأثیرگذار محیطی-کالبدی، فردی-اجتماعی، عملکردی-فعالیتی و ادراکی-شناختی دربر می‌گیرد (Bimakr et al., 2022: 28; Jorgensen & Stedman, 2006: 320-323).

در بعد محیطی-کالبدی، هویت مکانی به‌عنوان مؤلفه‌ای مهم مطرح است که مکانیسمی شناختی بین فرد و محیط به همراه دارد (Smith, 2011: 64; Wynween et al., 2006: 320-323).

با بروز خاطرات منتخب، ادراک و دریافت‌ها و احساسات برخاسته از یک محیط همراه است (Devine-Wright & Clayton, 2010: 271). همچنین، کیفیات زیباشناختی با تأکید بر ساختار کلیدی مکان‌ها (Semenza & March, 2009: 26; Gjerde, 2013) و کیفیات محیطی با تأکید بر تنوع بصری (Soini et al., 2012) پیوند با طبیعت (Rajala et al., 2020: 230) می‌توانند بر حس مکان تأثیر بگذارند.

در بعد انسانی-اجتماعی معتقدند که حس مکان فقط یک کیفیت محیطی نیست، بلکه ساختاری فردی و اجتماعی است که فضایی صرف را به مکانی خاص تبدیل می‌کند (Biedler, 2007: 14). پیوندهای اجتماعی به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه در این بعد هستند (Ferriss, 2006: 117-119)، زیرا بستری مناسب برای تعاملات مشترک مکانی و مشارکت‌های جمعی را به وجود می‌آورند (Mannarini & Fedi, 2009: 213; Kyle et al., 2004: 217) و منجر به پیوند مکانی (Youngjun, 2018: 340) در ارتباط با پیوند فردی به محیط با توجه به ویژگی‌های فردی نیز می‌گردند (Williams & Vaske, 2003: 836).

پوزیتیویسم یا اثبات‌گرایی (Positivisme): هرگونه فلسفه علم بر اساس این دیدگاه است که در علوم طبیعی و اجتماعی، داده‌های برگرفته شده از «تجربه حسی»، تنها منبع همه شناخت‌های معتبر است. داده‌هایی که می‌توان از راه حس‌ها به دست آورد را «شواهد تجربی» گویند.

^۱ پوزیتیویسم یا اثبات‌گرایی (Positivisme): هرگونه فلسفه علم بر اساس این دیدگاه است که در علوم طبیعی و اجتماعی، داده‌های برگرفته شده از «تجربه حسی»، تنها منبع همه شناخت‌های معتبر است. داده‌هایی که می‌توان از راه حس‌ها به دست آورد را «شواهد تجربی» گویند.

نمونه‌ها بر اساس گونه‌ها می‌تواند به شناسایی الگوها کمک نماید (Pasian Khomri et al., 2016: 193). جان لنگ، نظریه‌پرداز معماری گونه‌شناسی را دسته‌بندی نمونه‌ها (طرح‌های محیط و منظر، ساختمان‌ها و طرح‌های شهری) بر طبق مقاصد مشترک یا ساختار و فرم و با بررسی مجموعه خصوصیات مورفولوژی (Kropf, 1993: 40-70; Chen & Thwaites., 2013: 57) یا شکلی و فضایی بناها و یافتن وجوه افتراق و اشتراک آنان دسته‌بندی می‌نماید (Soltani et al., 2012: 7). به عبارتی گونه، ایده اصلی است که فرم را می‌سازد (Bimakr et al., 2022: 31-32) که می‌تواند به‌طور ناخودآگاه از تجربه فرهنگی تولید شود (Caniggia & Maffei, 2001: 33-78). برخی محققین گونه‌های مختلف ساختمانی را برآمده از فرهنگ‌های متنوع، سبک زندگی، آب و هوا، مصالح و فناوری در مکان‌های مختلف می‌دانند (Rapoport, 1969a: 95). به عبارتی، گونه‌های فضایی، محصولات فرهنگی هستند که ریشه‌های تاریخی در توسعه‌ای فرهنگی دارند (Kropf, 2009: 112) و می‌توانند چارچوبی را برای کیفیت زندگی بهتر در نسل‌های آینده مطابق با سنت‌ها ارائه دهند و به‌عنوان ابزار طراحی مفید برای تولید فرم استفاده شوند (Tice, 1993: 163-165).

در مطالعات گونه‌شناسی، هرگز ادعایی نیست که تحولات فرمی می‌تواند منجر به بهبود حس مکان شود (Gokce & Chen, 2017: 21)، بلکه با توجه به کمبود حس مکان در گونه‌های جدیدتر مسکونی (Montgomery, 1998: 94) 96 که از پیامدهای تأثیر مدرنیته است، شناسایی ارتباط بین تحولات فرمی گونه‌ها و حس مکان ابزاری مهم برای معضل بی‌مکانی است (Stedman, 2016: 672) که نقش مهمی در مطالعات انسان-محیط نیز دارند (Rapoport, 1977: 1-7; Stedman, 2003a: 675; Gehl, 2011) و ارتباط آن‌ها به‌صورت عینی و ذهنی از طریق سه عامل زمان، فرم و مقیاس قابل‌بحث است (Gurer, 2012: 1419-1425).

زمان به فرایند تجربه در حس مکان برمی‌گردد و اساساً، طبیعت حس مکان بر اساس تجربه است که با گذشت زمان تکامل می‌یابد (Canter, 1983: 665). مکان‌ها نیز همواره

در حال تغییر مستمر هستند و بر اساس تجربه شکل می‌گیرند و متحول می‌شوند (Gokce, 2017: 83-84). به عبارتی، گونه‌شناسی و حس مکان می‌تواند به‌عنوان محصولات تجربیات طولانی‌مدت با توجه به عامل زمان ارزیابی شوند. فرم یک عامل از رفتار انسانی است و به‌عنوان یک ماهیت فیزیکی که منبع اصلی حس مکان است همواره مطرح است (Tuan, 1977: 25-45). ارتباط بین انسان و فرم فیزیکی توسط محققین بسیاری انجام شده (Carmona et al., 2010: 119) و مبین این است که گونه‌شناسی و حس مکان به‌صورت تعاملی به فرم قابل پیوند هستند. مقیاس نیز یک بعد مهم از مکان است و تعیین‌کننده انواع فعالیت‌ها و میزان درجه تعامل با فرم فیزیکی و حس مکان است (Wiese et al., 2014: 1). تفاوت در مقیاس‌های مکانی، پیامدهای روانی و احساس دل‌بستگی متفاوت برای ساکنین به همراه دارد (Lewicka, 2010: 38-45; Vanclay, 2008: 4; Sakhaeifar & Ghoddusifar, 2016: 58). عامل مقیاس با ایجاد تجربه متفاوت در حس مکان به‌طور سیستماتیک با حس مکان و گونه‌شناسی مرتبط است (Deutsch et al., 2011: 5).

معرفی گونه‌های خانه دوره پهلوی شهر مشهد

دوره تاریخی پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴ ش) شروع تحولات اساسی در روند شهرنشینی است (Rahnama, 2011: 3-4). شهر مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر ایران، تمامی ساختار کالبدی خود را از دوره پهلوی به ارث برده است، زیرا با آغاز حکومت پهلوی معماری مستبدانه‌ای بر این شهر حاکم می‌گردد (Rezvani, 2005: 252). در حدفاصل ۱۳۰۰ ش تا ۱۳۴۰ ش، گونه‌هایی از خانه پدید می‌آید که نسبت به عناصر تمدنی جدید به‌ویژه خیابان، اتومبیل و برخی دیگر از دستاوردهای فناوری عکس‌العمل فضایی مناسبی نشان داده‌اند، اما این فرایند از دهه ۴۰ شمسی به بعد به شیوه‌های دیگری تغییر جهت می‌یابد و گونه‌هایی از خانه پدید می‌آید که از دستاوردهای خانه‌های تاریخی (حساسیت و توانایی فضایی) بی‌بهره بوده‌اند (Haeri Mazandarani, 2009: 23). در این دوره، بافت شهری سنتزی است از تمام اجزای کالبدی و یک کل ارگانیک از خیابان‌ها و بلوک‌ها که در پشت بدنه‌های مدرن خیابانی به

خانه مطابق با جدول ۱، به کمک تغییرات تحمیل‌شده در محیط با گذشت زمان شناسایی شده است که به ترتیب الگوی ساخت عبارت‌اند از گونه سه‌طرفه، گونه دوطرفه، گونه یک‌طرفه، گونه کوشکی، گونه ارزان‌قیمت، گونه سازمانی، گونه ویلایی، گونه مجتمع‌سازی، گونه بلندمرتبه‌سازی.

زندگی خود ادامه می‌دهند. با تغییر مقیاس ساخت زمین‌ها به‌صورت طولی و کاهش عرضی آن‌ها، نظام سازمان فضایی خانه‌ها متحول می‌گردد. در خانه‌ها فرم مهم حیاط مرکزی، نقش خود را به تدریج از دست داده و در طول زمان به حیاط‌های میانی، جانبی و فضاهای سبز عمومی تبدیل می‌شود که تأثیری عمیق بر فرهنگ و زندگی مردم به‌جا می‌گذارد (Bimakr et al, 2021:17). در شهر مشهد، ۹ گونه

جدول ۱: معرفی گونه‌های خانه دوره پهلوی مشهد (مأخذ: نگارندگان)

گونه یک‌طرفه	گونه دوطرفه	گونه سه‌طرفه
		
گونه ویلایی	گونه مجتمع‌سازی	گونه کوشکی
		
گونه بلندمرتبه‌سازی	گونه مسکن ارزان قیمت	گونه سازمانی
		

مرحله استفاده گردید. ابتدا به کمک ۱۸۰ نفر از ساکنین قدیمی، میزان رضایت عمومی و حس مکان آن‌ها سنجیده شد. سپس از طریق مصاحبه به روش «پژوهش روایتی»، با بهره‌گیری از نرم‌افزار MAXQDA داده‌های کیفی جمع‌آوری شد تا ابعاد و مؤلفه‌های مؤثر شناسایی گردند. در مرحله بعد، توسط ۱۲ نفر از خبرگان، به روش دلفی و آنتروپی شانون، مؤلفات پیشنهادی ساکنین بررسی و مدل مفهومی تحقیق بر اساس وزن‌دهی به معیارها استخراج می‌شود و در انتها توسط جامعه آماری ۳۶۰ نفر و با بهره‌گیری از تحلیل آمار استنباطی SMART PLS، برازش مؤلفات انجام و مدل

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف در دسته پژوهش‌های کاربردی از نوع ترکیبی قرار دارد. مبنای کلی روش کار پژوهش، تکنیک MAUT یا مطلوبیت چند شاخصه است که فرایند تحلیل تصمیمات رویکردی آن به‌صورت مصاحبه‌ای و پرسشگری مستقیم از مخاطبین و کارشناسان متخصص به‌صورت گلوله برفی است. برای انجام مطالعات نظری و ارائه معیارها و شاخص‌های کیفی پژوهش، از روش مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. همچنین، برای انجام مطالعات میدانی از پرسشنامه طبق طیف لیکرت طی سه

2016:505)، ، فهم رابطه انسان و خانه به‌واسطه سبک زندگی و کالبد آن (Alipour et al., 2020: 79) ، بررسی تأثیر مدرنیسم بر معماری خانه‌های آپارتمانی (Islami & Albourzi, 2021: 23) ، عوامل مؤثر بر پیدایش کوی‌های مسکونی کوتاه مرتبه تهران در دوره پهلوی دوم (Talebi et al., 2013:24) و تبیین الگوهای ماندگار حاکم بر مسکن بومی مشهد (Najarnehad et al., 2021:1) پرداخته شده است و تنها در چند پژوهش تأثیر عوامل محیطی-کالبدی همچون حیاط و فضای سبز بر افزایش حس تعلق تحلیل شده است (Keshavarzi & Jalalian, 2018:88) . بنابراین، شناخت و تدوین عواملی که دلایل انگیزش حس مکان را توضیح می‌دهند، می‌تواند راهنمای مناسبی برای طراحان در خلق خانه‌های مدرن در قیاس با خانه‌های سنتی باشد.

ارائه و تحلیل یافته‌ها

این بخش شامل ۵ گام است که به‌صورت مختصر توضیح داده می‌شود.

جدول ۲: پیشینه پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

محقق	کشور موردبررسی	نتایج به‌دست‌آمده	شاخص‌های موردبررسی
Gokce (2017)	ترکیه	<ul style="list-style-type: none"> بررسی هفت‌گونه خانه سنتی در اواخر قرن نوزدهم میلادی در شهر آنکارا با توجه به حس مکانی مختلف ارتباط منفی میان حس مکان با تغییرات تیومورفولوژی در طول زمان تأثیر زیاد تغییرات فیزیکی خیابان و محله بر حس مکان ساکنین در طول زمان 	احساس تعلق، حریم خصوصی، پیوند با طبیعت، زیبایی، هویت مکانی، روابط اجتماعی و صمیمیت
Ding & Ma (2019)	چین	<ul style="list-style-type: none"> بررسی شش‌گونه خانه سنتی در سه منطقه کشور چین در مقایسه رفتارهای فردی تأثیر ساختار فضایی متفاوت خانه‌ها بر رفتار ساکنین با توجه به فرهنگ و اجتماع تضعیف تأثیر روابط فضایی و جمعی در گونه‌های مدرن‌تر در مقایسه با گونه‌های سنتی (کاهش علاقه به مکان) 	پیوندهای اجتماعی، هویت فرهنگی، احساس تعلق، حریم‌پذیری و مفاهیم خلوت، وابستگی مکانی
Lambe & Dongre (2016)	هند	<ul style="list-style-type: none"> تحلیل نظام فضایی خانه‌های سنتی احمدآباد با توجه به بازتاب اجتماعی موفقیت خانه‌های سنتی در بهبود روابط جمعی نسبت به خانه‌های مدرن تأثیر زیاد عوامل اجتماعی در بهبود حس علاقه به مکان 	مشارکت‌های جمعی، کیفیات محیطی، قلمرو عمومی جذاب، پیوندهای اجتماعی فرهنگی

مفهومی موردپذیرش قرار گرفتند. لازم به ذکر است، برای تأیید روایی پرسشنامه‌ها در بخش آمار توصیفی از تکنیک «روایی محتوا» و در بخش آمار استنباطی از شاخص AVE استفاده شده است. همچنین، با استفاده از تحلیل آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی، پایایی پرسشنامه‌ها مورد تأیید قرار می‌گیرد که برای تمام متغیرها بزرگ‌تر از ۰/۷ به‌دست‌آمده است.

پیشینه پژوهش

همواره مقولات گونه‌شناسی و حس مکان از زوایای مختلف و جدا از یکدیگر ارزیابی گشته‌اند. در جدول ۲، یافته‌های محققین نشان می‌دهد که حس مکان بسیار متأثر از تغییرات مدرنیته در مقیاس‌های مختلف شهری همچون محله، خیابان و ساختمان است و شاخص‌های مؤثر بر ابعاد محیطی، عملکردی و ادراکی ساکنین می‌توانند باعث افزایش حس تعلق مکانی گردند.

در عمده تحقیقات اخیر ایران، به بررسی تأثیر تحول سبک زندگی در معماری خانه‌های معاصر (Ebrahimi et al.,

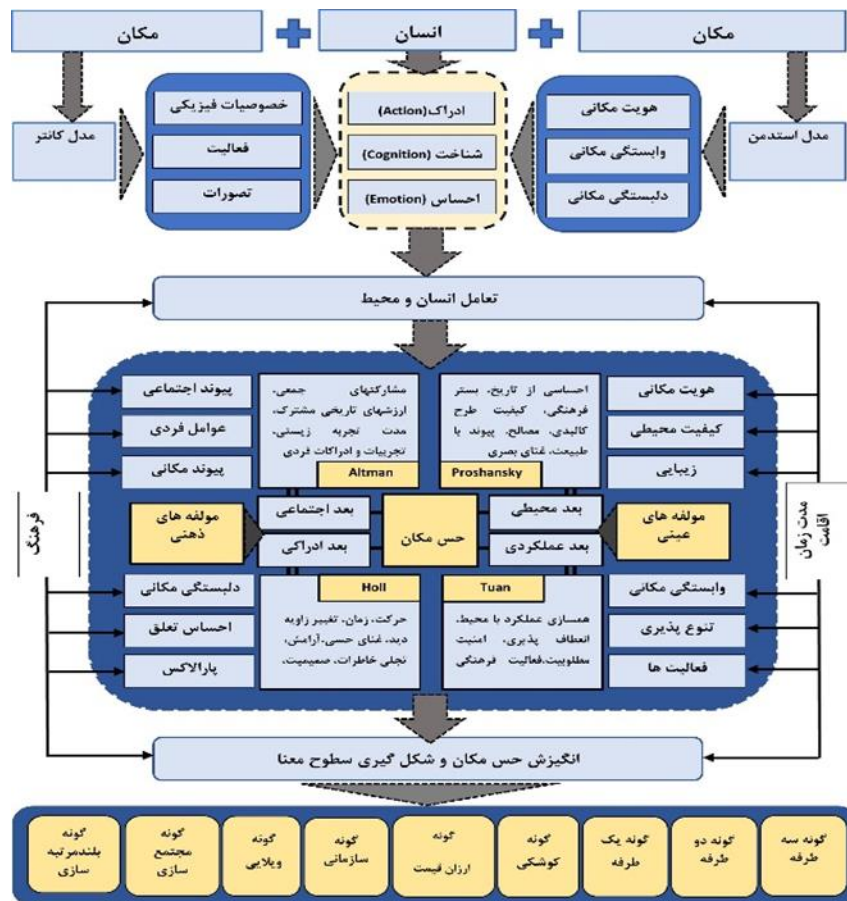
اهمیت حریم خصوصی، خلوت، تعلق‌پذیری، طبیعت‌دوستی	<ul style="list-style-type: none"> مقایسه الگوهای رفتاری ساکنین در پیکره‌بندی فضایی خانه‌های مدرن و سنتی شهر همدان افزایش حس مثبت ساکنین در نظام کالبدی اجتماعی گونه‌های قدیمی‌تر در مقایسه با گونه‌های جدیدتر خانه 	ایران	Alitajer & Molavi Nojoumi (2016)
زیبایی، پیوند با طبیعت، تعاملات اجتماعی، صمیمیت، هویت مکان، حریم خصوصی	<ul style="list-style-type: none"> بررسی گونه‌های خانه دوره پهلوی در شهر مشهد و سنجش حس مکان در سه مقیاس شهری محله، خیابان و ساختمان 	ایران	Bimakr et al (2020-2022)

عمومی خود رتبه‌بندی می‌نمایند. نمودار شکل ۳ نمره رضایت عمومی را در هرگونه نشان می‌دهد که از طریق مقادیر میانگین وزنی یکسان شاخص‌ها محاسبه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، انحراف معیار موارد کم و مشابه است و به این معنی است که مقادیر میانگین محاسبه شده، معیارهای توصیفی ارزشمندی هستند که مقایسه سالمی را در بین موارد ارائه می‌دهند. نمره میانگین نیز نشان‌دهنده حد اکثر و حداقل سطح رضایت عمومی ساکنین به ترتیب در گونه چهارم (الگوی کوشکی) و گونه پنجم (الگوی ارزان قیمت) است.

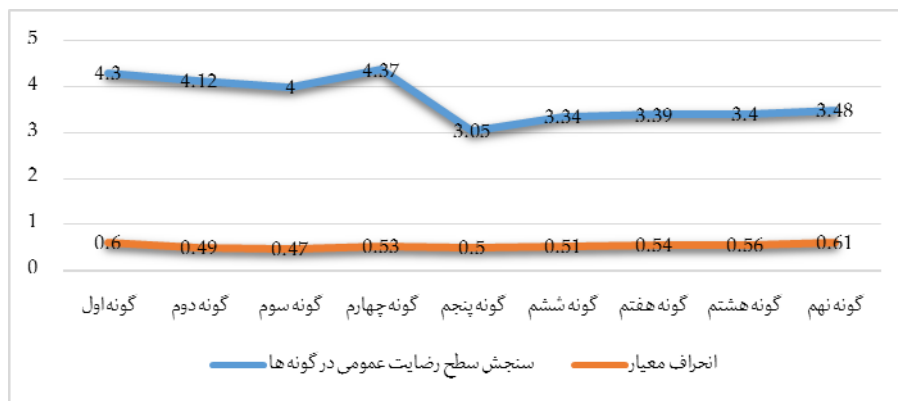
از آنجا که حس مکان با رضایت عمومی رابطه‌ای مستقیم دارد، با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون رابطه میان تحول گونه و حس مکان نیز تحلیل می‌گردد که نشان‌دهنده رابطه‌ای منفی بین تغییرات گونه‌ها با رضایت حس مکان ساکنین به ترتیب زمانی ساخت گونه‌ها و تحولات الگوی ساخت آن‌هاست (جدول ۳). میزان همبستگی بر اساس معیار کوهن در سطح بزرگ (۰,۷) به دست آمد (Cohen, 1988: 50-70) و این بدان معناست که حس مکان با گذشت زمان دارای تغییرات نوسانی زیادی بوده است.

گام اول: در ابتدا، مفاهیم مکان و حس مکان به کمک مطالعات نظری و کتابخانه‌ای مورد مطالعه قرار می‌گیرد. مدل‌های حس مکان از دیدگاه «دیویدکاتر» و «ریچارد استدمن» به دلیل همپوشانی ابعاد ادراک، شناخت و احساس در انسان مورد بررسی قرار می‌گیرند و از دیدگاه صاحب‌نظرانی همچون آلتمن، پروشانسکی، هال و توان، مؤثرترین مؤلفه‌ها بر بهبود تعامل انسان و محیط در ابعاد ذهنی و عینی انسان دسته‌بندی می‌شوند.

گام دوم: سپس مطابق با مدل پیشنهادی پژوهش (شکل ۲)، نه گونه خانه‌های دوره پهلوی در شهر مشهد در سه مقیاس شهری محله، خیابان و ساختمان تحلیل و به ارزیابی حس مکان ساکنینشان بر اساس پرسشنامه طیف لیکرت پرداخته می‌شود. بدین‌صورت که به کمک تکنیک MAUT از هرگونه، چهار خانه شناسایی می‌گردد (در مجموع ۲۶ خانه). سپس فرایند تحلیل تصمیمات رویکردی آن به صورت میدانی، مصاحبه‌ای، مشاهده و پرسشگری مستقیم از ۱۸۰ نفر ساکنین قدیمی (۲۰ نفر از هرگونه) انجام و سعی می‌گردد تأثیر برخی عوامل مثل سن، سطح درآمد، شرایط اجتماعی ساکنین، یکسان در نظر گرفته شود. ساکنان در ابتدا هر یک از شاخص‌های حس مکان را به‌طورکلی در مورد محیط زندگی

شکل ۲: مدل پیشنهادی پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

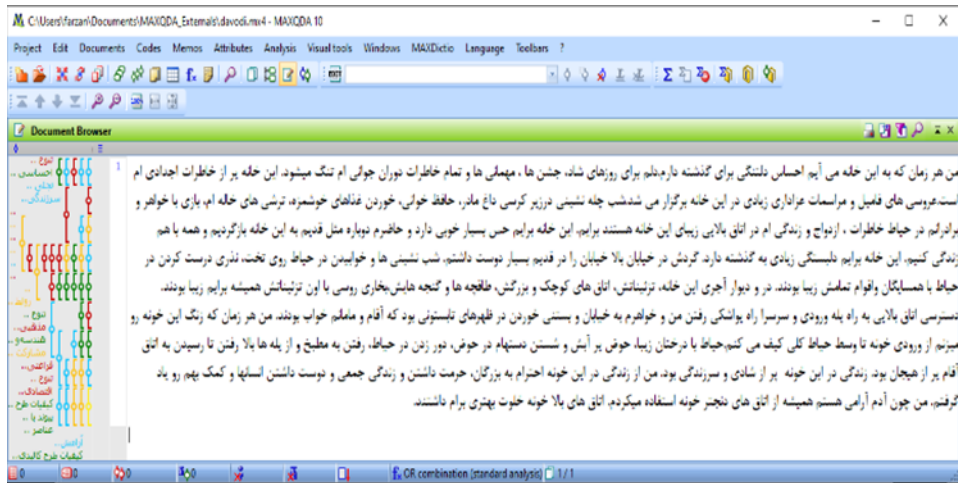

شکل ۳: نمودار میزان رضایت عمومی مصاحبه‌شوندگان (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۲: رابطه میان تحول گونه و حس مکان (مأخذ: نگارندگان)

تحولات ریخت‌شناسی گونه‌ها		ارزیابی کلی
همبستگی	تاریخ ساخت	-0.551**
پیرسون (r)	ترتیب الگوهای ساخت	-0.603**
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	180

گزینه‌ی، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌ها در چهار بعد محیطی، فعالیتی، ادراکی و اجتماعی به کمک نمودارهای گرافیکی به دست آمد. همان‌طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، مقایسه کلی بار اهمیت مؤلفات در ۹ گونه نشان می‌دهند که به ترتیب بعد محیطی-کالبدی، بعد ادراکی-معنایی، بعد اجتماعی-انسانی و بعد عملکردی-فعالیتی، از نگاه ساکنین دارای اهمیت هستند.

شکل ۴: نمونه کدگذاری در پنجره مورگر مستندات نرم‌افزار MAXQDA، (مأخذ: نگارندگان)

تعداد مقوله‌ها است. همچنین، k به‌عنوان مقدار ثابت مقدار Ej را بین ۰ و ۱ نگه می‌دارد. در انتها، وزن هر مقوله یا شاخص Wj از طریق رابطه ۴ به دست می‌آید. مطابق با جدول ۵، همان‌گونه که انتظار می‌رفت، یافته‌های حاصل از الگوریتم شانون، رتبه‌بندی متفاوتی نسبت به یافته‌های حاصل از فراوانی نشان می‌دهند که در این پژوهش مبنای نتیجه‌گیری، وزن متغیرها بر اساس الگوریتم شانون است، به دلیل دقت بیشتری که دارد. طبق نظرات خبرگان و نیز قوانین حاکم بر روش دلفی، مؤلفه آسایش محیطی با مؤلفه کیفیت محیطی و مؤلفه امنیت اجتماعی با مؤلفه پیوند اجتماعی به دلیل تشابه معنایی ادغام می‌گردد. با توجه به وزن‌های به‌دست‌آمده، مدل نهایی پژوهش بر اساس ۱۲ مؤلفه نهایی به ترتیب در دو گروه عینیات و ذهنیات و چهار بعد ادراکی-شناختی (وزن ۰/۰۵۳۷)، محیطی-کالبدی (وزن ۰/۰۴۷۵۸)، انسانی-اجتماعی (وزن ۰/۰۴۵۶۱) و فعالیتی-عملکردی (وزن ۰/۰۴۳۸۲) تقسیم‌بندی می‌شود (Bimakr et al., 2022: 38).

گام سوم: در این بخش، برای شناسایی ابعاد مؤثر بر حس مکان از نگاه ساکنین از تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌گردد. ابتدا، عمل کدگذاری با محوریت محقق برای هرگونه خانه در نرم‌افزار MAXQDA انجام می‌شود که طی مراحل کدگذاری باز و محوری متن مصاحبه‌ها وارد نرم‌افزار و دسته‌بندی موضوعی می‌گردد. شکل ۴، نمونه‌ای از کدگذاری برای گونه سه‌طرفه است. به کمک کدگذاری

گام چهارم: با استناد به نتایج به‌دست‌آمده از ساکنین (افراد غیرمتخصص)، مجدداً با بهره‌گیری از تکنیک دلفی به کمک ۱۲ نفر از خبرگان که آشنایی کامل با بناها داشتند، پایایی نتایج به‌دست‌آمده موردسنجش قرار می‌گیرد (پایایی ابزار مشاهده). بدین‌صورت که طی چهار مرحله مصاحبه و پرسشنامه (Hsu & Sandford, 2007: 3-5)، ۱۴ مؤلفه مؤثر بر حس مکان از روش حاصل جمع نمرات و میانگین، بنا به روایت متخصصین شناسایی می‌گردد. سپس کنترل مجدد وزن‌های به‌دست‌آمده از طریق تکنیک آنتروپی شانون صورت می‌پذیرد که دارای دقت بالاتری نسبت به فراوانی داده‌ها برخوردار است. در این روش، ابتدا ماتریس تصمیم تشکیل داده می‌شود. برای تشکیل این ماتریس کفایت عدد معیارهای کمی، در رابطه ۱ قرار داده شود (ستون‌ها معیار و سطرها گزینه‌ها هستند). سپس داده‌ها باید از طریق رابطه ۲ به‌هم‌جار و نرمالیزه شوند. در این فرمول Pij نمره به‌هم‌جار شده و Fij نمره هر پاسخگو به مقوله موردنظر است. پس از آن، محاسبه آنتروپی هر شاخص (Ej) بر اساس رابطه ۳ صورت می‌گیرد (در این رابطه m تعداد پاسخگویان و n نیز

جدول ۴: مقایسه کیفی از ابعاد چهارگانه مؤثر بر حس مکان درهای خانه دوره پهلوی مشهد (مأخذ: نگارندگان)

گونه	فرم	تصویر	تحلیل کیفی maxqda
الگوی سه‌طرفه	فعالیتی > اجتماعی > ادراکی > محیطی	الگوی دوطرفه	فعالیتی > اجتماعی > ادراکی > محیطی
الگوی یک‌طرفه	اجتماعی > فعالیتی > ادراکی > محیطی	الگوی کوشکی	اجتماعی > فعالیتی > ادراکی > محیطی
الگوی ارزان‌قیمت	محیطی > ادراکی > اجتماعی > فعالیتی	الگوی سازمانی	ادراکی > اجتماعی > فعالیتی > محیطی
الگوی ویلایی	اجتماعی > فعالیتی > ادراکی > محیطی	الگوی مجتمع‌سازی	فعالیتی > محیطی > ادراکی > اجتماعی
الگوی بلندمرتبه‌سازی	فعالیتی > محیطی > اجتماعی > ادراکی		

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & & x_{mn} \end{bmatrix}$$

رابطه ۱: ماتریس تصمیم‌گیری

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n)$$

رابطه ۲:

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln(P_{ij})] \quad j \in \{1, \dots, n\} \quad k = \frac{1}{\ln(m)}$$

رابطه ۳:

$$W_{ij} = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

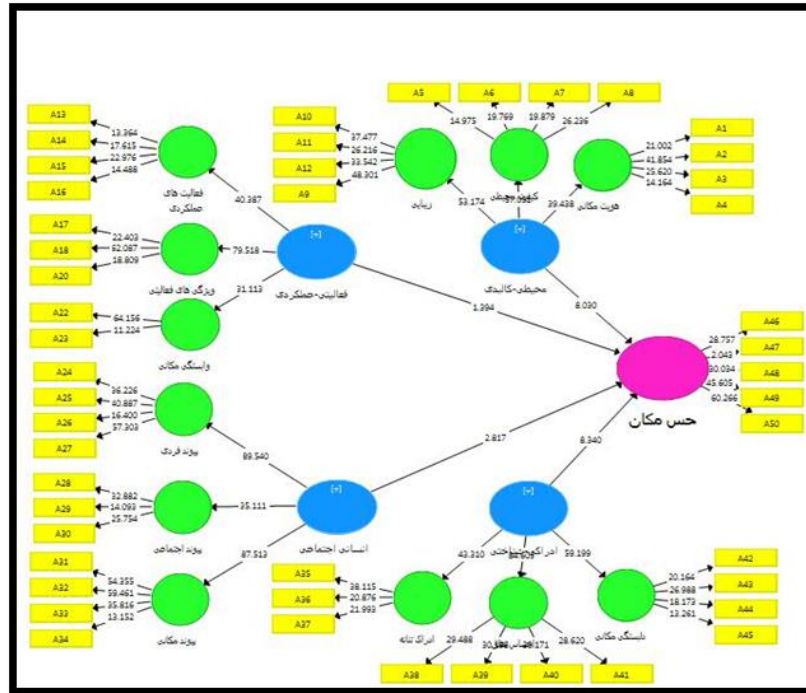
رابطه ۴:

جدول ۵: وزن شاخص‌های نهایی به کمک تکنیک دلفی و آنتروپی شانون (مأخذ: نگارندگان)

میانگین وزن دسته	وزن مؤلفه (تکنیک شانون)	باراطلاعاتی مؤلفه	میانگین وزن دسته	میانگین دسته	مؤلفه‌ها	دسته	
۰/۰۴۷۵۸	۰/۰۴۸۲۹	۱/۴۷۱	۴/۵۲	۴/۸۱	هویت مکانی	محیطی-کالبدی	عینیت
	۰/۰۴۷۲۵	۱/۴۵۷		۴/۱۱	رفاه و آسایش محیطی		
	۰/۰۴۷۲۹	۱/۴۶۸		۴/۴۴	کیفیات محیطی		
	۰/۰۴۷۵۵	۱/۴۷۱		۴/۷۵	زیبایی		
۰/۰۴۳۸۲	۰/۰۴۵۹۷	۱/۴۵۱	۴/۱۶	۴/۲۵	عملکردپذیری	فعالیتی-عملکردی	عینیت
	۰/۰۴۱۹۴	۱/۴۰۱		۴/۰۳	وابستگی مکانی		
	۰/۰۴۳۵۵	۱/۴۲۴		۴/۲۰	ویژگی‌های عملکردی		
۰/۰۴۵۶۱	۰/۰۴۶۲۷	۱/۴۵۲	۴/۲۳	۴/۱۴	پیوند فردی	انسانی-اجتماعی	ذهنیت
	۰/۰۴۷۰۱	۱/۴۶۹		۴/۷۷	پیوند اجتماعی		
	۰/۰۴۶۲۱	۱/۴۵۸		۴/۲۸	پیوند مکانی		
	۰/۰۴۲۹۷	۱/۴۲۳		۴/۱۵	امنیت اجتماعی		
۰/۰۵۳۷	۰/۰۵۳۴۸	۱/۵۲۸	۴/۸۲	۴/۹۴	دلبستگی عاطفی	ادراکی-شناختی	ذهنیت
	۰/۰۵۳۳۹	۱/۵۲۱		۴/۸۸	احساس تعلق مکانی		
	۰/۰۵۴۱۹	۱/۵۳۱		۴/۶۹	ادراک حسی تام		

گزارش گردید که نشان می‌دهد روایی همگرا تمام متغیرهای پنهان نیز در سطح مطلوبی قرار دارد. همچنین، در ماتریس فورنل و لارکر اعداد روی قطر اصلی ماتریس (که همان جذر مقادیر AVE هستند)، از تمام اعداد زیرین خود بیشتر هستند و در نتیجه روایی واگرایی مدل نیز مورد تأیید قرار می‌گیرد. همچنین، مقدار آماره Q^2 برای تمام متغیرها بیشتر از ۰/۳۵ است که این امر نشان می‌دهد قدرت پیش‌بینی مدل برای آن‌ها در حد قوی است. بنابراین، با توجه به اینکه شاخص‌های نیکویی برازش مدل در محدوده قابل قبول و استاندارد قرار گرفتند می‌توان به نتایج به دست آمده از مدل پژوهش اعتماد نمود (جدول ۶).

گام پنجم: در بخش انتهایی یافته‌ها، به سنجش نهایی مدل مفهومی و آزمون فرضیه پژوهش مجدداً بنا به روایت ۳۶۰ نفر از ساکنین قدیمی (با سابقه بیش از ۱۵ سال سکونت) به کمک تحلیل معادله ساختاری با روش SMART PLS پرداخته می‌شود (شکل ۵). ابتدا بارهای عاملی شاخص‌ها که میزان شدت رابطه یک متغیر پنهان و متغیر آشکار را طی فرایند تحلیل مسیر مشخص می‌کنند، ارزیابی می‌گردد و چون برای تمام گویه‌ها بیشتر از ۰/۴ و آماره t آن‌ها بیشتر از ۱/۹۶ به دست آمد، مورد قبول قرار می‌گیرد. همچنین پایایی مدل پیشنهادی به کمک آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی با میزان ۰/۷ مورد تأیید قرار می‌گیرد. شاخص AVE برای تمام متغیرهای مدل پژوهش بیشتر از ۰/۴

شکل ۵: مدل معناداری اثر ابعاد محیطی-کالبدی، فعالیتی عملکردی، انسانی-اجتماعی و ادراکی شناختی بر حس مکان (مآخذ: نگارندگان)

جدول ۶: شاخص‌های نیکویی برازش مدل نهایی پژوهش (مآخذ: نگارندگان)

دلبستگی مکانی	احساس تعلق	ادراک‌تانه	پیوند مکانی	پیوند اجتماعی	پیوند فردی	وابستگی مکانی	ویژگی‌های فعالیتی	فعالیت‌های عملکردی	زیبایی	کیفیت محیط	هویت مکانی
										۰/۶۹۵	۰/۷۱۵
										۰/۵۲۰	۰/۵۲۰
									۰/۸۱۲	۰/۴۸۱	۰/۴۸۱
								۰/۶۶۸	۰/۲۴۵	۰/۴۱۰	۰/۵۲۰
							۰/۷۶۷	۰/۵۷۳	۰/۳۸۱	۰/۵۴۲	۰/۵۸۰
						۰/۷۹۷	۰/۵۹۲	۰/۴۵۲	۰/۴۰۴	۰/۴۹۰	۰/۵۱۲
					۰/۷۷۰	۰/۴۹۴	۰/۵۶۶	۰/۵۴۵	۰/۵۳۵	۰/۵۵۶	۰/۵۹۹
				۰/۷۴۰	۰/۵۱۰	۰/۴۵۱	۰/۵۱۷	۰/۴۹۸	۰/۳۴۶	۰/۵۰۶	۰/۵۸۶
			۰/۷۷۸	۰/۵۶۱	۰/۵۲۰	۰/۵۲۰	۰/۵۷۱	۰/۵۱۵	۰/۵۱۱	۰/۵۶۰	۰/۵۵۰
		۰/۷۶۱	۰/۵۸۵	۰/۵۱۱	۰/۵۳۲	۰/۵۰۰	۰/۵۳۵	۰/۳۴۱	۰/۵۸۱	۰/۵۲۵	۰/۵۶۱
	۰/۷۵۳	۰/۵۲۳	۰/۵۲۷	۰/۴۸۵	۰/۵۷۹	۰/۵۶۵	۰/۵۳۱	۰/۵۱۶	۰/۴۹۱	۰/۵۴۲	۰/۵۴۳
۰/۷۱۸	۰/۵۶۹	۰/۵۹۱	۰/۵۸۲	۰/۴۵۹	۰/۵۲۲	۰/۴۹۲	۰/۵۴۸	۰/۴۲۵	۰/۵۳۲	۰/۵۲۵	۰/۶۰۰
۰/۷۰۶	۰/۷۵۷	۰/۷۱۶	۰/۷۷۳	۰/۷۸۶	۰/۷۶۳	۰/۷۵۴	۰/۷۴۸	۰/۷۰۶	۰/۸۲۷	۰/۷۴۲	۰/۷۰۷
۰/۸۱۳	۰/۸۵۰	۰/۸۲۰	۰/۸۶۹	۰/۸۶۳	۰/۸۵۱	۰/۸۴۹	۰/۸۵۱	۰/۸۱۴	۰/۸۸۵	۰/۸۴۵	۰/۸۰۵
۰/۵۱۵	۰/۵۷۹	۰/۵۶۷	۰/۶۰۵	۰/۵۴۸	۰/۵۹۲	۰/۶۳۶	۰/۵۸۸	۰/۴۴۷	۰/۶۵۹	۰/۴۸۳	۰/۵۱۱
۰/۳۹۷											Q^2
۰/۰۹۴											SRMR
۰/۶۵۰											GOF

که در ستون‌های مختلف هستند دارای اختلاف معنی‌داری باهم هستند. در راستای تحقق فرضیه پژوهش، همان‌طور که در جدول ۹ مشاهده می‌شود، در گونه‌های مختلف خانه، ابعاد عینیات و ذهنیات بر حس مکان تأثیر معناداری دارند و شدت تأثیر ذهنیات بر حس مکان ساکنین $0/603$ گزارش شده که شدت تأثیر زیادی در مقایسه با عینیات ($0/282$) است.

همچنین، آزمون تحلیل واریانس به‌منظور مقایسه میانگین گونه‌های مختلف در جدول ۷، با توجه به سطح معنی‌داری کمتر از $0/05$ نشان می‌دهد که بین میانگین نمره حس مکان در این ۹ گونه، تفاوت معنی‌داری وجود دارد. به‌منظور یافتن محل اختلاف از آزمون تعقیبی توکی استفاده شد که نتایج آن در جدول ۸ آمده است. مواردی که میانگین آن‌ها در یک ستون نوشته شده است، میانگین آن‌ها تقریباً باهم برابر بوده و تفاوت معنی‌داری باهم ندارد، اما مواردی

جدول ۷: نتایج آزمون تحلیل واریانس برای مقایسه حس مکان در ۹ گونه خانه (مأخذ: نگارندگان)

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره F	سطح معنی‌داری
بین‌گروهی	۵۹/۲۱۴	۸	۷/۴۰۲	۵۶/۱۸۳	۰/۰۰۰
درون‌گروهی	۴۶/۲۴۲	۳۵۱	۰/۱۳۲		
کل	۱۰۵/۴۵۶	۳۵۹			

جدول ۸: آزمون تعقیبی توکی برای یافتن محل اختلاف برای حس مکان (مأخذ: نگارندگان)

تعداد	۱	۲	۳	۴	۵
الگوی خانه ارزان قیمت	۲/۴۲				
الگوی مجتمع‌سازی		۳/۱۸			
الگوی بلندمرتبه‌سازی		۳/۲۹	۳/۲۹		
الگوی خانه‌سازمانی		۳/۳۴	۳/۳۴		
الگوی یک‌طرفه		۳/۴۰	۳/۴۰		
الگوی خانه ویلایی		۳/۵۴	۳/۵۴		
الگوی دو طرفه	۳/۶۶	۳/۶۶			
الگوی کوشکی	۳/۷۶	۳/۷۶			
الگوی سه‌طرفه	۳/۸۷				

جدول ۹: ضرایب برآورد شده مدل ساختاری حس مکان برای متغیرهای اصلی (مأخذ: نگارندگان)

متغیر مستقل	متغیر وابسته	ضریب استاندارد	خطای معیار	آماره t	سطح معنی‌داری
عینیات	حس مکان	۰/۲۸۲	۰/۰۶۲	۴/۲۹۵	۰/۰۰۰
ذهنیات	حس مکان	۰/۶۰۳	۰/۰۶۱	۹/۳۸۳	۰/۰۰۰

فعالیت‌ها در هر تناسبات فضایی خانه می‌شده است. می‌توان گفت، در خانه‌های سنتی تنوع کالبدی با توجه به عنصر سازمان‌دهنده حیاط برای کلیه ساکنین همواره دلپذیر بوده است و احساس بسته بودن فضا را با توجه به ابعاد کوچک اتاق‌ها (برخلاف گونه‌های متأخر بلندمرتبه‌سازی) جبران می‌نموده است.

همچنین، در جدول ۱۰، آماره t تأثیر معناداری بر حس مکان را در سه بعد محیطی، ادراکی و اجتماعی نشان می‌دهد، اما بعد فعالیتی چون کوچک‌تر از $1/96$ است، بر حس مکان تأثیر بسزایی نداشته است که بنا به روایت ساکنین دلیل نبود مبلمان ثابت و انعطاف‌پذیری فضاها منجر به انجام بیشتر

جدول ۱۰: جدول ضرایب برآورد شده مدل ساختاری حس مکان برای ابعاد مؤثر (مأخذ: نگارندگان)

متغیر مستقل	متغیر وابسته	ضریب استاندارد	خطای معیار	آماره t	سطح معنی داری
محیطی-کالبدی	حس مکان	۰/۳۸۶	۰/۰۴۴	۸/۰۹۰	۰/۰۰۰
فعالیتی-عملکردی	حس مکان	-۰/۰۵۴	۰/۰۳۹	۱/۳۹۴	۰/۱۶۵
انسانی-اجتماعی	حس مکان	۰/۱۶۷	۰/۰۶۲	۲/۸۱۷	۰/۰۰۸
ادراکی-شناختی	حس مکان	۰/۴۳۳	۰/۰۵۲	۸/۲۴۰	۰/۰۰۰

در جدول ۱۱، از بین تمام مؤلفات مؤثره بر حس مکان، مؤلفه‌های کیفیت محیطی، زیبایی، پیوند فردی، احساس تعلق، پیوند اجتماعی، ادراک‌تانه و دلبستگی مکانی مبین

تأثیر معنادار بر حس مکان هستند (آماره t بزرگ‌تر از ۱/۹۶) که بایستی در خانه‌های امروزی به آن‌ها توجه ویژه نمود

جدول ۱۱: ضرایب برآورده شده مدل ساختاری حس مکان برای مؤلفه‌ها (مأخذ: نگارندگان)

متغیر مستقل	متغیر وابسته	ضریب استاندارد	خطای معیار	آماره t	سطح معنی داری
هویت مکانی	حس مکان	۰/۰۳۱	۰/۰۴۲	۰/۷۲۹	۰/۴۶۶
کیفیت محیطی	حس مکان	۰/۰۸۳	۰/۰۳۹	۲/۱۵۲	۰/۰۳۲
زیبایی	حس مکان	۰/۲۸۳	۰/۰۳۶	۷/۷۹۴	۰/۰۰۰
فعالیت‌های عملکردی	حس مکان	-۰/۰۲۹	۰/۰۳۴	۱/۱۴۴	۰/۲۵۳
ویژگی‌های فعالیتی	حس مکان	۰/۰۲۱	۰/۰۴۱	۰/۵۰۸	۰/۶۱۲
وابستگی مکانی	حس مکان	-۰/۰۰۰	۰/۰۳۵	۰/۰۱۴	۰/۹۸۹
پیوند فردی	حس مکان	۰/۱۴۸	۰/۰۵۳	۲/۷۸۳	۰/۰۰۶
پیوند اجتماعی	حس مکان	۰/۱۳۴	۰/۰۴۰	۲/۶۱۱	۰/۰۰۸
پیوند مکانی	حس مکان	۰/۰۵۱	۰/۰۵۳	۱/۰۴۱	۰/۲۹۹
ادراک‌تانه	حس مکان	۰/۱۲۸	۰/۰۳۸	۲/۵۶۲	۰/۰۱۳
احساس تعلق	حس مکان	۰/۱۶۱	۰/۰۴۵	۳/۵۹۳	۰/۰۰۰
دلبستگی مکانی	حس مکان	۰/۲۳۶	۰/۰۴۷	۵/۰۷۱	۰/۰۰۰

نتیجه‌گیری

نگاه به گذشته می‌تواند یکی از ابزارهای احیا هویت در خانه معاصر باشد. این پژوهش، در راستای پاسخ به سؤال که چگونه می‌توان به افزایش حس مکان در خانه‌های مدرن امروزی کمک نمود، نشان می‌دهد که به کمک گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در هر فرهنگ و ملیت، شاخص‌های مؤثر بر ارتقا حس مکان در خانه‌های بی‌روح مدرن قابل‌شناسایی است. همچنین، شناخت مؤلفه‌های مؤثر بر حس مکان راهکار مؤثری است که می‌تواند به افزایش کیفیت معماری مسکن معاصر نیز کمک نماید.

از آنجا که تغییرات بنیادین فرم معماری خانه در ایران از دوره پهلوی آغاز شده است، این پژوهش در ابتدا به درک ارتباط

بین حس مکان و گونه‌های خانه این دوره تاریخی به کمک سه عامل فرم، زمان و مقیاس پرداخت و به‌واسطه بازخوانی مؤلفه‌های مؤثر بر حس مکان بنا به روایت ساکنین و متخصصین نشان داد که به‌روزرسانی و ارتقا کیفیات فضای خانه، کیفیات ادراکی محیط را می‌افزاید و با تکیه بیشتر بر عامل ذهنیات علاوه بر عامل عینیات می‌توان حس دلبستگی به مکان را افزایش داد. بعد ادراکی-شناختی با مقدار آماره t ۸/۳۴۰ پراهمیت‌ترین شاخص بر حس مکان است که به ترتیب در گونه‌های اولیه دوره پهلوی: گونه سه‌طرفه (۲/۸۸)، گونه کوشکی (۲/۷۶) و گونه دوطرفه (۲/۶۶) با توجه به شدت ارتباط انسان با محیط بالاترین امتیاز حس مکان را دارا هستند، اما در اواخر دوره پهلوی، با

Anton, C.E. & Lawrence, C. (2014). "Home is where the heart is: The effect of place of residence on place attachment and community participation", *Environmental Psychology*, Vol 40, 451-461. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2014.10.007>

Banaei, M. & Ahmadi, A. & Gramann, K. & Hatami, J. (2019). "Emotional evaluation of architectural interior forms based on personality differences using virtual reality", *Frontiers of Architectural Research*, Available online 26. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2019.07.005>

Beidler, K., (2007). "Towards an Understanding of the Horizontal Landscape: A Phenomenological Study of Sense of Place in Chautauqua Park, Des Moines, Iowa". Unpublished Master's Thesis, Iowa State University, Ames, IA.

Beidler, K.J. & Morrison, J.M., (2016). "Sense of Place: Inquiry and Application", *Journal of Urbanism: International Research on Place Making and Sustainability*, 9(3), 205-215. <https://doi.org/10.1080/17549175.2015.1056210>

Billig, M., (2005). "Sense of place in the neighbourhood, in locations of urban revitalization". *Geo Journal*, Vol 64, 117-130. <https://doi.org/10.1007/s10708-005-4094-z>

Bimakr, F. & Mirzaei, R. & Madahi, S.M. & Heidari, A., (2022). "Development of an Effective Indicators Model on the Genius loci by House Sorting in Pahlavi period". *Creative city design*, Vol. 5, No. 3, 28 – 42.

Bimakr, F. & Mirzaei, R. & Madahi, S.M. & Heidari, A., (2021). "Evaluation of effective factors on the place sense of Pahlavi period houses in Mashhad". *Hafthesar*, Vol. 10, No. 37, 5 –20. (In Persian)

Bimakr, F. & Mirzaei, R. & Madahi, S.M. & Heidari, A., (2022). "Rereading the components affecting the narration of the sense of place in contemporary Iranian houses (case study: Pahlavi period houses in Mashhad)". *PhD thesis*, Islamic Azad University, Faculty of Art and Architecture, Birjand. (In Persian)

Bott, S. E., (2018). "The measurement of meaning—Psychometrics and sense of place". In J. Wells & B. Stiefel (Eds.), *Human-centered built environment heritage preservation*, 45–66, New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429506352-3>

Caniggia, G. & Maffei, G.L. (2001). "Architectural Composition and Building

توجه به تغییر نگاه معماری ایرانی به سمت الگوبرداری از معماری مدرن، جنبه سرپناه شدن خانه پررنگ‌تر گردیده است که در گونه مسکن ارزان‌قیمت، کمترین امتیاز حس مکان (۲/۴۱) مبین این مطلب است. تحلیل آمار استنباطی و بارهای عاملی به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که تأثیر ادراک‌تانه می‌تواند بر حس تعلق به مکان، به‌شدت مشربخش باشد. شاخص‌هایی همچون تنوع در فرم مصالح، رنگ، تنوع در کالبد، وجود عناصر شاخص ایرانی و رعایت الگوهای حسی می‌تواند باعث افزایش حس تعلق ساکنین شود. به عبارتی، توجه به ادراک حسی برای طراحان امری ضروری است. از بین گونه‌های دوره پهلوی، الگوی حیاط مرکزی نقش پررنگ‌تری در حفظ اصالت خانه ایرانی دارد که امروزه با بهره‌گیری از فضای سبز (تراس، بام سبز، حیاط‌های مشترک چند واحدی) در ارتباط با ۴ مؤلفه ادراک‌تانه، حس تعلق، پیوند اجتماعی و زیبایی می‌توان بر افزایش حس مکان ساکنین تأثیر گذارد.

یکی از مهم‌ترین پیشنهادهای آتی این پژوهش، توجه به مشارکت مکمل‌گونه ساکنین، در طراحی خانه است. می‌توان با تکیه بر نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش به مطالعه‌ای مقایسه‌ای در سنجش تأثیر مؤلفات در الگوهای خانه بعد از دوره پهلوی پرداخت و به کمک دیدگاه پدیدارشناسی در معماری، راهکارهای کیفیات ادراکی را آزمود تا نقاط قوت و ضعف مبرا گردد و بتوان به مبانی نظری منسجمی در بهبود رابطه انسان و محیط دست‌یافت.

Reference

Alitajer, S., Molavi, Gh. (2016). "Privacy at home: Analysis of behavioral patterns in the spatial configuration of traditional and modern houses in the city of Hamedan based on the notion of space syntax". *Frontiers of Architectural Research*, Res. 5, 341-352. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2016.02.003>

Alipour, R., & Mahmoodi, A., & Aghalatif, A. (2020). "A survey on Relationship between factors Affecting Lifestyle and the body of Contemporary Home in Mashhad". Vol 4, Issue 8, Autumn and Winter. (In Persian)

Altman, I. & Low, S., (1992). "Human behavior and environments: Advances in theory and research". *Place attachment*, Vol 12, New York: Plenum Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4>

- provinces of China”, *Frontiers of Architectural Research*, <https://doi.org/10.1016/j.foar.2019.06.002>.
- Islami, N. & Albourzi, F. (2021). "Investigation of the course of development and influence of modernism on the architecture of residential apartment complexes in Iran and Uzbekistan". *Environment*, (No. 1), 21-41. (In Persian)
- Farshchi, S.K. & Mabhoot, M. & Rastegar, A.A. (2014). "How Citizens' Perception is Influenced by the Sense of Belonging and Identity to Urban Deteriorated Texture (Case Study: Sarshoor District in Mashhad)", *The SIJ Transactions on Computer Science Engineering & Its Applications*, 2(5), 177-181. https://doi.org/10.9756/sijcsea/v2i5/02055804_01
- Ferriss, A.L. (2006). "A Theory of Social Structure and the Quality of Life", *Applied Research in Quality of Life*, 1(1), 117-123. <https://doi.org/10.1007/s11482-006-9003-1>
- Gehl, J. (2011). "Life Between Buildings: Using Public Space". Translated by Koch, Washington: Island Press.
- Ghafourian, M. & Hesari, E. (2017). "Evaluating the model of causal relations between sense of place and residential satisfaction in Iranian Public Housing (the case of Mehr housing in Pardis, Tehran)", *Social Indicators Research*. <https://doi.org/10.1007/s11205-017-1717-y>.
- Gjerde, M., (2013). "A framework for evaluating and improving design guidance & control", [Online] Available at: http://www.conference.net.au/cibwbc13/papers/cibwbc2013_submission_152.pdf. [Accessed 20 November 2016].
- Gokce, D. (2017). "An Empirical Investigation of the Interplay between Typo-Morphological Transformation of Historic House Form and Sense of Place", M.Sc Thesis. the University of Liverpool. Faculty of Humanities and Social Sciences. School of Architecture: 355 pages.
- Gokce, D & Chen, F. (2017). "Sense of Place in the Changing Process of House Form: Case Studies from Ankara, Turkey". *Journal of Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 0(0):1-25. <https://doi.org/10.1177/0265813516686970>
- Green, R. (1999). "Meaning and Form in Community Perception of Town Character". *Journal of Environmental Psychology*, 19(3),
- Typology: Interpreting Basic Building**". Translated by Fraser, S.J. Firenze: Alinea Editrice.
- Canter, D. (1983). "The Purposive Evaluation of Places: A Facet Approach". *Environment and Behavior*, 15(6), 659-698. <https://doi.org/10.1177/0013916583156001>
- Carmona, M. & Tiesdell, S. & Heath, T. & Oc, T., (2010). "Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design". 2nd ed. Oxford: Elsevier Architectural Press.
- Chen, F. & Thwaites, K. (2013). "Chinese Urban Design: The Typomorphological Approach", Surrey: Ashgate.
- Chen, F. (2009). "The role of typomorphology in sustaining the cultural identity of Chinese cities: the case study of Nanjing, China". PhD Thesis. Glasgow: University of Strathclyde.
- Cohen, J. (1988). "Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences", (2nd ed). Hove: LEA lawrence erlbaum associates publishers. <https://doi.org/10.2307/2290095>
- Creswell, T. (2004). "Place: A Short Introduction". Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Cross, J.E. (2001). "What is Sense of Place? The 12th Headwaters Conference", November 2-4, Western State College.
- Daneshpayeh, N. & Habib, F. Toghiani, Sh (2016). "Compilation of physical indicators effective in creating a sense of place in new urban development", *Urban Management*, (No. 47), 119-130. (In Persian)
- Davenport, M. & Anderson, D. (2005). "Getting From Sense of Place to Place-Based Management: An Interpretive Investigation of Place Meanings and Perceptions of Landscape Change". *Society and Natural Resources*, 18(7), 625-641. <https://doi.org/10.1080/08941920590959613>
- Deutsch, K. & Yoon, S. & Goulias, K.G. (2011). "Unpacking the Theory of Sense of Place". Is it Useful for Choice Modeling? *International Choice Modeling Conference*. 4-6 July. Leeds.
- Devine-Wright, P. & Clayton, S., (2010). "Introduction to the special issue: Place, identity and environmental behaviour", *Journal of Environmental Psychology*. Vol 30, 267-270. [https://doi.org/10.1016/s0272-4944\(10\)00078-2](https://doi.org/10.1016/s0272-4944(10)00078-2)
- Ding, J. & Shanshan, Ma. (2019). "Comparative analysis of habitation behavioral patterns in spatial configuration of traditional houses in Anhui, Jiangsu, and Zhejiang

- Jackson, J. B. (1994). *"A Sense of Place, a Sense of Time"*, New Haven: Yale University Press.
- Janipour, B. & S.A, Mansouri. (2002). *"Tehran housing architecture evolution during the Pahlavi era"*, PhD dissertation, University of Tehran. (In Persian)
- Jorgensen, B. & Stedman, R. (2001). "Sense of Place as an Attitude: Lakeshore Owners Attitudes Toward Their Properties". *Journal of Environmental Psychology*, 21, 233-248. <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0226>
- Jorgensen, B. S. & Stedman, R. C. (2006). "A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties". *Journal of Environmental Management*, Vol 79, 316-327. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2005.08.003>
- Joyce McCunn, L. & Gifford, R. (2014). "Interrelations between sense of place, organizational commitment, and green neighborhoods", *Cities*, Vol 41, 20-29. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.04.008>
- Kianicka, S. & Buchecker, M. & Hunziker, M., & Muller-Boker, U. (2006). "Locals' and tourists' Sense of Place: A case study of a Swiss Alpine village", *Mountain Research and Development*, 26(1), 55-63. <https://doi.org/10.5167/uzh-2621>
- Kropf, K. (1993). *"The Definition of Built Form in Urban Morphology"*, PhD Thesis. Birmingham: University of Birmingham.
- Kropf, K. (2009). Aspects of urban form. *Urban Morphology*, 13(2), 105-120. <https://doi.org/10.51347/jum.v13i2.3949>
- Kyle, G. & et al. (2004). "Effects of place attachment on users' perceptions of social and environmental conditions in a natural setting", *Journal of Environmental Psychology*, 24(2), 213-225. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2003.12.006>
- Lambe N. & Dongre, A. (2016). "Analysing Social Relevance of Spatial Organisation: A Case Study of Traditional Pol Houses, Ahmedabad, India". *Asian Social Science*; Vol. 12, No. 9, 35-43. <https://doi.org/10.5539/ass.v12n9p35>
- Lang, J. (1987). *"Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioural Sciences in Environmental Theory"*, New York: Van Nostrand Reinhold.
- Larson, S. & et al., (2013). "Sense of place as a determinant of people's attitudes towards the environment: Implications for natural 311-329. <https://doi.org/10.1006/jevp.1999.0143>
- Gurer, T.K. (2012). "A Theory for Sustainability of Townscape: Typomorphology". In: *Regional Development: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. Heshey, USA: *Information Science Reference (IGI Global)*, 1418-1433. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-0882-5.ch711>
- Haeri, M. (2009). *"ouse in Culture and Nuature of Iran"*. First edition, Tehran: Urban Planning and Architecture Study and Research Center. (In Persian)
- Hay, R. (1998b). "A rooted sense of place in cross-cultural perspective", *Canadian Geographer*, 42(3), 245-266. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1998.tb01894.x>
- Heft, H. (2013). "Environment, cognition, and culture: Reconsidering the cognitive map", *Journal of Environmental Psychology*, 33, 14-25. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.09.002>
- Hernandez, B. & Hidalgo, M. & Salazar-Laplace, M. & Hess, S. (2007). "Place attachment and place identity in natives and non-natives", *Journal of Environmental Psychology*, 27(4), 310-319. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.06.003>
- Hessari, E. & et al., (2018). *"Analyzing the Dimensionality of Place Attachment and Its Relationship with Residential Satisfaction in New Cities: The Case of Sadra, Iran"*, Springer Volume. Published online. Social Indicators Research. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1949-5>.
- Ebrahimi, G. & Soltanzadeh, H. Mirshahzadeh, Sh. (2016). *"The effect of lifestyle modernization on the architecture of houses of the first Pahlavi period in Hamadan"*. Urban management. (No. 47), 522-505. (In Persian)
- Hekmat, M; & Partovi. P. (2021). *"Reading the lived experience of a museum visitor in a holy place (case study: Razavi Holy Shrine Museums)"*. Research Journal of Great Khorasan, (No. 42), 63-84.
- Holl, S. (2000). *Parallax*, New York: Princeton Architectural Press.
- Hsu, Ch.Ch. & Brian A. S. (2007). "The Delphi Technique: Making Sense of Consensus", *Practical Assessment, Research & Evaluation Journal*, 21(10), 1-8.

- Mousavinia, S, F. (2022). "How residential density relates to social interactions? Similarities and differences of moderated mediation models in gated and non-gated communities", *Land Use Policy*, Vol. 120, 1-10, <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.106303>.
- Memarian, Gh. & Tabarsa, M. (2012). "*Architecture type and typology*", Iranian Scientific Association of Architecture and Urban Planning, (No. 6), 103-114. (In Persian)
- Keshavarzi, G. & Jalalian. S (2018). "*Explaining the role of factors affecting territoriality in creating a sense of belonging to a place in residential complexes (case study: Emetadieh Hamadan residential complex)*". Haft Hesar Environmental Studies, 7th Year, (No. 27), 81-91. (In Persian)
- Najafi, M. & Mohd Shariff, K.M. (2011). "The Concept of Place and Sense of Place in Architectural Studies", *World Academy of Science, Engineering and Technology*, Vol 56, 1100-1106.
- Najarnejad, M. (2021). "*Modernization of lasting patterns of native architecture in order to optimize apartment complexes in Mashhad city*", PhD Thesis, Islamic Azad University, Faculty of Art and Architecture, Mashhad. (In Persian)
- Ng, S.H. & et al., (2005). "People living in Ageing Buildings: Their Quality of Life and Sense of Belonging". *Journal of Environmental Psychology*. Vol.25, No.3: 347-360. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2005.08.005>
- Pasian Khomri, R. & Rajabali. H. & Ravandeh, M. (2016). "*Typology of mosques in Balochistan, Iran from the Qajar period to the present day*". Iranian Architectural Studies, Volume 6, (No. 11), 205-189. (In Persian)
- Pevsner, N. (1976), "*A History of Building Types*", London: Thames and Hudson. <https://doi.org/10.1515/9780691252759>
- Pretty, G. & et al., (2003). "Sense of Place amongst Adolescents and Adults in Two Rural Australian Towns: The Discriminating Features of Place Attachment, Sense of Community and Place Dependence in Relation to Place Identity", *Journal of Environmental Psychology*, 23, 273-287. [https://doi.org/10.1016/s0272-4944\(02\)00079-8](https://doi.org/10.1016/s0272-4944(02)00079-8)
- Proshansky, H & et al., (1983). "Place-identity: Physical World Socialization of the Self", resources management and planning in the Great Barrier Reef, Australia". *Elsevier Journal of Environmental Management*, 117, 226-234. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2012.11.035>
- Lewicka, M. (2010). "What makes neighbourhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment". *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 35-51. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.05.004>
- Lewis, P. F. (1979). "*Defining a Sense of Place*". The Southern Quarterly, The University of Southern Mississippi, 17(3&4), 24-46.
- Mannarini, T. & Fedi, A. (2009). "*Multiple senses of community: The experience and meaning of community*". *Journal of Community Psychology*, 37(2), 211-227. <https://doi.org/10.1002/jcop.20289>
- Moghnizadeh Tarshizi, Mehdi; and colleagues. (2019). "*Evaluation of the place of social interactions in the spatial structure of traditional houses (case study: Kashmir city)*". *Research Journal of Great Khorasan*, (No. 40), 97-114. (In Persian)
- Shahcheragi, A. & Bandar Abad, A. (2015). "*Environed in Environment application of environmental psychology in Architecture and urban Designs*". Second edition, Tehran: Academic Jahad Organization Publications. (In Persian)
- Soltani, M. & Mansouri, S.A. & Farzin, A. (2012). "*A comparative study on the role of pattern and experience- based concepts in architectural space*". The Scientific Journal of NAZAR Research center (NRC) for Art, Architecture & Urbanism, Vol 9, No 21, summer, pp 3-14. (In Persian)
- Talebi, H. & Isa, H. & Farzian, M. (2013). "*Investigating the role of the government, people and architects in the emergence of short residential buildings in Tehran during the second Pahlavi period*". *Journal of Fine Arts - Architecture and Urbanism*, Volume 19, (Number 1), 23-32. (In Persian)
- Merleau-Ponty, M. (2010). "*Child Psychology and Pedagogy: The Sorbonne Lectures 1949-1952, trans*". Welsh, T. Evanston IL: Northwestern University Press.
- Montgomery, J. (1998). "Making a city: Urbanity, vitality and urban design", *Urban Design*, No (1), 93-115. <https://doi.org/10.1080/13574809808724418>

<https://doi.org/10.1080/09737189.2012.11885381>

Shamsuddin, Sh. (2008). "Making places: The role of attachment in creating the sense of place for traditional streets in Malaysia", *Habitat International*, 32 (3), 399-409. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2008.01.004>

Smith, KM. (2011). "*The Relationship between Residential Satisfaction, Sense of Community, Sense of Belonging and Sense of Place in a Western Australian Urban Planned Community*". PhD Thesis. Edith Cowan University.

Soini, Katriina & et al., (2012). Residents' Sense of Place and Landscape Perceptions at The Rural-Urban Interface. *Journal of Landscape and Urban Planning*. No 104: 124-134.

<https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2011.10.002>

Stedman, R. (2003a). "Is it Really just a Social Construction?: The Contribution of the Physical Environment to Sense of Place", *Society and Natural Resources*, 16, 671- 685. <https://doi.org/10.1080/08941920309189>

Stedman, R. C. (2016). "Subjectivity and social-ecological systems: A rigidity trap (and sense of place as a way out)", *Sustainability Science*, 11(6), 891-901. <https://doi.org/10.1007/s11625-016-0388-y>

Stokols, D., & Shumaker, S. A. (1981). "*People in places. A transactional view of settings*". In J. Harvey (Ed.), *Cognition, social behavior and the environment*: 441-488. Hillsdale, NJ. :Lawrence Erlbaum Associates.

Tice, J. (1993). "Theme and Variations: A Typological Approach to Housing Design", *Teaching and Research. Journal of Architectural Education*, 46(3), 162-175. <https://doi.org/10.1080/10464883.1993.10734552>

Tuan, Y.-F. (1977). "*Space and Place; The Perspective of Experience*", Minneapolis: University of Minnesota Press.

Tuan, Y.-F. (1980). "Rootedness versus Sense of Place", *Landscape*, 24(1), 3-8.

Wilkie, R.W. (2003). "Sense of Place and Selected Conceptual Approaches to Place", *CRitSS*, Spring, 29-31.

Vanclay, F. (2008). "Place matters. Making sense of place: Exploring concepts and expressions of place through different sense and lenses". *Canberra: National Museum of Australia Press*, 3-11.

Journal of Environmental Psychology, 3(1), 57 - 83. [https://doi.org/10.1016/s0272-4944\(83\)80021-8](https://doi.org/10.1016/s0272-4944(83)80021-8)

Rahnama, M.R. (2011). "Passages Identify and Appellatio Neighborhoods and Public Places of Mashhad Old", *Mashhad Municipality*, Mashhad, 23-24.

Rajala, K & et al., (2020). "The meaning(s) of place: Identifying the structure of sense of place across a social-ecological landscape", *People and Nature.*, 2, 718-733. <https://doi.org/10.1002/pan3.10112>

Ramkissoon, H & et al., (2012). "Place attachment and proenvironmental behaviour in national parks: the development of a conceptual framework", *Journal of Sustainable Tourism*, 20(2), 257-276. <https://doi.org/10.1080/09669582.2011.602194>

Rapoport, A. (1969a). "*House Form and Culture*". London: Prentice-HALL, INC. Englewood Cliffs, N.J.

Rapoport, A. (1977). "*Human Aspects of Urban Form*". New York: Pergamon Press. <https://doi.org/10.1016/C2013-0-02616-3>

Rezvani, A. (2005). "*In search of Urban Identity Mashad*". First edition, Mashhad: Publications of the Ministry of Housing and Urban Development. (In Persian)

Sakhaeifar, A. & Ghoddusifar, S.H. (2016). "Impact of Location-Behavior on Sense of Belonging to Place". *Modern Applied Science*, 10(5), 57-66. <https://doi.org/10.5539/mas.v10n5p57>

Sancar, F.H. (1994). "Paradigms of Postmodernity and Implications for Planning and Design Review Processes", *Environment and Behavior*, 26(3), 312-337. <https://doi.org/10.1177/001391659402600302>

Semenza, J.C. & March, T.L. (2009). "An Urban Community-Based Intervention to Advance Social Interactions", *Environment and Behavior*, 41(1), 22-42. <https://doi.org/10.1177/0013916507311136>

Shamai, S. & Ilatov, Z. (2005). "Measuring Sense of Place: Methodological Aspects", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96(5), 467- 476. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2005.00479.x>

Shamai, S. & et al. (2012). "From home to community and settlement: Sense of place in different scales". *Studies on Home and Community Science*, 6(3), 153-163.

- Williams, D. R., & Vaske, J. J. (2003). "The measurement of place attachment: Validity and generalizability of a psychometric approach". *Forest Science*, 49(6), 830-840. <https://doi.org/10.1093/forestsience/49.6.830>
- Williams, R. (2009). "Place attachment, sense of belonging and identity in life history narratives of Iranian Baha'i refugees", *Baha'i Studies Review*, 15, 3-18. <https://doi.org/10.1386/bsr.15.3.1>
- Williams, A. & Kitchen, P. (2012). "Sense of Place and Health in Hamilton, Ontario: A Case Study", *Soc Indic Res* (2012) 108(2):257-276. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0065-1>
- Wiese, A. & et al. (2014). "A spatial strategy for the production of place in two German cities - Urban design interventions as a driver for spatial transformation", *City, Territory and Architecture*, 1(13), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s40410-014-0013-2>
- Wulfhorst, J. & et al. (2006). "Sharing the Rangelands, competing for sense of place", *The American Behavioral Scientist*, 50(2), 166-186. <https://doi.org/10.1177/0002764206290631>
- Wynveen, CH.J. & et al., (2012). "Natural area visitors' place meaning and place attachment ascribed to a marine setting", *Environmental psychology*, 32, 287-296. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.05.001>
- Youngjun Ch. (2018). "Identifying the Individualist / Collectivist Cultural Dimension in Space", *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, 17:2, 337-344. <https://doi.org/10.3130/jaabe.17.337>
- Zlender, V. & Gemin, S. (2020). "Testing urban dwellers' sense of place towards leisure and recreational peri-urban green open spaces in two European cities". *Cities*, Vol 98, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102579>

Research article

Traditional control and management of surface water in dry areas using ancient hydraulic structures: a case study of Khosf County

Hossein Sedighian ^(a), Hamid Azizi ^{(b)*}, Amir Hoseinian Rad ^(c), Meisam Nikzad ^(d)

- a) Assistant professor in Archaeology, Lorestan University, Khoram-Abad, Iran (Sedighian.h@lu.ac.ir)
- b) Assistant professor in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of literature and humanities, University of Jiroft, Kerman, Iran
- c) Assistant professor, Lorestan University, Khoram-Abad, Iran (Hoseinianrad.a@lu.ac.ir)
- d) Assistant professor in Archaeology, Shiraz university of Art, Shiraz, Iran (Meisam.nikzad@shirazartu.ac.ir)

Keywords

water management, Band-Sar, reservoir, South Khorasan, Khosf

Citation

Sedighian, Hossein; Azizi, Hamid; Hosseinian Rad, Amir & Nikzad, Meisam. (1403). Traditional control and management of surface water in dry areas using ancient hydraulic structures: a case study of Khosf County. *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 105-124.

Use your device to scan and read articles online

Abstract,

Management and control of surface waters, especially in low rainfall areas, is one of the ways to supply water to meet the needs of residents of dry and water-scarce regions of Iran. Khosf County, located in South Khorasan Province, is one of the areas where residents have long been attempting to manage and control surface waters due to water scarcity. In this regard, by creating water structures such as dams and reservoirs, they have tried to control and utilize surface waters resulting from rainfall. A descriptive-analytical method was used to conduct this research. Data collection and organization were based on field and library studies in Khosf County, and some of these structures were identified and their distribution analyzed using GIS software. The main goal of this research is to investigate and analyze the traditional and ancient methods of controlling and managing surface waters and the role of some related structures such as dams and reservoirs in Khosf County. The results of this research indicate that the highest priority in establishing and distributing these structures is proximity to surface water sources (16% for reservoirs and 15% for dams) and then suitable elevation (8% for reservoirs and 10% for dams) for better access to surface waters. Additionally, residents of this area have attempted to control and manage the flow speed of surface waters to enter the dams and reservoirs, considering the slope and suitable direction of the slope. The outcome of these actions has resulted in changes in the region's landscape and mitigating harsh environmental conditions for the continued livelihood of residents.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420604.1160>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_209495.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Hamidazizi@ujiroft.ac.ir)

Introduction

South Khorasan province, most of its areas lack permanent and seasonal rivers. Based on this, the residents of this region have long been thinking of special provisions to make the most use of the minimum water available (Arabkhadri and Hakimkhani, 2003: 51-53). In this regard, Khosf county located in the southern half of this province and on the eastern edge of the Lut Desert, is one of the relatively dry and desert areas that, like some other cities in the province, has established a special water supply system to control and utilize surface waters (Arabkhadri and Kamali, 2017: 22). Due to the water scarcity in this county, the residents have tried to make the most use of seasonal surface water flows resulting from rainfall by controlling them through channels, dams, and reservoirs. Over the centuries, the residents of this area have tried to direct these surface water flows to two important and vital structures, namely dams and reservoirs, by identifying and locating surface water flows resulting from rainfall and digging channels. The engineering and method that the residents of Khosf county used to utilize surface water flows resulting from rainfall is one of the aspects that, by studying and analyzing it, not only can identify the methods used by them in the past, but also can optimize this type of water supply system with modern methods and materials, and still use it today. Based on this, a field study was conducted in 2013 in the Khosf county area over the course of 1 month, with the aim of analyzing and locating water structures such as reservoirs and dams, and analyzing this type of water supply system using GIS software and other tools. Considering these issues, the main goal of this research is to investigate and analyze the traditional and ancient control and management of surface waters and the role of some related structures such as dams and

reservoirs in Khosf county. The most important question of this research also focuses on how factors such as elevation, slope, slope direction, and distance to waterways have influenced the construction process of structures related to the control of surface waters.

Materials and Methods

In this study, an attempt was made to digitize the water structures (qanats and reservoirs) on GIS maps based on field surveys in order to conduct appropriate analyses based on them. Then, in order to better understand the location of the structures and also to identify other potential water structures, an information layer based on topographic data was prepared in the GIS software environment, including aspects such as Digital Elevation Model (DEM), slope, slope direction, and watercourses. Subsequently, necessary analyses were carried out using GIS tools.

Discussion and Findings

In this research, the position of the water structures in the region was analyzed using GIS analyses. In this regard, the coefficients of each of the independent variables, namely the four environmental information layers created in previous stages, were determined as weights and relative importance for identifying environmental factors affecting the establishment of water structures using multivariable regression. Based on the analyses conducted, the distance from watercourses (regardless of the type of water structure) has the highest importance and priority in the distribution of water structures, allocating the highest weight to the location of water structures. In fact, the residents of the area have tried to identify the paths of surface water resulting from rainfall over time and build most water

structures along or near these watercourses. Proximity to these watercourses made it possible for water structures to receive water even in case of rainfall shortage. Additionally, proximity to them resulted in lower energy and cost for water transfer from watercourses to these structures. This is why the elevation variable, after distance to watercourses, is of the highest weight and priority for qanats. In fact, high points provide easier access to water for qanats and also somewhat prevent water loss, as in lower areas, with the heat and sunlight, there is more possibility of water evaporation. Therefore, qanats are located in higher points compared to reservoirs to have better access to water.

cannot be considered as a reason for the unsuitability of these structures' locations.

Conclusion

The GIS analyses and linear regression results indicate the informed actions of the residents in the creation and distribution of these structures. It seems that this awareness has been gradually acquired over time through trial and error and over many years. The results of the GIS analyses suggest that the highest priority in the creation and distribution of these structures is proximity to waterways and suitable elevation for access to surface waters. In the next step, by considering the slope and slope direction, they tried to control and manage the flow rate of surface waters entering the dams and reservoirs. Based on this, it appears that the water structures were located in places that provided them with the greatest opportunity to use surface waters, although due to lack of precipitation, drought, and possibly the presence of a social hierarchy in water collection from dams, there was a possibility that some of these water structures located at lower elevations would remain ineffective in receiving sufficient water, but these conditions

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

**کنترل و مدیریت سنتی آب‌های سطحی در مناطق خشک با استفاده از سازه‌های آبی کهن
(مطالعه موردی: شهرستان خوسف)**

حسین صدیقیان (الف)، حمید عزیزی (ب)*، امیر حسینیان‌راد (پ)، میثم نیکزاد (ت)

(الف) استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (Sedighian.h@lu.ac.ir)

(ب) استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران

(پ) استادیار، گروه جغرافیا، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (Hoseinianrad.a@lu.ac.ir)

(ت) استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر، شیراز، ایران (Meisam.nikzad@shirazartu.ac.ir)

چکیده

مدیریت کنترل آب‌های سطحی به‌ویژه در مناطق کم بارش، یکی از راه‌های تأمین آب برای رفع نیاز ساکنین مناطق خشک و کم‌آب ایران است. شهرستان خوسف واقع در استان خراسان جنوبی، یکی از مناطقی است که ساکنین آن از دیرباز تاکنون، به دلیل کمبود آب، با انجام تمهیداتی سعی در مدیریت و کنترل آب‌های سطحی داشته‌اند. در این راستا، با ایجاد سازه‌های آبی اعم از بندسار و آب‌انبار، تلاش نمودند تا آب‌های سطحی ناشی از بارندگی را کنترل و مورد استفاده قرار دهند. برای انجام این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. شیوه گردآوری و تنظیم اطلاعات در آن نیز بر پایه بررسی‌های میدانی و کتابخانه‌ای در سطح شهرستان خوسف بوده که با بهره‌گیری از نرم‌افزار GIS، برخی از این سازه‌ها نیز شناسایی و چگونگی پراکنش آن‌ها مورد تحلیل قرار گرفته است. هدف اصلی پژوهش حاضر نیز بررسی و تحلیل چگونگی کنترل و مدیریت سنتی و کهن آب‌های سطحی و نقش برخی سازه‌های مرتبط با آن همچون بندسار و آب‌انبار، در شهرستان خوسف است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که بیشترین اولویت در ایجاد و پراکنش این سازه‌ها، نزدیکی به روان‌آب‌های سطحی (۱۶٪ برای آب‌انبار و ۱۵٪ برای بندسار) و سپس ارتفاع مناسب (۰/۸٪ برای آب‌انبار و ۱۰٪ برای بندسار) برای دسترسی بهتر به آب‌های سطحی است. همچنین، ساکنین این منطقه با توجه به شیب و جهت شیب مناسب، تلاش داشتند تا سرعت جریان آب‌های سطحی را برای ورود به بندسارها و آب‌انبارها، کنترل و مدیریت کنند. ماحصل اقدامات انجام‌گرفته، تغییر در زمین‌سیمای منطقه و تلطیف شرایط سخت محیطی برای ادامه حیات ساکنین را به دنبال داشته است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۰۵-۱۲۴

واژگان کلیدی:

مدیریت آب‌های سطحی، بندسار،

آب‌انبار، خراسان جنوبی، خوسف

استناد به مقاله:

صدیقیان، حسین؛ عزیزی، حمید؛

حسینیان‌راد، امیر و نیکزاد، میثم.

(۱۴۰۳). کنترل و مدیریت سنتی

آب‌های سطحی در مناطق خشک با

استفاده از سازه‌های آبی کهن

(مطالعه موردی: شهرستان خوسف).

پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵(۵۷)،

۱۰۵-۱۲۴.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420604.1160>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_209495.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن

مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

منابع آب و مدیریت آن، همواره یکی از دغدغه‌های اصلی در زندگی جوامع گذشته و امروز بوده است. بشر به‌طور پیوسته سعی داشته تا با توجه به ظرفیت‌های منطقه‌ای که در آن زندگی می‌کند، راه‌های مختلفی را برای مدیریت و استفاده از منابع آب و همچنین کشاورزی، در نظر گیرد. در واقع، زمین-سیمای منطقه نقش مهمی را در مدیریت و ایجاد سازه‌های آبی در طول تاریخ ایفا کرده است. این در حالی است که فعالیت‌های انسانی نیز در درازمدت چشم‌انداز منطقه را تحت تأثیر خود قرار داده است. در سال‌های اخیر باستان‌شناسان در مناطق مختلف جهان، توجه ویژه‌ای به کنکاش در سیستم‌های آبیاری و طریقه کشاورزی با استفاده از روش‌ها و رویکردهای جدید داشته‌اند. مطالعه باستان-شناسان در برخی از نقاط جهان از جمله خاورمیانه و شمال آفریقا، با استفاده از روش‌هایی همچون GIS و سنجش از راه دور ([Ahmed et.al, 2020](#); [Harrower, 2010](#); [Brunner, 1997](#)), آشکارکننده نکات بسیار ارزشمندی بوده که در سیستم‌های آبیاری امروز نیز مورد استفاده قرار گرفته است. در بسیاری از مناطق کم‌بارش ایران نیز، مردم در طول تاریخ همواره با انجام راهکارهای متنوعی، درصدد کنترل منابع آب برای ادامه حیات خود بوده‌اند. ساخت سازه‌هایی همچون آب‌انبار و سدهای قدیمی، از جمله این اقدامات به حساب می‌آید ([Mahmoudian, 1971:180-187](#); [Seyf, 2006: 661](#)). مجموع این اقدامات باعث شد که با وجود شرایط سخت و خشن در برخی از مناطق جغرافیایی ایران همچون یزد، خراسان و برخی از مناطق دیگر فلات مرکزی، مردم بتوانند به حیات خود ادامه دهند. بر همین اساس، نیاز بشر منجر به بروز تغییراتی هرچند اندک، در محیط و زمین‌سیمای مناطق مختلف شده است. چگونگی ارتباط متقابل انسان و محیط و به‌ویژه اینکه چگونه

انسان توانسته است خود را با محیط اطرافش سازگار نماید، یکی از مهم‌ترین مسائل باستان‌شناسی محیطی^۱ در سراسر دنیا محسوب می‌شود ([Reitz & Shackley, 2012](#); [Murphy, 2000](#); [Turney et al, 2014](#)).

استان خراسان جنوبی بیشتر مناطق آن، فاقد رودخانه‌های دائمی و فصلی است. بر این اساس، ساکنین این منطقه از دیرباز به فکر تمهیدات ویژه‌ای بوده‌اند تا بتوانند از کمترین میزان آب، بیشترین بهره‌برداری را نمایند ([Arabkhedri & Hakimkhani, 2003: 51-53](#)). در همین ارتباط، شهرستان خوسف واقع در نیمه جنوبی این استان و حاشیه شرقی کویر لوت، یکی از مناطق نسبتاً خشک و بیابانی است که همانند بعضی دیگر از شهرهای استان، سیستم آب‌رسانی ویژه‌ای را برای کنترل و بهره‌برداری از آب‌های سطحی ایجاد و مورد استفاده قرار داده است ([Arabkhedri & Kamali, 2017: 22](#)). با توجه به کمبود آب در این شهرستان، ساکنین با استفاده از جریان‌ات سطحی ناشی از بارندگی‌های فصلی و کنترل آن‌ها از طریق کانال، بندسار و آب‌انبار، تلاش کرده‌اند تا بیشترین بهره‌برداری را از ریزش‌های جوی فصلی، به عمل آورند. ساکنین این منطقه در طی سده‌های متمادی، با شناسایی و جایابی جریان‌ات سطحی آب ناشی از بارندگی و تعبیه کانال‌هایی، تلاش داشته‌اند تا با کنترل آب، این جریان‌ات را به دو سازه مهم و حیاتی یعنی بندسار و آب‌انبار هدایت کنند.

مهندسی و روشی که ساکنین شهرستان خوسف برای استفاده از آب‌های روان ناشی از بارندگی استفاده می‌کردند، یکی از مواردی است که با مطالعه و تحلیل آن، نه تنها می‌توان روش‌های به‌کار گرفته توسط آنان در گذشته را شناسایی کرد، بلکه می‌توان با روش‌ها و مصالح مدرن، این نوع سیستم آب-رسانی را بهینه کرده و امروزه نیز مورد استفاده قرار داد. بر همین اساس طی بررسی میدانی صورت‌گرفته در ۱۳۹۳ش و

در طی ۱ ماه در محدوده شهرستان خوسف، سعی شد که علاوه بر شناسایی و جایابی سازه‌های آبی این منطقه همچون آب‌انبارها و بندسارها، مهندسی این نوع سیستم آب‌رسانی نیز با استفاده از نرم‌افزار GIS و برخی ابزارهای دیگر، مورد تحلیل قرار گیرد. با توجه به این موارد، هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی و تحلیل چگونگی کنترل و مدیریت سنتی و کهن آب‌های سطحی و نقش برخی سازه‌های مرتبط با آن همچون بندسار و آب‌انبار، در شهرستان خوسف است. مهم‌ترین پرسش پژوهش حاضر نیز بر این امر استوار است که مواردی همچون ارتفاع، شیب، جهت شیب و همچنین فاصله تا آبراهه‌ها، به چه میزان در روند ساخت سازه‌های مرتبط با کنترل آب‌های سطحی تأثیرگذار بوده‌اند؟

پیشینه پژوهش

مطالعات باستان‌شناسی مرتبط با سازه‌های آبی شهرستان خوسف برای نخستین بار در ۱۳۹۳ ش و با بررسی میدانی این منطقه صورت پذیرفت. در نتیجه این مطالعات، تعداد زیادی سازه‌های مرتبط با آب همچون آب‌انبار و بندسار شناسایی شد که بخشی از اطلاعات توصیفی و مختصر آن‌ها در دو جلد گزارش منتشرنشده و یک کتاب، ارائه شده است (Sedighian & Nikzad, 2014). به جز این موارد، تاکنون مطالعات تاریخی ارزشمندی نیز در ارتباط با سازه‌های آبی و سیستم‌های آب‌رسانی، به‌ویژه چگونگی کنترل و مدیریت آب‌های سطحی، در محدوده دو استان خراسان رضوی و جنوبی، انجام گرفته است. با توجه به اقلیم گرم و خشک ایران و کمبود منابع آب، این مطالعات حتی می‌تواند در راستای مدیریت بهتر آب‌های سطحی در زمان حال نیز مفید باشد. صفی‌نژاد در مطالعاتی، نظام‌های تولید زراعی جمعی را مورد بررسی قرار داده و در آن کارایی‌های بندسار و نقش آن در تولید محصول به صورت جمعی در شرق ایران را مورد مطالعه قرار داده است (Safinejad, 1974). عرب

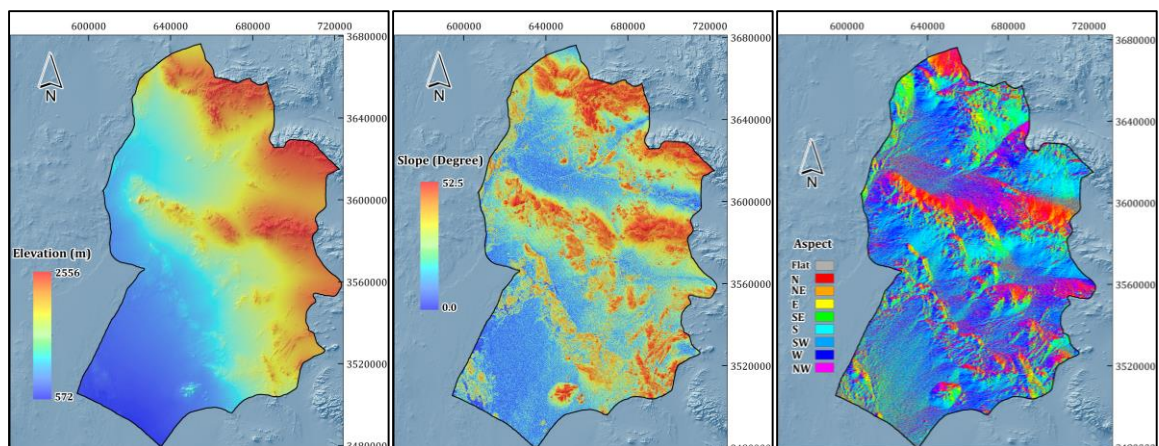
خدیری و همکاران در مطالعاتی، تأثیر بندسارها بر رسوب-گذاری و سیلاب‌ها را در منطقه خراسان مورد بررسی قرار داده و ادعان داشته‌اند که بندسارها علاوه بر ذخیره سیلاب، نقش بسیار مهمی را در بالا رفتن آب‌دهی قنوت پایین دست بر عهده داشتند (Arabkhedri et al., 2002). شریفی‌نیا و مظفری در مقاله‌ای، کارایی بندسارها در مدیریت منابع آب و خاک بیرجند را بر اساس فنون دوسنجی، مورد مطالعه قرار دادند که یافته‌هایشان مؤید آن است که بافت خاک در اراضی تحت اشغال بندسار، سنگین‌تر از ارضی پیرامونی بوده است، درحالی‌که میزان شوری خاک نیز در محدوده بندسارها کمتر از سایر نقاط است (Sharifinia & Mozafary, 2015). عرب‌خدیری و کمالی در طرح تحقیقاتی برای پژوهش‌کننده حفاظت خاک و آبخیزداری، بندسارهای خراسان را به صورت کلی مطالعه نموده و تاریخچه، کارایی‌ها و طرز ساخت آن‌ها را به صورت توصیفی بیان کرده‌اند (Arabkhedri & Kamali, 2017). مطالعه‌ای در جلگه ماژان خوسف نیز به قابلیت بندسارها پرداخته و در آن تأمین رطوبت، اصلاح فیزیکی و شیمیایی خاک از طرق نگهداشت آب و همچنین بهینه‌سازی بافت و افزایش مواد آلی را از جمله کارایی‌های مهم بندسارها در خوسف، به شمار آورده است (Tajbakhsh et al., 2019). اکبری و همکاران نیز در منطقه سبزوار به مطالعه تأثیر بندسارها بر ویژگی‌های خاک به صورت آزمایشگاهی پرداخته و در مجموع بندسارها را عاملی برای افزایش حاصلخیزی خاک قلمداد کرده‌اند (Akbari et al., 2021). علاوه بر این موارد، درباره آب‌انبارهای موجود در خراسان جنوبی نیز مطالعاتی صورت گرفته که علاوه بر معرفی و توصیف معماری آن‌ها، تا حدودی قابلیت این ابنیه در جمع‌آوری آب‌های سطحی نیز مورد توجه قرار گرفته است. به‌عنوان نمونه، جهان‌تیغ (2018) در طرح تحقیقاتی به نقش و جایگاه آب‌انبارهای خراسان جنوبی و همچنین سیستم آن در جمع‌آوری

GIS خواناسازی شوند تا بتوان بر پایه آن‌ها تحلیل‌های مناسبی را انجام داد. سپس به منظور درک بهتر از چگونگی مکان‌یابی سازه‌ها و همچنین یافتن سازه‌های آبی احتمالی دیگر، یک لایه اطلاعاتی بر مبنای داده‌های توپوگرافی در محیط نرم‌افزار GIS تهیه شد که در بردارنده مواردی همچون مدل رقومی ارتفاعی یا DEM، شیب، جهت شیب و آبراهه‌ها است. در نتیجه این کار، شواهد احتمالی وجود سازه‌های آبی بیشتری روی محیط نرم‌افزار مشخص گردید که در ادامه راجع آن صحبت خواهد شد. منبع داده‌های توپوگرافی، داده‌های DGN سازمان نقشه‌برداری است. این داده‌ها معمولاً از نوع نقطه‌ای و خطی هستند که بر اساس تفسیر عکس‌های هوایی به دست آمده‌اند. چهار لایه توپوگرافی DEM منطقه مورد مطالعه از داده‌های DGN با به‌کارگیری تابع Topo to Raster در محیط GIS استخراج شد، به طوری که با درون‌یابی خطوط ارتفاعی و معرفی فیلد نمایانگر ارتفاع، لایه رستری مدل رقومی ارتفاعی منطقه، حاصل شد. برای تخمین لایه آبراهه‌ها از توابع هیدرولوژیکی استفاده شد که مهم‌ترین آن‌ها Flow direction و Flow accumulation بودند. تصاویر ۱ تا ۳، نقشه‌های مدل رقومی ارتفاعی، شیب و جهت شیب محدوده مطالعاتی را نشان می‌دهد.

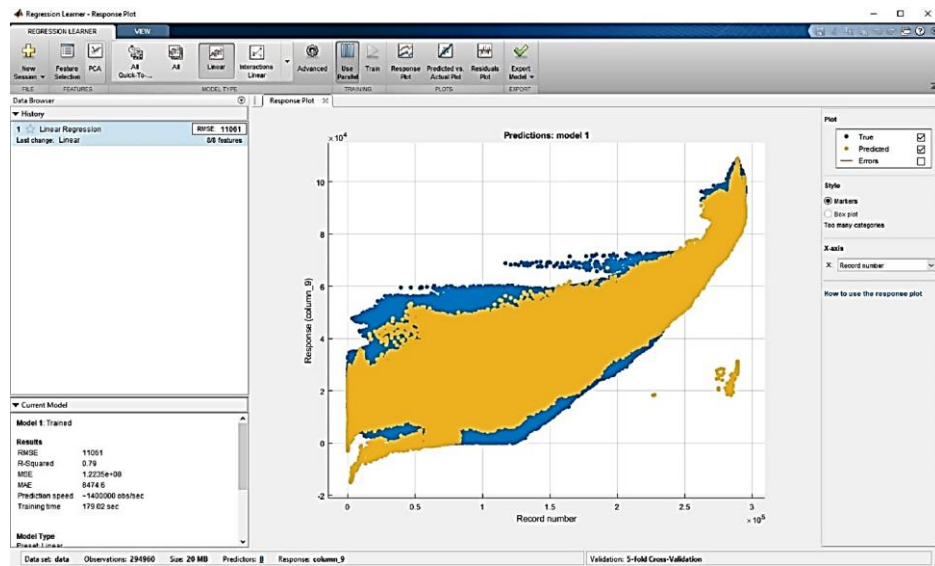
سیلاب و اکوسیستم منطقه پرداخته است. در این پژوهش جلوگیری از هدر رفت سیلاب و کنترل آب را یکی از کارایی‌های این سازه ذکر می‌کند (Jahan tigh, 2018). صالحی و فرستاده نیز در پژوهشی به بررسی و مطالعه برخی از آب-انبارهای شاخص قهستان یا همان خراسان جنوبی پرداخته-اند (Salehi & Ferestadeh 2012). تقوی و نیک‌گفتار نیز صرفاً با ارائه شواهد حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه بلقیس، بقایای معماری یک آب‌انبار را معرفی کرده‌اند که تاریخ ساخت آن به قرون میانی اسلامی برمی‌گردد (Taghavi & Nikgoftar 2013). همچنین، عنانی و همکاران در پژوهشی به بررسی آب‌انبارهای تاریخی شهرستان سرایان خراسان جنوبی پرداخته‌اند. در این پژوهش، بیشتر در ارتباط با خود سازه و برخی اسناد و کتیبه‌های مرتبط با آن مطالبی را بیان کرده‌اند (Annani et al, 2015). با توجه به این موارد، در پژوهش حاضر سعی گردیده تا با نگاه تاریخی و باستان‌شناسی، سازه‌های آبی مرتبط با آب‌های سطحی در شهرستان خوسف بررسی شده و همچنین با استفاده از GIS، روند کنترل و مدیریت آب در این منطقه، در درازمدت مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد.

روش پژوهش

در این مطالعه ابتدا تلاش شد تا بر اساس بررسی‌های میدانی، سازه‌های آبی (بندسار و آب‌انبار) در نقشه‌های

تصاویر ۱-۳: به ترتیب از راست به چپ: نقشه‌های مدل رقومی ارتفاعی، شیب و جهت شیب شهرستان خوسف (مأخذ: نگارندگان)

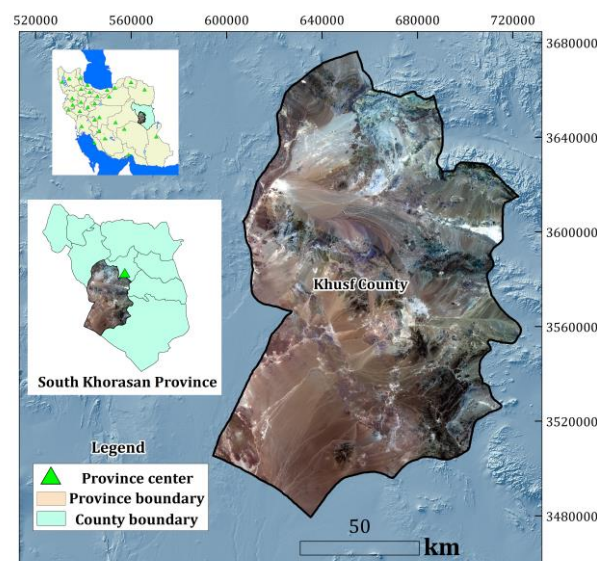
تصویر ۵: مدل رگرسیون خطی چندمتغیره برای برآورد فاصله از بندسارها بر اساس عوامل محیطی مدنظر (مأخذ: نگارندگان)

مدیریت منابع آب در مناطق خشک و نیمه‌خشک ایران

بخش قابل‌توجهی از ایران در مناطق خشک و نیمه‌خشک قرارگرفته است. بر این اساس، دسترسی به آب یکی از دغدغه‌های اصلی ساکنین این مناطق در طول تاریخ بوده است. ازجمله این مناطق می‌توان به سه استان خراسان بزرگ اشاره کرد که همواره ساکنین این منطقه تلاش داشته‌اند تا با انجام اقدامات و خلاقیت‌های مختلف، از آب محدود در این منطقه استفاده بهینه نمایند (Ezzati & Khezri, 2010: 93). نکته قابل‌تأمل این است که ساکنین این منطقه در گذشته، تلاش نمودند تا نیاز خود به آب را با کمترین میزان آسیب به طبیعت، برطرف نمایند. رفع نیاز افراد با کمترین میزان آسیب به طبیعت به گونه‌ای که منابع موجود برای نسل‌های آینده نیز بماند، ازجمله دغدغه‌های اصلی یونسکو و یکی از ویژگی‌های اصلی توسعه پایدار است (UNESCO, 2015). شناخت و بازسازی روش‌های به‌کار گرفته‌شده در گذشته برای تأمین و کنترل آب در خراسان بزرگ می‌تواند در راستای حفظ طبیعت و توسعه پایدار راهگشا باشد. ساکنین این منطقه در گذشته تلاش کرده‌اند تا با استفاده از سازه‌هایی همچون بندسار و قنات، مدیریت و کنترل بهتری را نسبت به آب‌های سطحی و زیرزمینی داشته باشند. تلاش آنان برای تأمین و مدیریت آب با کمترین میزان

آسیب به طبیعت میسر گشته است. بر این اساس، مطالعه و شناخت مکانیسم‌های به‌کار گرفته‌شده توسط آنان می‌تواند در زمان حاضر نیز مورد توجه قرار گیرد. یکی از سازه‌هایی که توسط ساکنین این مناطق (به‌ویژه در خراسان جنوبی) برای کنترل و مدیریت آب‌های سطحی در طول تاریخ مورد استفاده بوده، بندسار است. بندسار ازجمله سازه‌هایی است که با انباشت آب و فرونشست در زمین، نقش مهمی در ارتباط با کنترل و مدیریت آب‌های سطحی و در نتیجه تأمین نیاز مردمان منطقه به کشت محصول را ایفا کرده است (Arabkhedri & Kamali, 2017: 21). این در حالی است که در ارتباط با آب‌های زیرزمینی نیز در خراسان بزرگ، می‌توان به یکی از دستاوردهای بسیار مهم یعنی قنات اشاره کرد. قنات‌ها دارای سطوح شیب‌داری هستند که با طی مسیر، آب موجود در لایه‌های زیرزمینی را به زمین‌های بالاتر هدایت می‌کنند (Semsar, 2004)؛ معمولاً سیستم قنات در مناطقی یافت می‌شود که متوسط بارندگی آن بین ۱۰۰ تا ۳۰۰ میلی-متر است (Abudanh & Twaiissi, 2010: 68). قنات‌ها ازجمله مهم‌ترین سازه‌های تأمین آب برای ساکنین این منطقه از ایران به حساب می‌آمده است. با توجه به اهمیت آب در زندگی امروز بشر و همچنین تمرکز جامعه

صحراهای خشک بیابانی در نیمه جنوبی و جنوب‌غربی (دهستان قلعه‌زری). این منطقه بین ۱۱۰۰ تا ۲۵۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد (Statistical Yearbook of South Khorasan Province, 2011: 7). عمده بخش‌های منطقه، نسبتاً خشک و بایر است و منابع آب پایدار همچون رودخانه دائمی در آن جریان ندارد، اما بخش‌های شرقی و تا حدودی شمالی آن به‌ویژه محدوده دهستان براکوه، به دلیل قرارگیری در منطقه‌ای کوه‌پایه‌ای و کوهستانی، آب و هوای تعدیل‌تری نسبت به دیگر بخش‌های منطقه دارند (تصویر ۶). همین وضعیت باعث شده که بیشتر استقرارهای انسانی گذشته و حال این شهرستان نیز در همین بخش‌ها شکل گیرند (Sedighian & Nikzad, 2014: 4).

تصویر ۶: نقشه موقعیت جغرافیایی شهرستان خوسف در جنوب‌غربی استان خراسان جنوبی (مأخذ: نگارندگان)

بسیاری از آن‌ها تخریب‌شده و غیرقابل استفاده بودند، تماماً در قسمت‌های شمالی دهستان قلعه‌زری و جنوبی دهستان خوسف پراکنده‌اند. توصیفات مختصری از این ابنیه در زیر ارائه شده است.

آب‌انبارهای خوسف: آب‌انبار از جمله سازه‌هایی است که در نقاط گرم و خشک و کم‌آب کشور از دو طریق آب باران و یا آب قنات به‌منظور ذخیره‌سازی آب، مورد استفاده قرار گرفته است (Jahan Tigh, 2018: 763). خوسف یکی از

جهانی بر مفاهیمی همچون توسعه پایدار، چه‌بسا توجه و شناخت روش‌های کنترل و مدیریت آب در گذشته به‌ویژه در مناطق شرقی ایران، بتواند در راستای کمک به زندگی بهتر مردمان در آینده نزدیک راهگشا باشد.

موقعیت جغرافیایی خوسف

شهرستان خوسف با مساحتی در حدود ۱۳۱۴۴ کیلومترمربع، در جنوب‌غرب استان خراسان جنوبی و در حاشیه شرقی کویر لوت، قرار گرفته است. این منطقه در اقلیمی گرم و خشک و کم‌بارش واقع شده و بخش زیادی از مساحت آن را مناطق بیابانی و نیمه‌بیابانی شامل می‌شود. این شهرستان از نظر طبیعی شامل سه بخش است: دشت-های پای‌کوهی (دهستان خوسف)، کوهپایه‌های حاشیه شرقی (دهستان‌های براکوه و بخشی از جلگه مازان) و

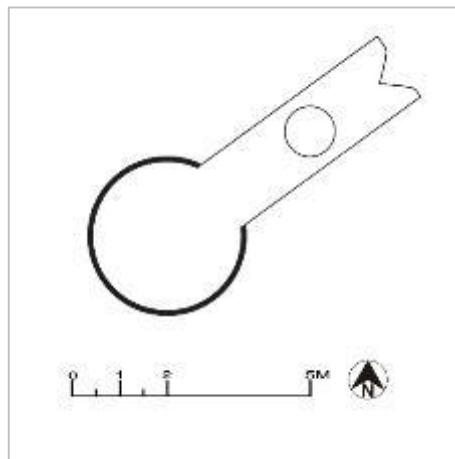
سازه‌های آبی سنتی مطالعه‌شده خوسف

در بررسی باستان‌شناسی صورت گرفته شهرستان خوسف، تعداد ۸۵ بندسار و ۵۲ آب‌انبار شناسایی گردید که این تعداد بعد از تحلیل‌های GIS و جایابی سازه‌های مشابه احتمالی دیگر در روی نقشه، به ۹۰ بندسار و ۵۹ آب‌انبار افزایش یافت. این ۵۹ آب‌انبار یا حوض‌انبار که برخی از آن‌ها دایر و برخی نیز متروکه هستند، عمدتاً در نیمه شمالی و شرقی این منطقه پراکنده شده‌اند. علاوه بر این، بندسارها نیز که

مخزن و پلکان است. ارتفاع گنبدخانه مخزن نسبت به زمین- های اطراف در این ابنیه به‌طور متوسط حدود ۲۶۱، قطر خارجی گنبد ۴۶۶ و طول کلی بنا ۹۳۸ سانتی‌متر است. این سازه‌ها همچنین یک یا به‌ندرت دو مجرای ورود آب باران دارند که در ادبیات شفاهی محل با نام «سوق» شناخته می‌شود. در حال حاضر همچنان بسیاری از این ابنیه توسط ساکنین روستاها یا برخی مسافران محلی استفاده می‌شوند. همین استفاده مستمر ساکنان باعث شده در چند دهه اخیر یک درگاه ورودی جدید آجری به مخزن برخی از این ابنیه اضافه شود که با عبور از چند پله منتهی به پاشیر می‌شود. این امر باعث می‌شود جلوی تماس مستقیم ساکنان محل و حتی حیوانات گرفته شود و آب سالم‌تری در مخزن باقی بماند. در حال حاضر هیچ‌گونه شواهدی در دست نیست که بتوان تاریخ دقیقی برای ساخت این ابنیه در نظر گرفت. تنها می‌توان بیان داشت که این ابنیه از گذشته‌ای نامشخص تا حال حاضر مورد استفاده دائمی ساکنین منطقه بوده است.

نقاطی است که تعداد قابل‌توجهی آب‌انبار را در خود جای داده که آب تمامی آن‌ها از طریق روان‌آب‌های ناشی از بارندگی تأمین می‌شود. ساکنین خوسف تلاش کرده‌اند تا با هدایت آب باران از طریق کانال‌ها به این آب‌انبارها، از این سازه به‌عنوان مخزن آب در جهت تأمین آب شرب ساکنین و حتی دام استفاده کنند. نظر به فراوانی زیاد این سازه‌ها در منطقه و پراکندگی گسترده آن‌ها، چند فرم معماری گوناگون از این آثار شناسایی شد که در زیر بدان پرداخته می‌شود.

۱. سازه‌های گنبدی لاشه‌سنگی با یک ورودی پلکانی: به توجه به شواهد موجود، بیشترین فراوانی آب‌انبارهای شناسایی شده در منطقه را سازه‌های گنبدی لاشه‌سنگی تشکیل می‌دهند که شامل ۳۹ بنا می‌شوند. این ابنیه نه تنها در داخل روستاها یا مجاورت آن‌ها مشاهده می‌شود، بلکه در برخی مسیرهای ارتباطی بین دو یا چند روستا نیز ساخته شده‌اند، مانند آب‌انبارهای بین‌راهی مسیر روستای بصیران تا شهر خوسف. در این سازه‌ها می‌توان با عبور از یک درگاه ورودی و چند پله دسترسی مستقیم به آب مخزن داشت (تصاویر ۷-۸). مصالح اصلی ساخت این ابنیه شامل لاشه- سنگ و ملات سیم‌گل و اندود گل‌آهک برای پوشش داخلی

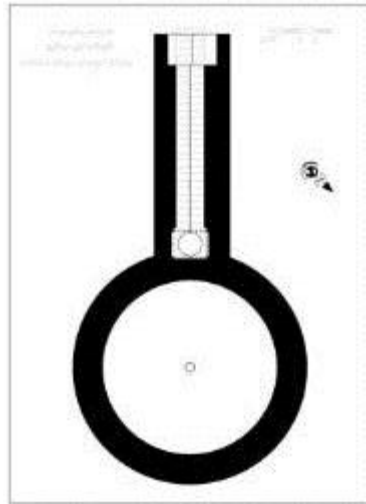
تصویر ۷: پلان دستی آب‌انبار گنبدی ساده (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: دو نمونه از آب‌انبارهای گنبدی لاشه‌سنگی خوسف (مأخذ: نگارندگان)

این گروه، یک سازه ویژه نیز قرار دارد که به دو روش معماری سازه‌ای و دست‌کند ساخته شده است. این بنا آب‌انبار بزرگ خور بوده که در حال حاضر در قبرستان تاریخی و بزرگ روستا واقع است. سازه اصلی گنبدی بنا به ارتفاع ۴۰۰ و قطر ۱۳۵۰ سانتی‌متر است، اما درگاه ورودی به آن کاملاً متفاوت با نمونه‌های دیگر است. در نمونه‌های دیگر درگاه ورودی از یک رشته پلکان تشکیل شده که در پائین منتهی به پاشیر می‌شود، اما در این سازه ورود به بنا از قسمت دره مانند یک رودخانه فصلی امکان‌پذیر است که با ایجاد یک تونل دست‌کند به طول تقریبی ۳۰ متر منتهی به قسمت پاشیر مخزن بنا شده است (تصویر ۱۱). این شیوه ساخت ترکیبی دست‌کند و سازه‌ای در آب‌انبار، تاکنون در هیچ‌یک از بناهای منطقه شناسایی نشده که از این لحاظ بسیار حائز اهمیت است. در ارتباط با تاریخ ساخت آب‌انبارهای این گروه اطلاع دقیقی در دست نیست، اما با توجه به پرونده ثبتی برخی از آن‌ها مانند آب‌انبار بزرگ خور یا بنای سیوجان، احتمالاً برخی از آن‌ها در دوره صفویه یا بعد از آن ساخته شده‌اند.

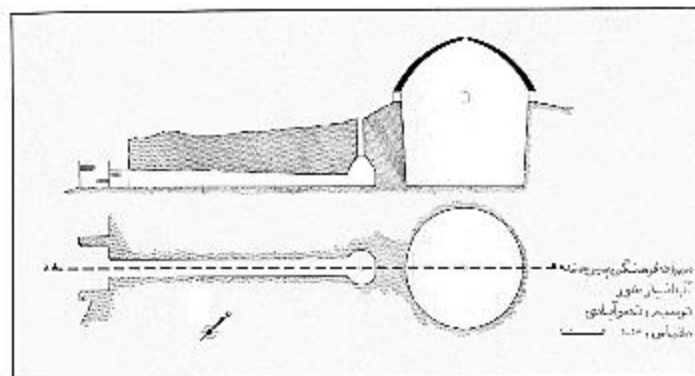
۲. سازه‌های گنبدی آجری با یک ورودی پلکانی پاشیردار: گروه دیگری از آب‌انبارهای شناسایی شده در منطقه را بنا-های گنبددار آجری تشکیل می‌دهند. بیشتر این ابنیه در شهر خوسف یا روستاهای معتبری همچون خور، فدیشک و بصیران شناسایی شده و اکثراً بناهای داخل شهر یا روستا محسوب می‌شوند. در حال حاضر ۱۳ بنای آب‌انبار گنبدی آجری در سطح شهرستان شناسایی شده که بیشترین فراوانی آن‌ها مربوط به شهر خوسف است. این ابنیه از یک درگاه ورودی پلکانی، پاشیر، مخزن و گنبدخانه تشکیل شده‌اند (تصاویر ۱۰-۹). مصالح اصلی ساخت این ابنیه، آجر در دیوارهای اصلی و گنبد، لاشه‌سنگ در پایه‌ها، ملات گل-آهک یا سیم‌گل، اندود گل‌آهک در داخل مخزن و اندود گل-آهک یا کاه‌گل در بدنه خارجی مخزن برخی ابنیه است. ارتفاع گنبدخانه مخزن نسبت به زمین‌های اطراف در این ابنیه به‌طور متوسط حدود ۴۵۶، قطر خارجی گنبد ۷۲۷ و طول کلی بنا ۱۷۲۷ سانتی‌متر است. این اعداد به‌طور میانگین ۷۱٪ بالاتر از ابعاد بناهای گنبددار لاشه‌سنگی است. در میان بناهای

تصویر ۹: نمونه‌ای از پلان آب‌انبارهای گنبدی آجری خوسف (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۰: نمونه‌هایی از آب‌انبارهای گنبدی آجری خوسف (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۱: تصویر و پلانی از آب‌انبار بزرگ خور (مأخذ: نگارندگان)

داخل یا مجاورت مناطق روستایی و هم در مناطق بین‌راهی شناسایی شده‌اند. در ارتباط با تاریخ ساخت آن‌ها اطلاع چندانی در دست نیست، اما این احتمال وجود دارد که به نسبت دو گروه قبل، تاریخ ساخت متأخرتری داشته باشند. در همین ارتباط باید بیان شود که در یکی از بناهای شناسایی شده این گروه که آب‌انبار روییات نام دارد، یک سنگ‌نوشته در ورودی آن قرار دارد که تاریخ ۱۲۴۴ ق روی آن نقش بسته است. بر همین اساس حداقل می‌توان بیان کرد که ساخت این ابنیه از دوره قاجاریه به بعد وجود داشته است.

۲. سازه‌های با مخزن مستطیل‌شکل و سقف ناودانی: گروه آخر آب‌انبارهای شناسایی شده شهرستان خوسف را بناهایی با مخزن مستطیل‌شکل و یک درگاه ورودی تشکیل می‌دهند. در این شهرستان تنها ۷ عدد از این ابنیه شناسایی شده که برای ساخت آن‌ها از مصالحی همچون آجر یا لاشه‌سنگ استفاده شده است. این ابنیه فاقد پاشیر بوده و تنها بعد از درگاه ورودی چند رشته پلکان وجود دارد که منتهی به مخزن می‌شود. بر همین اساس، تنها تفاوت این ابنیه با نمونه‌های گروه اول، داشتن مخزن مستطیل‌شکل با طول متوسط ۳۶۴ و ارتفاع ۱۷۵ سانتی‌متر است (تصویر ۱۲). این ابنیه هم در

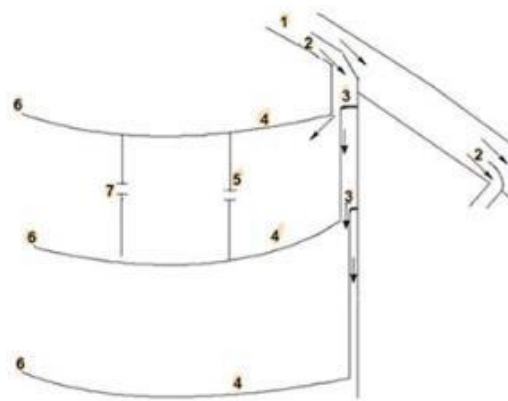

تصویر ۱۲: نمونه‌هایی از آب‌انبارهای با مخزن مستطیل‌شکل خوسف (مأخذ: نگارندگان)

تراز زمین، به نحوی ساخته می‌شود که روان‌آب‌های حاصل از بارندگی را درون خود مهار کند. بعد از جمع شدن آب در فضای داخلی بندسار، اجازه می‌دهند تا آب فروکش کرده تا فضای داخلی آن برای کشاورزی آماده گردد. سپس محصولاتی همچون هندوانه و خربزه کشت می‌شود

بندسارهای خوسف: بندسار (آب‌بند خاکی)، سازه‌ای برای مهار و استحصال سیلاب‌ها و روان‌آب‌ها است. این سازه عموماً در مناطق کویری و خشک همچون دو استان خراسان رضوی و جنوبی، ساخته شده است. بندسار زنجیره‌ای از خاکریزهای کوتاه است که پشت سرهم و در امتداد خطوط

مشارکت جمعی و احساس مسئولیت متقابل بین ساکنین می‌شد. از سویی، سلسله‌مراتب طبقاتی نیز در دریافت آب برای بندسارها بسیار مهم بود، به‌گونه‌ای که بندسارهایی که در ارتفاعات بالاتر و نزدیک‌تر به آبراهه‌ها قرار داشتند، زودتر آبیگری شده و چنانچه آبی به‌صورت مازاد وجود داشت، به بندسارهای پایین‌دست روان می‌شد ([Arabkhedri & Kamali, 2017: 41-43](#)). مهم‌ترین مزایای بندسار را می‌توان در کاهش هدر رفت جریانات فصلی به داخل کویرها، اصلاح خاک از طریق رسوب‌گذاری، تغذیه آبخوان‌ها و افزایش آبدهی قنوت، کاهش فرسایش بادی و تولید محصولات کشاورزی دانست ([Ibid. 14](#)) (تصویر ۱۳).

([Arab & Sharifinia & Mozafary, 2015: 2](#)) مناسبی را برای کشاورزی فراهم می‌کند، بلکه می‌تواند از طریق انباشت آبرفت، خاک حاصلخیزی را نیز ایجاد نماید. درواقع، خاک شسته شده از کوهستان‌ها، بستر رشد گیاه و عناصر غذایی موردنیاز آن‌ها را فراهم و از طرف دیگر، آب حاصل از سیلاب، ذخیره رطوبتی قابل‌استفاده گیاهان را تأمین می‌کند ([Arabkhedri & Partovi, 1997: 35-](#)). البته نباید از نظر دور داشت که ایجاد، تعمیر بدنه، لایروبی و آماده کردن بندسارها در طی سال بر عهده ساکنین روستاها و به‌صورت دسته‌جمعی در طی ماه‌های خاصی از سال انجام می‌گرفت. خود این فرایند نیز منجر به ایجاد نوعی

تصویر ۱۳: عکس و طرح شماتیک یکی از بندسارهای خراسان جنوبی ([Ali Abadi & Tabatabaei, 2019: fig 1 & 10](#))

([144](#)). همین اشاره نشان می‌دهد که ساخت بندسار در استان خراسان جنوبی حداقل از قرون میانی اسلامی به بعد، کاملاً شناخته شده بود.

بر اساس بررسی باستان‌شناسی صورت‌گرفته در محدوده شهرستان خوسف، گویا استفاده از بندسار در این منطقه نیز پیشینه‌ای چند صد ساله دارد، زیرا طبق گفته‌های اهالی محل، این روش زراعت در منطقه نسل به نسل و از اجدادشان به ارث رسیده است. علاوه بر این، وجود برخی شواهد معماری بسیار کهن در کنار برخی بندسارها همچون خانه‌های بندساری، نیز دلالت بر این امر دارد. در ارتباط با بندسارهای منطقه خوسف باید به این نکته اشاره شود که

بر اساس اشاره‌هایی منابع تاریخی، استفاده از بندسار در خراسان پدیده‌ای کهن به‌حساب می‌آید که از گذشته‌های دور به آن اشاره شده است. حمدالله مستوفی در *نزهة القلوب*، ضمن اشاره به آبادی‌های دو منطقه قهستان و خراسان، درباره تون فردوس چنین می‌گوید: «اول حصار به‌غایت بزرگ نهاده و خندق عمیق بی‌آب دارد و بازار در گرد حصار درآورده و شهر و خانه‌ها در گرد بازار و باغات و توتستان‌ها در گرد خانه‌ها و غله‌زار در گرد باغات و در گرد غله‌زارها بندها بسته که آب باران می‌گیرند و آب بدان غله می‌برند و در آن بندها خریزه بی‌آب زراعت می‌کنند که به‌غایت شیرین می‌باشند [...]» ([Mustawfi, 1983:](#))

شده است. این سازه چهارضلعی در منطقه معروف به «خانه بندساری» قرار دارد که محل استراحت و نگهداری مالک بندسار بوده است (تصویر ۱۴).

این سازه صرفاً منحصر به یک خاکریز یا آب‌بند نبوده است، بلکه در قسمت بالای خاکریز یا جای نسبتاً مرتفعی در کنار آن، یک سازه معماری خشتی گنبدی شکل تک‌اتاقه نیز ایجاد

تصویر ۱۴: نمونه‌های از بندسارهای خوسف و خانه بندساری بر فراز خاکریز یکی از آن‌ها (مأخذ: نگارندگان)

تحلیل

ساخته شده‌اند. توجه به شرایط محیطی در ارتباط با آب-انبارهای گروه ب (۱۲ عدد) و ج (۷ عدد) نیز رعایت شده است، چراکه در ساخت این آب‌انبارها نیز از رون یا جهت خاصی پیروی نشده و صرفاً بر اساس متغیرهای محیطی ایجاد شده‌اند. همین وضعیت در ارتباط با جهت قرارگیری بندسارها نیز به‌وضوح ملاحظه می‌شود، به‌نحوی که تمامی آن‌ها صرفاً بر اساس شرایط محیطی شکل گرفته‌اند.

علاوه بر این، در پژوهش حاضر تلاش شد تا جایگاه سازه‌های آبی منطقه با استفاده از تحلیل‌های GIS مورد تحلیل قرار گیرد. در این راستا، ضرایب هرکدام از متغیرهای مستقل (چهار لایه اطلاعاتی محیطی ایجاد شده در مراحل پیشین)، به‌عنوان وزن و اهمیت نسبی آن‌ها برای شناسایی عوامل محیطی مؤثر در استقرار سازه‌های آبی با روش رگرسیون چندمتغیره تعیین شد. مقادیر جدول ۱ نشان‌دهنده این فواصل هستند.

تحلیل جایگاه آب‌انبارها و بندسارها و چگونگی پراکنش آن‌ها در سطح شهرستان خوسف، ازجمله اهداف پژوهش حاضر بود. در این راستا تلاش شد تا علاوه بر توجه به ویژگی‌های ظاهری و موقعیت فضایی آن‌ها، با استفاده از تحلیل‌های GIS و همچنین روش رگرسیون خطی که مبنای آن وزن‌دهی و مقایسه متغیرهای مختلف است، پراکنش این سازه‌های آبی مورد تحلیل قرار گیرد. با توجه به شواهد موجود، ۳۹ آب-انبار از نوع گنبدی لاشه‌سنگی (گروه الف) در بررسی میدانی، مورد شناسایی قرار گرفت که ۱۲ عدد از آن‌ها در جهت شمال‌شرقی-جنوب‌غربی، ۸ بنا در جهت شمال‌غربی-جنوب‌شرقی، ۹ بنا شمالی-جنوبی و ۹ بنا دیگر شرقی-غربی ساخته شده‌اند. بر همین اساس، می‌توان چنین بیان کرد که این ابنیه بر اساس رون یا جهت کلی بناهای سنتی منطقه ساخته نشده‌اند^۱، بلکه در راستای جهت کلی شیب زمین‌های منطقه و مسیر جریان آب حاصل از بارندگی

۱. جهت آگاهی بیشتر در زمینه رون یا جهت کلی بناهای سنتی و تاریخی شهرستان خوسف، ر.ک: (Sedighian & et. al. 2020).

جدول ۱: اهمیت نسبی لایه‌های اطلاعاتی بر مبنای روش رگرسیونی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

لایه اطلاعاتی	آب‌انبار	بندسار
فاصله از آبراهه‌ها	۰/۱۶	۰/۱۵
شیب	۰/۰۶	۰/۰۵
مدل رقومی ارتفاعی	۰/۰۸	۰/۱۰
جهت شیب	۰/۰۷	۰/۰۶

بر اساس آنالیزهای انجام‌شده، فاصله از آبراهه‌ها (فارغ از نوع سازه آبی)، بیشترین اهمیت و اولویت مستقیم را در توزیع سازه‌های آبی داشته است، به طوری که بیشترین وزن را در مکان‌یابی سازه‌های آبی به خود اختصاص داده‌اند. در واقع، ساکنین منطقه تلاش کرده‌اند تا در طول زمان، مسیرهای آب‌های روان ناشی از بارندگی را شناسایی و اکثریت سازه‌های آبی را در مسیر و یا نزدیک به این آبراهه‌ها بسازند. نزدیکی به این آبراهه‌ها، این امکان را میسر می‌ساخت تا سازه‌های آبی حتی در صورت کمبود بارندگی بتوانند میزانی از آب را دریافت کنند. همچنین، نزدیکی به آن‌ها سبب می‌شد تا انرژی و هزینه کمتری برای انتقال آب از آبراهه‌ها به این سازه‌ها، مصرف گردد. به همین دلیل است که متغیر ارتفاع، بعد از فاصله تا آبراهه، از بیشترین وزن و اولویت برای بندسارها برخوردار است. در واقع، نقاط مرتفع امکان دسترسی راحت‌تر به آب را برای بندسارها فراهم کرده و نیز از هدر رفتن آب تا حدودی جلوگیری به عمل می‌آورد، چراکه در نقاط پست‌تر با توجه به گرمی هوا و همچنین آفتاب سوزان، امکان بیشتری برای تبخیر آب وجود دارد. به همین دلیل، بندسارها در نقاط مرتفع‌تر نسبت به آب‌انبارها قرار دارند تا دسترسی بهتری به آب داشته باشند. همچنین، با توجه به کاربری بندسارها، قرارگیری آن‌ها در نقاط مرتفع‌تر کاملاً منطقی به نظر می‌رسد، اما آب‌انبارها به دلیل اینکه نیاز روزمره ساکنین و حتی کاروانیان به آب قابل شرب را تأمین می‌کردند، در نقاط کم ارتفاع‌تر و نزدیک‌تر به سطح دشت ساخته شده‌اند. هرچند این امکان وجود داشت با توجه به

میزان بارندگی و جریان سطحی آب، برخی از این آب‌انبارها نیز در فصولی از سال با کمبود آب مواجه شوند، اما تا حدودی بخشی از این معضل به واسطه وجود رشته قنات‌های متعدد در بخش‌هایی از شهرستان، برطرف می‌شد. در واقع، به نظر می‌رسد اولویت در انتخاب محل آب‌انبارها، دسترسی راحت و سریع ساکنین روستاها و همچنین عابران مسیرهای عبوری و حتی دام‌ها به آن‌ها باشد. شیب و جهت شیب نیز در اولویت بعدی برای جایابی سازه‌های آبی قرار دارد. با توجه به این‌که نیاز همه این سازه‌های آبی از طریق آب حاصل از بارندگی و جریان‌ات سطحی تأمین می‌شده، در نتیجه شیب و جهت شیب، از اهمیت بالایی برخوردار بوده است و چه بسا نزدیکی ارقام شیب و جهت شیب برای آب‌انبار و بندسار، ناشی از همین مورد مهم باشد. همان‌طور که مشخص است، هرچند ماهیت ارتفاع برای آب‌انبار در قیاس با بندسار از اهمیت کمتری برخوردار بوده، اما مسلماً شیب و جهت شیب، موقعیت مناسبی را برای آب‌انبارها جهت دریافت جریان‌ات سطحی آب فراهم کرده بود.

نتیجه‌گیری

ساکنین شهرستان خوسف به دلیل قرار گرفتن در اقلیم گرم و خشک، با معضل کمبود آب و خشکسالی مواجه بوده‌اند. بر این اساس، همواره تلاش داشته‌اند با انجام اقداماتی، بخشی از این کمبودها را برطرف نمایند. در این راستا، ساکنین این منطقه با مهندسی خاص و ایجاد سازه‌هایی در راستای مدیریت و کنترل آب، توانستند لااقل بخشی از

کمبود بارش و خشکسالی و احتمالاً وجود نوعی سلسله-مراتب اجتماعی در آبرگیری بندسارها، این امکان وجود داشت که برخی از این سازه‌های آبی که در ارتفاعات پایین‌تری قرار داشتند، از دریافت آب کافی بی‌بهره بمانند، اما نمی‌توان این شرایط را دلیلی بر عدم جایابی مناسب برای این سازه‌ها قلمداد کرد. آنالیز مجموع متغیرهای در نظر گرفته‌شده اعم از ارتفاع، شیب، جهت شیب و همچنین فاصله از آبراهه‌ها، حاکی از ایجاد و پراکنش این سازه‌های آبی با نقشه و همراه با مهندسی است. در مجموع می‌توان به این نکته اذعان داشت که با وجود محیط خشک و خشن این منطقه، ساکنین آن از گذشته تاکنون توانسته‌اند با انجام تمهیداتی، میزانی از این شرایط سخت را تلطیف نموده و محیط را برای ادامه حیات خود محیا سازند.

Reference

- Abudanh, F. and S. Twaiisi (2010), Innovation or Technology Immigration? The Qanat Systems in the Regions of Udruh and Ma'an in Southern Jordan, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 360, pp. 67-87. [DOI:10.2307/41104419](https://doi.org/10.2307/41104419).
- Ahmed, A. T., El Gohary, F., Tzanakakis, V. A., & Angelakis, A. N. (2020). "Egyptian and Greek water cultures and hydro-technologies in ancient times". *Sustainability*, 12(22), 60-97, [DOI:10.3390/su12229760](https://doi.org/10.3390/su12229760).
- Akbari, M., Dastorani, M. T., abbasi, A., Aghcheshmeh, F.R., 2021, Assessment of Effects of Bandsars Use on Soil Properties in Desert Areas (Case Study: Southern Sabzevar Region, Khorasan Razavi, *Desert Management Journal*, 9(19), 87-102. (in Persian with English abstract), [10.22034/jdmal.2021.535788.1345](https://doi.org/10.22034/jdmal.2021.535788.1345).
- Ali abadi, A., Tabatabayi, J., 2019, Bandsar: Indigenous knowledge of flood use, Scientific Association of Rain Catchment Surface Systems of Iran. (In

نیازشان به آب را رفع نمایند. چگونگی کنترل و مدیریت آب-های سطحی ناشی از باران و چگونگی مهندسی و پراکنش کانال‌ها و سازه‌های آبی، از جمله پرسش‌ها و اهداف مهم پژوهش حاضر بود که در این راستا تلاش شد با استفاده از بررسی‌های باستان‌شناسی و همچنین تحلیل‌های GIS، بخشی از روند مدیریت آب مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. زمین‌سیمای منطقه خوسف، ساکنین آن را واداشت تا با ایجاد سازه‌های آبی و کانال‌هایی، آب‌های سطحی را کنترل و مدیریت کنند. روند چگونگی مدیریت آب باعث ایجاد و تداوم پاره‌ای از رفتارهای اجتماعی همچون مشارکت دسته-جمعی و همچنین تثبیت‌کننده نوع خاصی از سلسله‌مراتب اجتماعی در بین ساکنین بود. از سویی، ایجاد و تداوم ساخت چنین سازه‌هایی، به‌مرور زمان باعث تغییر در زمین-سیمای منطقه خوسف شد، به‌طوری‌که می‌توان به تعدد فراوان آبراهه‌ها، بندسارها و آب‌انبارها، اشاره کرد. مجموع این موارد، زمین‌سیمای منطقه را به لحاظ میزان انباشت آبرفت‌های ناشی از آب‌های سطحی، نوع خاک، کاهش فرسایش بادی و همچنین افزایش آب سفره‌های زیرزمینی، تغییر داده است.

تحلیل‌های GIS و نتیجه رگرسیون خطی، حاکی از اقدامات آگاهانه ساکنین در ایجاد و پراکنش این سازه‌هاست. البته به نظر می‌رسد که این آگاهی به‌مرور زمان و با آزمون و خطا و طی سالیان دراز به دست‌آمده باشد. نتایج حاصل از تحلیل‌های GIS، حاکی از آن است که بیشترین اولویت در ایجاد و پراکنش این سازه‌ها، نزدیکی به آبراهه‌ها و ارتفاع مناسب برای دسترسی به آب‌های سطحی است. در گام بعدی با توجه به شیب و جهت شیب، سعی نمودند تا سرعت جریان آب-های سطحی برای ورود به بندسارها و آب‌انبارها را کنترل و مدیریت کنند. بر این اساس، به نظر می‌رسد سازه‌های آبی در نقاطی قرار گرفته بودند که بیشترین امکان استفاده از آب-های سطحی را برایشان فراهم می‌کرد. هرچند که با توجه به

https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137843_df40185f17eb67a51d9847ec0e1dc123.pdf
Harrower, M. J. (2010). "Geographic Information Systems (GIS) hydrological modeling in archaeology: an example from the origins of irrigation in Southwest Arabia (Yemen)", *Journal of Archaeological Science*, 37(7), 1447-1452,

<https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.01.004>.
Jahan Tigh.M., Jahan tigh.M., 2018, Effective factors in determining the places prone to the construction of reservoirs in order to provide drinking water for livestock: a case study of West Sistan, *The 7th National Conference on Rain Catchment Surface Systems*, Tehran Soil Conservation and Watershed Research Institute, 758-765, (in Persian), <https://elmnet.ir/doc/21149867-51002>.

Jahan Tigh.M., 2019, Reservoir is a way to collect runoff in dry areas, Tehran, agricultural education, (in Persian), https://agrilib.areeo.ac.ir/book_7251.pdf.

Mahmoudian., M., 1971., History of Irrigation in Iran", History: Journal of Isfahan Faculty of Literature, 1(6), 158-200,(In Persian), <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/31812/>.

Murphy, P. (2000) "Environmental archaeology: an overview", in *Crowson, A, Laner, T and Reeve, J (eds), Fenland Management Project Excavations 1991–1995*. Lincolnshire Archaeol Heritage Rep 3. Heckington: Heritage Lincolnshire, 10–14

Mustawfi ., H.,1983, Nuzhat al-Qulub, Translate by: Mirhashem, Mohaddes, Tehran, Donyae Ketab Publication,(In Persian).

Reitz, E., & Shackley, M. (2012). *Environmental archaeology*, Springer Science & Business Media. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4614-3339-2>.

Persian),

<http://ircsa.ir/files/site1/files/.pdf>

Annani., B, Mohammadian., F, Sharif, Khadijeh, 2015, Ferdows historical reservoirs with inscriptions in South Khorasan,5(16),13-25,(In Persian), [20.1001.1.22516131.1393.4.16.2.6](https://doi.org/10.22516/131.1393.4.16.2.6).

Arabkhedri.,M, Partoi., A, Kamali., K., GHaffari, A, Sar reshte, A., 2002, A research project on the impact of sedimentation on the permeability efficiency of traditional flood distribution networks(Bansar), Research Institute of Soil Protection and Watershed Management, (In Press),(In Persian).

Arabkhedri,M.,Hakimkhani., Sh., 2003, Investigating the relationship between two ancient technologies of desertification: Bandsar and Qanat, *Geographical Research Journal*, 18(2), 41-69, (in Persian).

http://ensani.ir/file/download/article/2010_1124102404-pdf.

Arabkhedri.,M, Kamali., K.,2017, Bandsar: traditional method of soil and water conservation for flood farming, (InPersian),

https://agrilib.areeo.ac.ir/book_3827.pdf, Amuzesh Publication.

Arabkhedri.,M, Kamali., K.,Abbasi,A., Design and construction of Bandsar., university of Ferdowsi, Mashhad, (in Persian),

<https://civilica.com/doc/1164407/>.

Arabkhedri, M. & Partovi. A. (1997). "Band-Sar; A Practice in Optimum Using of Water and Soil Resources in an Arid Region", *Proc. of the 8th Intern. Conf. on Rainwater Catchment Systems*, pp.34-40,

DOI: [10.4236/jwarp.2010.22020](https://doi.org/10.4236/jwarp.2010.22020).

Brunner, U. (1997). "The history of irrigation in Wadi Marhah", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 27: 75–85.

Ezzati, E., Khezri., M, 2010, The place of Great Khorasan in water geopolitics., Quarterly Bulletin of Greater Khorasan, 2(2), 83-96, (In Persian),

- Taghavi. A., Nikgoftar.A.,2013, Analysis of the architectural structure of the exposed water reservoir from the archaeological excavations of the historical city of Belqis Esfrain in North Khorasan,4(12),9-19. . (in Persian), [20.1001.1.22516131.1392.3.12.1.0](https://doi.org/10.1001.1.22516131.1392.3.12.1.0).
- Tajbakhsh,M, Bagian.B, Mirzayi,A.,2019, Bandsars as a suitable method for flood farming, *The 8th National Conference on Rain Catchment Surface Systems*, university of Ferdowsi, Mashhad,1-7. (in Persian) RWCS08_010.
- Turney, C., Canti, M., Branch, N., & Clark, P. (2014). *Environmental archaeology: Theoretical and practical approaches*, Routledge , <https://www.routledge.com/Environmental-Archaeology-Theoretical-and-Practical-Approaches/Turney-Canti-Branch-Clark/p/book/>.
- UNESCO, W. (2015, February). Policy document for the integration of a sustainable development perspective into the processes of the World Heritage Convention. In *Paris: General Assembly of States Parties to the World Heritage Convention at Its 20th Session*. <file:///C:/Users/user/Downloads/news-1387-1.pdf>.
- Vayysi, H, 2021, Water crisis in the central plateau and the need to pay attention to the capital of indigenous knowledge of the aqueduct in Iran., *Journal of Geography*, 18(67), 104-116,(In Persian with English Abstract), [20.1001.1.27172996.1399.18.4.8.9](https://doi.org/10.1001.1.27172996.1399.18.4.8.9).
- Safinejad., J., 1974, Boneh(Collective agricultural production systems before and after agrarian reforms), Tehran, Tous Publication, (in Persian).
- Salehi., K., Ferestadeh., R, 2012, reservoirs Quhistan, *Quarterly Bulletin of Greater Khorasan*, 3(8),51-63, (in Persian with English abstract), [20.1001.1.22516131.1391.2.8.4.8](https://doi.org/10.1001.1.22516131.1391.2.8.4.8).
- Sedighian, H., Nikzad., M, 2014, Report on the investigation and identification of historical monuments of Khosf city, Archives of the General Department of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of South Khorasan Province, (In Persian),(In Press).
- Sedighian, H, Nikzad., M.,Oshnuyi, A., Ghasemi., E.,2020.,*The Effect of Climatic Conditions on the Structure and Architectural Components of Native/Traditional Houses in Hot and Dry Areas of Khosf County, South Khorasan* ,Parseh Journal of Archaeological Studies,4(14), 125-146, (in Persian with English abstract), [20.1001.1.26455048.1399.4.14.10.9](https://doi.org/10.1001.1.26455048.1399.4.14.10.9).
- Semsar, A.,2004., Compilation of experiences of aqueduct experts, Yazd: Yazd Regional Water Authority, (in Persian).
- Seyf, Ahmad. (2006). "On the importance of irrigation in Iranian agriculture", *Middle Eastern Studies*, Vol 42 (No. 4), 659-673, <https://doi.org/10.1080/00263200600642399>.
- Sharifinia., M.,Mozafary,Z., 2015, Physical characterize extraction and performance explanation of Bandsar for soil and water management in desert area based on remotely sensing technique, *Arid region Geographic Studies*, 5(16),1-14, (in Persian with English abstract), https://jargs.hsu.ac.ir/article_161357_528280d4f96f1d9f83e4ba3a06f66f89.pdf
- Statistical Yearbook of South Khorasan Province. (2011). Tehran: Publications of Iran Statistics Center(in Persian),

Research article

Explaining the drivers affecting the future of sustainable tourism in the city of Sarakhs with a future research approach

Mohammad Golmohammadi ^(a), Zeynab Karkehabadi ^{(b)*}, Saeid Kamyabi ^(c)

a. PhD student in geography and urban planning, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran. (Rabet.srkh@gmail.com)

b. Associate Professor, Department of Geography, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran ¹.

c. Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, Semnan Branch, Islamic Azad University, Semnan, Iran. (saeidkamyabi@gmail.com)

Keywords

Foresight, Tourism Drivers, Sustainable Tourism, Sarakhs City Citation

Golmohammadi, Mohammad; Karkehabadi, Zeynab & Kamyabi, Saeid. (1403). Explaining the drivers affecting the future of sustainable tourism in the city of Sarakhs with a future research approach. *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 125-148.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The approach of future studies focuses on addressing a wide range of future conditions by adopting participatory and argumentative approaches in the field of planning, emphasizing the identification of key factors and drivers of development. The extent and manner of the impact of effective drivers on sustainable tourism in the city of Sarakhs with a future-oriented approach are among the most important aspects of this research. Qualitative data was collected through open questionnaires, interviews, and quantitative data in numerical form through weighting in the SPSS software. Subsequently, the data and analyses obtained were used in the MICMAC futures research software. The results of this study indicate that the regression correlation coefficient between the level of factors affecting tourism development in Sarakhs County was 0.72, indicating that there is a significant linear correlation between the dimensions affecting tourism development in the region. Additionally, the multiple determination coefficient is 0.51, indicating that 51% of the variations in tourism development in Sarakhs County are explained by the effective indices, and the remaining share belongs to other variables. The output from MICMAC also shows that economic prosperity and investment, along with industrialization as two-way drivers (both influential and affected), and environmental factors and managers and planners as influenced factors. Among these, the Holy Shrine of Imam Reza acts as an independent factor.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.473044.1216>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215160.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Z.karkehabadi@yahoo.com)

Introduction

Urban planning and futurology are fundamentally related to the future. Futurology in connection with the knowledge of planning is the art of guessing and predicting future achievements to help in planning and achieving a successful vision, which is the basis of futurology. The approach of futurology deals with a wide range of future conditions by adopting participatory and argumentative approaches in the field of planning, emphasizing on finding key factors and drivers of development in order to consider uncertainties in the planning process and by having the lever of future control and management, to create a desirable future. Therefore, paying attention to the topic of futurology plays a significant role in improving the tourism industry. With the onset of a new era, the tourism industry has also begun a new era and despite the numerous challenges it faces, the awareness of societies that tourism, especially health tourism, provides a very suitable and considerable source of foreign income to a country's economy has made this field a very comprehensive concept in various economic, social, political, cultural dimensions, etc., and considered as an industry. Many countries consider this dynamic industry as the main source of income, employment, economic growth, and infrastructure development. Sustainable tourism development, due to the nature of tourism and the complexity of the tourism system and its high susceptibility to the trends, events, and changes in the surrounding environment, known as drivers, requires an approach based on futurology to identify and analyze these complexities and the performance of the drivers. Undoubtedly, tourism planning in Iranian cities is also being carried out with inspiration from the new approach in the world, analyzing and diagnosing it in areas where tourism is established - such as the northern provinces of the country, Fars, Isfahan, and Yazd provinces - focuses on

its numerous social, cultural, and environmental damages along with its abundant benefits. Therefore, while confirming tourism strategy as a fundamental approach in the economic and developmental future of a region, with maintaining sustainability, special measures should be taken to reduce the mentioned harms and strengthen its evident benefits, which has been a concern of researchers and undoubtedly based on the conducted studies, we will reach a proper conclusion.

Materials and Methods

Data collection is one of the most essential parts of any research, and if this task is carried out in an organized and correct manner, data analysis and conclusion can be done with the desired speed and accuracy. After conducting studies on the research topic, the necessary information will be collected through library and documentary methods, secondary data, as well as field methods and direct observation. In this regard, efforts have been made to use reliable and documented Persian and English sources including books, theses, scientific and research journals, and to use these information through data extraction and entering into SPSS software, obtaining results from it, and using the data and analyses obtained in MICMAC research. Based on sampling from Morgan's sampling table, a sample of 384 individuals has been estimated.

Discussion and Findings

Tourism includes two cultural and natural groups that create diverse structures and patterns in the landscape. The internal relationships of these elements are more important for each of them, as they are located in a related and continuous environment with each other and contribute to the stability of the system. In fact, the proportional, dynamic, and continuous relationship between the two groups of elements and the environment on which they are formed determine the

stability and sustainability of the tourism structure. By combining the two influential-affected and influential-independent analyses, it can be inferred that the economic structure as a dominant structure over other structures is influential, and the managers and planners' structure as the second influential factor in this hierarchy.

Conclusion

The results obtained indicate that in terms of sustainability dimensions in Sarakhs city from the perspective of all three groups, the economic dimension with a total average of 48.0 has allocated the highest sustainability score to itself, followed by the managers and planners with a total average of 43.0 in the next rank, then Astan Quds Razavi with a total average of 41.0 in the third rank, and environmental with a total average of 40.0 in the fourth rank, and industrialization with 31.0 has allocated the lowest score to itself. It is worth mentioning that, considering the analyzes and previous internal and external backgrounds in this field, the present research is consistent with the research results of Qasabi et al. (2020) and Seyitoğlu & Costa (2022).

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۳۰۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

تبیین پیشران‌های مؤثر بر آینده گردشگری پایدار شهر سرخس با رویکرد آینده‌پژوهی

محمد گل‌محمدی (الف)، زینب کرکه‌آبادی (ب)*، سعید کامیابی (پ)

(الف) دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران (Rabet.srkh@gmail.com)

(ب) دانشیار، گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

(پ) دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران (saeidkamyabi@gmail.com)

چکیده

رویکرد آینده‌نگاری با پرداختن به محدوده گسترده‌ای از شرایط آینده با اتخاذ رویکردهای مشارکتی و استدلالی در حوزه برنامه‌ریزی، تأکید بر یافتن عوامل اصلی و کلیدی و پیشران‌های توسعه دارد. میزان و نحوه اثر پیشران‌های مؤثر بر گردشگری پایدار در شهر سرخس با رهیافت آینده‌پژوهی از مهم‌ترین جنبه‌های این پژوهش است. داده‌های کیفی با پرسشنامه باز و از طریق مصاحبه و داده‌های کمی به صورت عددی و از طریق وزن‌دهی در نرم‌افزار SPSS تهیه گردید. در ادامه از داده‌ها و آنالیزهای به دست آمده در نرم‌افزار آینده‌پژوهی MICMAC استفاده شد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد ضریب همبستگی رگرسیونی بین میزان شاخص‌های مؤثر بر توسعه گردشگری در شهرستان سرخس برابر با ۰/۷۲ بوده که نشان‌دهنده این است که همبستگی خطی بین ابعاد مؤثر بر توسعه گردشگری در منطقه معنی‌دار است. همچنین، مقدار ضریب تبیین چندگانه برابر با ۰/۵۱ است که نشان می‌دهد ۵۱٪ از واریانس‌های توسعه گردشگری در شهرستان سرخس توسط شاخص‌ها مؤثر تبیین می‌شود و مابقی سهم سایر متغیرهاست. خروجی حاصل از MICMAC نیز نشان می‌دهد، عوامل رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری به همراه عامل صنعتی شدن به عنوان پیشران‌های دو وجهی (دارای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری) و عوامل زیست‌محیطی و مدیران و برنامه‌ریزان به عنوان عوامل تأثیرپذیر هستند. در این میان، آستان قدس رضوی به عنوان یک عامل مستقل عمل نموده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۲۵-۱۴۸

واژگان کلیدی:

آینده‌پژوهی، پیشران‌های گردشگری، گردشگری پایدار، شهر سرخس

استناد به مقاله:

گل‌محمدی، محمد؛ کرکه‌آبادی، زینب و کامیابی، سعید. (۱۴۰۳). تبیین پیشران‌های مؤثر بر آینده گردشگری پایدار شهر سرخس با رویکرد آینده‌پژوهی. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵(۵۷)، ۱۲۵-۱۴۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.473044.1216>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215160.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

گردشگری، از جمله ابزارهای مهم توسعه در جهان شناخته می‌شود و در قرن گذشته پیش‌بینی می‌شد که گردشگری در قرن ۲۱ به بزرگ‌ترین صنعت جهان تبدیل شود. از اوایل دهه ۷۰ میلادی، علم و هنر آینده‌نگاری به‌عنوان ابزار سیاست‌گذاری به‌طور رسمی و در چند کشور محدود، به‌خصوص ژاپن به‌کار گرفته شد، اما از اوایل دهه ۹۰ میلادی به‌طور گسترده با همکاری نهادهای بین‌المللی جهت توانمندسازی کشورها از این‌روش استفاده شد و امروزه به‌عنوان رویکرد غالب شناسایی فناوری در اکثر کشورهای توسعه‌یافته درآمده است. برنامه‌ریزی شهری و آینده‌پژوهی هر دو اصولاً به آینده مرتبط هستند. آینده‌نگاری در ارتباط با دانش برنامه‌ریزی عبارت است از فراگرد حدس زدن و پیشگویی دستاوردهای آینده در کمک به برنامه‌ریزی و رسیدن به یک چشم‌انداز موفق که اساس آینده‌پژوهی است (Safaipour & Fadaei, 2023). رویکرد آینده‌نگاری با پرداختن به محدوده گسترده‌ای از شرایط آینده با اتخاذ رویکردهای مشارکتی و استدلالی در حوزه برنامه‌ریزی، تأکید بر یافتن عوامل اصلی و کلیدی و پیشران‌های توسعه دارد تا از طریق آن بتوان عدم قطعیت‌ها را در فرآیند برنامه‌ریزی در نظر گرفت و با داشتن اهرم کنترل و مدیریت آینده، به ساخت آینده‌ای مطلوب پرداخت (Alirezanzad et al., 2019). بنابراین، توجه به موضوع آینده‌پژوهی در بهبود صنعت گردشگری نقش پررنگی را ایفا می‌کند. با ورود به هزاره جدید، صنعت گردشگری نیز عصری نوین را آغاز کرده است و با وجود مشکلات متعددی که در پیش دارد (Esmaeili et al., 2021)، انتظار است که در سیستم اقتصادی جهانی بر اهمیت آن افزوده شود. بنابراین، سیاست‌گذاران باید پیوسته به مسائل اصولی و زیربنایی در خصوص رشد، جهت و آثار این صنعت در آینده توجه نمایند (Zebardast & Darskhan, 2021). سناریو و

آینده‌نگری فرآیند تلاش برای نگاه به آینده بلندمدت علم، فناوری، محیط‌زیست، اقتصاد و اجتماع است که با هدف شناسایی فناوری‌های جدید و تقویت تحقیقات صورت می‌گیرد که بیشترین منافع اقتصادی و اجتماعی را به دنبال دارد (Taghvaei et al., 2021). طی دهه‌های اخیر، صنعت گردشگری در جهان توسعه چشمگیری یافته و تغییرات اقتصادی و اجتماعی شگرفی را سبب شده است. تغییرات پرشتاب و فزاینده جهان، کشور را بر آن وامی‌دارد که در شرایط فراگیر و رقابتی کنونی، به اقدامات منطقی و متناسب از جمله شناسایی روندها، شرایط، اتفاقات و رخدادهای تأثیرگذار در آینده بپردازد و خود را برای آنچه در آینده ممکن است اتفاق بیفتد، آماده سازد تا در عرصه تحولات جهانی از حالت انفعالی بیرون آمده و با رشد مطلوب و توسعه فراگیر، شالوده جامعه‌ای توانگر را پایه‌ریزی کند (Seyfipour, 2021). آگاهی جوامع از این‌که گردشگری به‌ویژه گردشگری سلامت، منبع درآمد ارزی بسیار مناسب و قابل‌ملاحظه‌ای در اختیار اقتصاد یک کشور قرار می‌دهد، باعث شده که این حوزه مفهوم بسیار گسترده در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره پیدا کند و به‌عنوان یک صنعت تلقی شود. بسیاری از کشورها، این صنعت پویا را به‌عنوان منبع اصلی درآمد، اشتغال، رشد اقتصادی و توسعه ساختار زیربنایی می‌دانند (Emami et al., 2022). توسعه‌ای که بر پایه اندیشه‌ای فزاینده برنامه‌ریزی شده و در قالب‌های مختلف قابلیت ارزیابی و نظارت را داراست و ضمن این بهره‌مندی از تفکر پیشران، اساس آن بر توسعه و پیشرفت انسانی متمرکز شده است و در این مسیر یقیناً از فناوری‌های روز اعم از سخت‌افزاری و نرم‌افزاری به بهترین نحو ممکن بهره گرفته می‌شود (Sheikh Milani et al., 2021). بررسی فعالیت‌ها و فناوری‌های پیشران ما را به صنایع مختلفی معطوف می‌دارد که یکی از این صنایع مهم، کاربردی و پایدار، صنعت گردشگری یا همان صنعت بدون

بررسی و تبیین پیشران‌های کلیدی توسعه گردشگری پایدار در شهر سرخس است.

مبانی نظری

در سال‌های اخیر، موضوع گردشگری پایدار مورد توجه پژوهشگران و محققین قرار گرفته است. با این حال، بررسی و تلفیق همزمان رویکردهای آینده‌نگاری و آینده‌پژوهی با توسعه گردشگری پایدار، به صورت منسجم، بسیار محدود بوده است. افزون بر این، بررسی‌های میدانی در مناطق مستعد گردشگری که به دلیل کم‌توجهی در حوزه پژوهش نادیده گرفته شده‌اند، اهمیت بسزایی دارد.

توسعه پایدار گردشگری

توسعه پایدار گردشگری رهیافت جدیدی نسبت به رویکرد گردشگری پایدار محسوب می‌گردد که از ۱۹۹۲م (بعد از کنفرانس ریو) و طی موج سوم توسعه گردشگری مطرح شد (Rasouli et al, 2024: 1-21). در این رهیافت اصول اساسی توسعه و توسعه پایدار بیش از خود گردشگری و اجزا آن مدنظر قرار گرفته است چرا که در رهیافت توسعه گردشگری پایدار، گردشگری به مثابه چرخه‌ای برای توسعه پایدار قلمداد می‌شود و اصول اساسی توسعه پایدار مورد نظر است. توسعه پایدار گردشگری عبارت است از گسترش صنعت گردشگری و جذب گردشگران به یک ناحیه با استفاده از منابع موجود به گونه‌ای که ضمن پاسخ دادن به نیازهای اقتصادی، فرهنگی و قانونی جامعه و انتظارات گردشگران بتوان وحدت، هویت فرهنگی، سلامت محیط زیست، تعادل اقتصادی مقصد و مهمانان آنان را بطور متوازن در حد بهینه تأمین کرد (Sheybaninia et al., 2021).

آینده‌نگاری

بسیاری از آینده‌اندیشان، آینده‌نگاری را بخشی از آینده‌اندیشی یا آینده‌پژوهی می‌دانند. نزدیکی و شباهت میان روش‌های مورد استفاده در آینده‌نگاری و آینده‌اندیشی

دود است که نه تنها با استفاده از شرایط اقلیمی، تاریخی، طبیعی و منحصربه‌فرد هر منطقه، بلکه با رویکرد کاهش استفاده از منابع تجدیدناپذیر و بهره‌گیری از روش‌های دوستدار محیط‌زیست، کاملاً منطبق است (Yousefi et al., 2023). در ایران، سابقه آینده‌نگری به برنامه پنج‌ساله کشور برمی‌گردد و سند چشم‌انداز توسعه کشور در افق ۱۴۰۴ش که دو دهه آینده را نشانه گرفته است، اولین سند تفکر استراتژیک و آینده‌نگارانه ایران است که بر اساس آن محورهای توسعه کشور در بخش‌هایی طراحی و تدوین شده‌اند و با انجام تقسیم‌کار منطقه‌ای هرکدام از استان‌های کشور عهده‌دار مسئولیت‌های متناسب با قابلیت‌های خود در راستای تحقق آینده مطلوب کشور شده‌اند. بی‌تردید، برنامه‌ریزی گردشگری در شهرهای ایران نیز با پیروی از رویکرد نوین دنیا در حال انجام است که تحلیل و آسیب‌شناسی آن در مناطقی که گردشگری نهادینه شده دارند- نظیر استان‌های شمالی کشور، استان‌های فارس، اصفهان و یزد- ما را به مزایای فراوان آن و توأمان آسیب‌های متعدد اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی معطوف می‌دارد (Moulai., 2019). میزان و نحوه اثر پیشران‌های مؤثر بر توسعه گردشگری آن‌هم یک گردشگری کاملاً پایدار و منطبق بر توسعه پایدار، با رهیافت آینده‌نگاری و یا آینده‌پژوهی از مهم‌ترین جنبه‌های نامعلوم این پژوهش بوده که سعی می‌شود طی فرآیند کامل پژوهش به این جنبه‌های مجهول دست‌یابیم. از سویی، میزان و نحوه اثرگذاری آیت‌ها و فاکتورهای تأثیرگذار بر روند پیشرفت گردشگری پایدار در شهرستان سرخس جزء ابهامات پژوهش حاضر بوده که به آن پرداخته می‌شود. بنابراین، ضمن تأیید راهبرد گردشگری به‌عنوان رویکردی اساسی در آینده اقتصادی و توسعه‌ای یک منطقه، با حفظ پایداری، بایستی تدابیر ویژه‌ای برای کاهش مضرات اشاره‌شده و تقویت مزایای مبرهن آن اندیشیده شود. با توجه به اهمیت این موضوع، هدف این پژوهش،

باعث می‌شود تا این دو دارای ریشه‌های یکسان و در یک حوزه دیده شوند (Farhāt, 2019). آینده‌نگاری به‌عنوان یک ابزار بالقوه توانمند برای سیاست‌گذاری، می‌تواند در هر یک از موارد فوق‌الذکر مورد استفاده قرار گیرد. واقعیت آن است که آینده‌نگاری نیز همانند بسیاری از دانش‌های جدید، دانشی بین‌رشته‌ای یا چند رشته‌ای است. از این‌رو، هر یک از مؤلفه‌های سازنده آن، با نگرش‌های خاص خود به موضوع می‌نگرند و کارشناسانی را در خود جای داده است که در رشته‌های مختلف آموزش دیده‌اند (Ghassabi et al, 2019).

جلول ۱: سایر تعاریف مختلف آینده‌نگاری (Kargar Asl Zenozi, 2019)

ردیف	ارائه‌کننده	تعریف ارائه‌شده
۱	(کلیهر و داراگ، ۲۰۱۵)	آینده‌نگاری ابزاری سیستماتیک برای ارزیابی آن دسته از پیشرفت‌های علمی و فناورانه است که می‌تواند تأثیرات بسیار شدیدی بر رقابت صنعتی، خلق ثروت و کیفیت زندگی داشته باشد.
۲	(اسلاتر، ۲۰۱۴)	فرایندی سیستماتیک، مشارکتی و گردآورنده ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان‌مدت تا بلندمدت را با هدف اتخاذ تصمیمات روزآمد و بسیج اقدامات مشترک بنا می‌سازد. آینده‌نگاری یک ظرفیت عام است که فرد را قادر می‌سازد تا در باره آینده بیندیشد و احتمالات آینده را بررسی، مدل‌سازی و خلق کرده و در مقابلش نشان دهد.
۳	(رینگلند، ۲۰۱۲)	آینده‌نگاری فرایند مشارکت سیستماتیک، اجتماع هوشمندانه و ساختن چشم‌انداز میان‌مدت و بلندمدت آینده است که با هدف شکل‌دهی تصمیمات جهت معماری فعالیت‌های آینده صورت می‌پذیرد.

برنامه‌ریزی بر پایه سناریو

روشن سناریو را می‌توان روشی برای خلاصه‌سازی نتایج تلاش‌های آینده‌پژوهی دانست. هدف از تدوین سناریوها، خلق فضای بررسی احتمال آینده‌های ممکن، به‌گونه‌ای است که بتوان برنامه‌ریزی صورت گرفته را در برابر طیفی از چالش‌های آینده‌آمود (Rezaei, 2019). در پروژه‌های آینده‌پژوهی در عرصه موضوعی خاص، اغلب ۲ یا ۴ سناریو تدوین می‌شود (Novin et al, 2022). هرکدام از این سناریوها، به پرسش‌های اصلی موضوع پژوهش، پاسخ‌های متفاوتی می‌دهند، اما تمامی این پاسخ‌ها مسیری را پیش روی ما می‌گشایند که آینده را از زوایایی متفاوت روشن می‌سازند. پیتز شوارتز در کتاب هنر دیدگاه بلندمدت؛ گام-های فرایند ساخت سناریو را چنین توصیف کرده است: گام اول: مشخص کردن موضوع اصلی. گام دوم: مشخص کردن معیارهای کلیدی و فرایندهای مهم محیطی. گام سوم: نیروهای پیشران. گام چهارم: رتبه‌بندی بر اساس اهمیت و عدم قطعیت. گام پنجم: انتخاب منطق سناریو یا نقشه حرکت. گام ششم: کامل کردن سناریو. گام هفتم: بررسی

1. Kelliher & Daragh
2. Slaughter
3. Ringland
4. The Art of the Long View

همگرایی اجتماعی-فرهنگی و تقویت وحدت، کاهش مصارف منابع تجدیدناپذیر، حفظ، احیاء و توسعه منابع طبیعی و فضای سبز، کاهش فشار به محیط‌زیست، تقویت اقتصاد بومی و محلی، تثبیت نقش اقتصادی شهرها فارغ از الگوهای قدیمی و متکی بر کشاورزی و دامداری، بسط زیرساخت‌های توسعه شهری بر مبنای ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل گردشگری و معرفی فرهنگ محلی و افزایش تعامل و تبادل فرهنگی با گردشگران (Jalilian et al., 2022).

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری در خصوص گردشگری پایدار و آینده‌پژوهی صورت گرفته است، اما با توجه به هدف پژوهش حاضر که استفاده از پیشران‌های مؤثر بر گردشگری پایدار با رویکرد آینده‌پژوهی است، می‌توان به برخی از آن‌ها اشاره کرد. ایمانی و رضوی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی پیشران‌های مؤثر بر وضعیت آینده گردشگری پایدار با رویکرد آینده‌پژوهی (مورد مطالعه: روستاهای بخش مرکزی شهرستان سرعین)» در بررسی ۵۰ عامل اصلی به ۲۳ عامل خروجی نرم‌افزار منتهی شده و نهایتاً عامل بهبود وضعیت معابر و امنیت و بازسازی آثار گردشگری به‌عنوان پیشران‌های اصلی شناسایی شده‌اند. کارگر اصل زوزی و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی و تحلیل بر پیشران‌های مؤثر در توسعه آینده صنعت گردشگری تجاری با رهیافت آینده‌پژوهی (نمونه موردی شهر جلفا)»، ۴۰ عامل اصلی بررسی و خروجی حاکی از پیشروی پیشران بهبود اشتغال منطقه و افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی را بررسی کرده‌اند. قصابی و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی پیشران‌های تأثیرگذار بر توسعه گردشگری در مناطق آزاد تجاری مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس» به این نتیجه رسیده‌اند که بیشترین تأثیرگذاری مربوط به پیشران‌های اقتصادی، مدیریتی و تبلیغات و بازاریابی است.

پیامدها و نتایج هر سناریو. گام هشتم: انتخاب نشانگرها و راهنماهای راهبردی برای انتخاب راهبرد و رسیدن به هدف (Taghvaei et al., 2017: 11).

گردشگری با رویکرد آینده‌پژوهی

امروزه توسعه صنعت گردشگری به یکی از این موضوعات مهم و اساسی تبدیل شده است (Rasouli et al., 2024: 1-35) که می‌تواند با بهره‌گیری از رویکرد آینده‌نگری و سناریونویسی، به رونق اقتصادی و افزایش کیفیت زندگی افراد منجر شود. در واقع، آینده‌پژوهی نشان‌دهنده روندهای آتی و پیش‌بینی تحولات در آینده است که این فعالیت‌ها با عدم قطعیت‌های محیطی و تحولات سریع از طریق خلاقیت و ایجاد فرصت‌های غیرمنتظره و پیش رفتن اقتصادی پویا همراه است. گردشگری می‌تواند اساس و پایه راهبرد رشد و توسعه در آینده بیشتر کشورها باشد و در نتیجه مورد توجه برنامه‌ریزان قرار گیرد. همچنین، اهمیت بحث آینده‌نگاری در صنعت گردشگری و برنامه‌ریزی مبتنی بر سناریو، ستون فقرات برنامه‌ریزی گردشگری محسوب می‌شود، اما با وجود مطالعاتی که اخیراً در این حوزه انجام شده است، مطالعات آینده‌نگاری گردشگری و برنامه‌ریزی مبتنی بر سناریو، هنوز در دوران ابتدایی رشد خود هستند که این امر ضرورت توجه و دقت نظر بیشتر در این زمینه را نشان می‌دهد (Hasani & Rahimzadeh, 2019: 141).

بی‌تردید، اتخاذ سیاست‌های اقتصادی گردشگری پایدار با رهیافت آینده‌پژوهی فواید و کارکردهای مختلفی را به همراه خواهد داشت که می‌توان به برخی از مهم‌ترین منافع تمرکز بر این موضوع مهم اشاره نمود: کاهش فقر، اشتغال‌زایی و برقراری عدالت اجتماعی، تأمین بخشی از اعتبارات لازم برای بهبود بخشیدن به خدمات و تسهیلات جوامع محلی، ارتقاء کمی و کیفی سطح زندگی مردم، کاهش حاشیه‌نشینی، توسعه روستایی و جلوگیری از سیل مهاجرت روستاییان به سمت شهرها و مراکز صنعتی، توسعه یکپارچگی، انسجام و

[یغفوری و همکاران \(۱۳۹۹\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «تدوین سناریوهای مؤثر بر توسعه گردشگری با رویکرد آینده‌نگاری مطالعه موردی: استان کهگیلویه و بویراحمد»، ۴۰ عامل اساسی بررسی، ۱۲ عامل تأثیرگذار معرفی و ۵ سناریوی اصلی را معرفی داشته‌اند که همه سناریوها از مطلوبیت کافی برخوردار بودند و نشان از آینده مطلوب گردشگری منطقه را داشتند. [ظاهری و همکاران \(۱۳۹۹\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «تدوین پیشران‌های محلی توسعه روستایی با استفاده از روش آینده‌پژوهی مطالعه موردی: سکونتگاه‌های روستایی شهرستان بناب»، پیشران‌های کلیدی را شامل قیمت محصولات و حذف دلال و واسطه‌ها، قطع اثرپذیری روستاها از تحریم‌ها، گرانی و رکود شناسایی و متناسب با این پیشران‌ها پیشنهادها در راستای توسعه گردشگری روستایی ارائه داده‌اند. [سرابی و همکاران \(۱۳۹۹\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی پیشران‌های کلیدی مؤثر در گردشگری پایدار و تدوین مطلوب‌ترین سناریو (مورد پژوهی: شهر تاریخی میبد)»، به این نتیجه رسیده‌اند که از ۱۴ عامل اصلی، ۵ پیشران حیاتی برای توسعه گردشگری بوده که ۸۲ درصد مطلوبیت داشته‌اند و سناریوی میبد طلایی پیشنهاد شده است. [علی‌اکبری و همکاران \(۱۳۹۷\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی پیشران‌های مؤثر بر وضعیت آینده گردشگری پایدار شهر کرمان با رویکرد آینده‌پژوهی»، به این نتیجه دست یافته‌اند که ده عامل اصلی کلیدی در آینده توسعه گردشگری پایدار شهر کرمان تأثیرگذار هستند. از بین این عوامل، رقابت‌پذیری تأثیرگذارترین عامل کلیدی در توسعه گردشگری پایدار شهر کرمان است.

همچنین، در مطالعات خارجی [لیو و همکاران \(۲۰۲۲\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «فرصت‌های جدید برای گردشگری آینده پس از ۲۵ سال تحول سیاسی و اجتماعی- اقتصادی با

رویکرد آینده‌نگری در برنامه‌ریزی گردشگری لهستان»، به بررسی تغییرات در شرایط سیاسی و اقتصادی پس از ۲۵ سال تغییر و تحول دولتی لهستان، شناسایی روندها و نهایتاً تثبیت تأثیرپذیری مثبت گردشگری بر اقتصاد کشور پرداختند. [پاریانو و والیوسو \(۲۰۲۲\)](#)، در پژوهشی با عنوان «یک سیستم پشتیبانی تصمیم‌گیری مبتنی بر مدل دینامیکی سیستم طراحی شده برای بررسی مدیریت گردشگری در جزایر گالاپاگوس»، رویکردی مشارکتی برای تلفیق دیدگاه‌های ذینفعان مختلف در جزایر گالاپاگوس و ایجاد نمایشی قابل‌فهم گرافیکی از اثرات گردشگری و رشد جمعیت مسکونی استفاده کرده‌اند که هر زیرسیستم از طریق فرضیه‌ها شامل سه سناریو رشد گردشگری است که با گسترش جمعیت‌های مختلف جمعیت ارتباط دارد. [حشمتی \(۲۰۲۲\)](#)، در مقاله‌ای با عنوان «عوامل استراتژیک مؤثر بر توسعه اکوتوریسم در منطقه کدوگ امبو^۲ کشور اندونزی» با استفاده از نرم‌افزار میکمک، به بررسی استراتژیک عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری در ۶ گروه پرداخته و به این نتیجه رسیده است که شیوه حاکمیت، سیاست‌های مدیریتی، هماهنگی نهادی، بازاریابی گردشگری و تبلیغات گردشگری، به‌عنوان عوامل کلیدی محسوب می‌شوند.

روش پژوهش

پس از انجام مطالعات در خصوص موضوع پژوهش، اطلاعات موردنیاز از طریق روش کتابخانه‌ای و اسنادی و داده‌های دسته دوم و همچنین، روش میدانی و مشاهده مستقیم جمع‌آوری خواهد شد. در این زمینه سعی شده که در حد امکان از منابع معتبر و مستند فارسی و انگلیسی همچون کتاب و پایان‌نامه و مجلات علمی-پژوهشی بهره گرفته شود و با فیش‌برداری از این اطلاعات و ورود به نرم‌افزار SPSS و خروجی نتایج از آن و همچنین استفاده از

1. Liu, Y., Dai, L., Long, H
2. Burbano & Valdivieso
3. Kedung Ombo

محدوده مورد مطالعه

شهر سرخس یکی از شهرهای خراسان رضوی و از قدیمی‌ترین شهرهای کشور دارای سابقه ۵۰۰۰ سال قبل از میلاد است. این شهر در گوشه شمال شرقی ایران، در مجاورت و مرز ترکمنستان، تقریباً بین دو نصف‌النهار ۳۰ تا ۶۰ و ۱۵ تا ۶۱ درجه شرقی و بین دو مدار ۳۶ و ۳۶ تا ۴۰ درجه شمالی قرار گرفته است. این شهر در پایین‌ترین دشت خراسان در ارتفاع ۳۰۰ متری از سطح دریا قرار دارد. به علت داشتن آب و هوای مناسب، زمین‌های مستعد کشاورزی و از همه مهم‌تر به‌عنوان منطقه عبوری استراتژیک در مسیر کهن ابریشم، همواره مورد توجه بوده است. از این‌رو، در این بخش از پژوهش به شناخت منابع و ظرفیت‌های گردشگری شهر سرخس و حومه آن و تأثیر آن در ارتقا درآمد پایدار شهرداری، پرداخته می‌شود. جاذبه‌های گردشگری شهر سرخس تاریخی، فرهنگی، انسان‌ساخت طبیعی هستند.

داده‌ها و آنالیزهای به‌دست‌آمده در MICMAC در تحقیق استفاده شود. بر حسب نمونه‌گیری از جدول نمونه‌گیری مورگان ۳۸۴ نفر نمونه برآورد شد که ۲۷۳ تن معادل ۷۵/۶٪ مرد و ۸۸ تن معادل ۲۴/۴٪ زن بوده‌اند. تعداد ۱۲۱ تن برابر با ۳۲/۹٪ در گروه سنی ۲۰ تا ۳۰ سال قرار داشته و بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. ۲۴ نفر از پاسخگویان برابر با ۶/۳٪ در گروه سنی کمتر از ۲۰ سال قرار داشته و کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. تعداد ۱۲۴ نفر برابر با ۳۳/۷٪ دارای سطح تحصیلات دیپلم بوده و بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. تعداد ۲۴ نفر برابر با ۶/۵٪ نیز دارای سطح تحصیلات دکتری بوده و کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. شاخص نما در این متغیر مربوط به سطح تحصیلی دیپلم بوده است، زیرا بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. همان‌طور که مشاهده می‌گردد، تعداد ۲۰۳ نفر از پاسخگویان برابر با ۶۰/۴٪ محل سکونت آن‌ها شهر بوده و بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

تصویر ۱: نقشه محدوده مورد مطالعه (مأخذ: نگارندگان)

همبستگی ضعیف بین دو متغیر را نشان می‌دهد. بنابراین، هرچه عوامل محیط‌زیست نظیر جاذبه‌های طبیعی و غیره در شهرستان سرخس بیشتر وجود داشته باشد، در توسعه گردشگری در شهرستان سرخس تأثیر داشته و آن را افزایش خواهد داد. با توجه به اینکه سطح معنی‌داری این رابطه کوچک‌تر از $0/01$ است، H_1 (مبنی بر وجود رابطه) تأیید و H_0 (خلاف ادعای ما)، با حداکثر اطمینان 99% ابطال می‌شود (جدول ۲).

جدول ۲: رابطه معناداری عوامل محیط‌زیست و توسعه گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه	سطح معنی‌داری	مقدار همبستگی
بین عوامل محیط‌زیست و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد.	$0/000$	$0/30$

تبیین پیشران‌های کلیدی آینده گردشگری پایدار جهت تبیین پیشران‌ها، تعداد ۳۴ سؤال در نظر گرفته شد که توسط پاسخگویان تکمیل گردید و نتایج آن در جدول ۲، لحاظ گردیده است.

ارتباط بین عوامل محیط‌زیست و توسعه گردشگری

مقادیر همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین عوامل محیط‌زیست و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد. شدت رابطه این همبستگی،

بنابراین، نشان می‌دهد هرچه رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری در شهرستان سرخس بیشتر وجود داشته باشد، در توسعه گردشگری تأثیر داشته و آن را افزایش خواهد داد. با توجه به اینکه سطح معنی‌داری این رابطه کوچک‌تر از $0/01$ است، H_1 (مبنی بر وجود رابطه) تأیید و H_0 (خلاف ادعای ما) با حداکثر اطمینان 99% ابطال می‌شود (جدول ۳).

جدول ۳: رابطه معناداری رونق اقتصادی و توسعه گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه	سطح معنی‌داری	مقدار همبستگی
بین رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد.	$000,0$	$0/68$

ارتباط بین رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری و توسعه گردشگری

مقادیر همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس، رابطه معنی‌داری وجود دارد. شدت رابطه این همبستگی، همبستگی قوی بین دو متغیر را نشان می‌دهد.

هرچه نقش مدیران و برنامه‌ریزان شهری در شهرستان سرخس بیشتر و پررنگ‌تر باشد، بر توسعه گردشگری در شهرستان سرخس تأثیر داشته و آن را افزایش خواهد داد. با توجه به اینکه سطح معنی‌داری این رابطه کوچک‌تر از $0/01$ است، H_1 (مبنی بر وجود رابطه) تأیید و H_0 (خلاف ادعای ما) با حداکثر اطمینان 99% ابطال می‌شود (جدول ۴).

ارتباط بین نقش مدیران و برنامه‌ریزان شهری و توسعه گردشگری

مقادیر همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین نقش مدیران و برنامه‌ریزان شهری و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد. شدت رابطه این همبستگی، همبستگی متوسط بین دو متغیر را نشان می‌دهد. بنابراین،

جدول ۴: رابطه معناداری نقش مدیران و برنامه‌ریزان و توسعه گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه	سطح معنی‌داری	مقدار همبستگی
بین نقش مدیران و برنامه‌ریزان شهری و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد.	۰۰۰٫۰	۰/۵۰

و پررنگ‌تر باشد، بر توسعه گردشگری در شهرستان سرخس تأثیر داشته و آن را افزایش خواهد داد. با توجه به اینکه سطح معنی‌داری این رابطه کوچک‌تر از ۰/۰۱ است، H1 (مبنی بر وجود رابطه) تأیید و H0 (خلاف ادعای ما) با حداکثر اطمینان ۹۹٪ ابطال می‌شود (جدول ۵).

ارتباط بین نقش آستان قدس رضوی و توسعه گردشگری همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین نقش آستان قدس رضوی و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد. شدت رابطه این همبستگی، همبستگی متوسط بین دو متغیر را نشان می‌دهد. بنابراین، هرچه نقش آستان قدس رضوی در شهرستان سرخس بیشتر

جدول شماره ۵: رابطه معناداری نقش آستان قدس رضوی و توسعه گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه	سطح معنی‌داری	مقدار همبستگی
بین نقش آستان قدس رضوی و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد.	۰/۰۰۰	۰/۴۸

طرح‌های پالایشگاه گاز خانگیران، پروژه نفت و گاز شرق، سد دوستی و غیره بیشتر باشد، بر توسعه گردشگری در شهرستان سرخس تأثیر داشته و آن را افزایش خواهد داد. با توجه به اینکه سطح معنی‌داری این رابطه کوچک‌تر از ۰/۰۱ است (جدول ۶).

ارتباط بین صنعتی شدن و توسعه گردشگری مقادیر همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین صنعتی شدن و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد. شدت رابطه این همبستگی، همبستگی متوسط بین دو متغیر را نشان می‌دهد. بنابراین، هرچه صنعتی شدن در شهرستان سرخس نظیر توسعه

جدول شماره ۶: رابطه معناداری صنعتی شدن و توسعه گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه	سطح معنی‌داری	مقدار همبستگی
بین صنعتی شدن و توسعه گردشگری در شهرستان سرخس رابطه معنی‌داری وجود دارد.	۰/۰۰۰	۰/۴۹

تبيين پيشران‌هاى مؤثر بر آينده‌گردشگرى پايدار شهر سرخس با ...
 رگرسيون خطى چندگانه از پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى با توجه به رويکرد آينده‌پژوهى
 مطابق با جدول ۷، سطح معنى‌دارى آزمون F كه برابر با ۰/۰۰۰ بوده تأثير پيش‌بيني توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس را از طريق پيشران‌هاى مؤثر با توجه به رويکرد آينده‌پژوهى معنى‌دار مى‌داند.

جدول ۷: برآورد مدل رگرسيونى بين پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى با رويکرد آينده‌پژوهى (مأخذ: يافته‌هاى پژوهش)

Sig	F	میانگین مجذورات MSres	میانگین مجذورات MSreg	واريانس‌هاى باقیمانده‌هاى SSres	واريانس‌هاى شده‌هاى SSreg
۰/۰۰۰	۱۲۹/۲۹۴	۱۶۷۱۱/۲۲۷	۲۳۲۹۴۵۱/۰۰۷	۶۱۸۳۱۵۳/۹۴۲	۳۰۲۸۲۸۶۳/۱۰

در ادامه ضريب همبستگى رگرسيونى بين ميزان پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس با رويکرد آينده‌پژوهى در جدول زير نشان داده شده است كه برابر با ۰/۷۲ بوده و نشان‌دهنده همبستگى خطى بين پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس معنى‌دار است. همچنين، مقدار ضريب تبيين چندگانه برابر با ۰/۵۱ بوده كه نشان‌دهنده اين است كه ۵۱٪ از واريانس‌هاى توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس با توجه به رويکرد آينده‌پژوهى توسط پيشران‌هاى مؤثر تبيين مى‌شود و مابقى سهم ساير متغيرهاست (جدول ۸).

جدول ۸: جدول ضرايب رگرسيونى بين پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى با رويکرد آينده‌پژوهى (مأخذ: يافته‌هاى پژوهش)

خطاى برآورد See	نمو ضريب تبيين R^2 adj	ضريب تبيين R^2	R ضريب همبستگى رگرسيونى
۱۲۹/۲۷۲	۰/۵۱	۰/۵۱	۰/۷۲

جدول ۹: جدول برآورد ضرايب رگرسيونى (مأخذ: يافته‌هاى پژوهش)

Sig	T	شيب خط استاندارد $\beta_{standard}$
۰/۰۰۰	۲۷/۱۵۲	۰/۴۰
۰/۰۰۰	۳۱/۹۸۲	۰/۴۸
۰/۰۰۰	۲۸/۶۳۵	۰/۴۳
۰/۰۰۰	۲۵/۱۸۷	۰/۴۱
۰/۰۰۰	۳۸/۷۴۹	۰/۳۱

پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس (بر اساس رويکرد آينده‌پژوهى) به ترتيب ضريب تأثير (بتا) عبارت‌اند از:
 ۱. در ازاي يك واحد تغيير در پيشران عوامل محيط‌زيست و توسعه گردشگرى، توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس به ميزان همبستگى رگرسيونى بين پيشران‌هاى مؤثر بر توسعه گردشگرى در شهرستان سرخس معنى‌دار بوده و برابر با ۰/۷۲ و سطح معنى‌دارى آنواى مدل رگرسيونى برابر ۰/۰۰۰ بوده است كه متغيرهاى را براى پيش‌بيني مدل معنى‌دار مى‌داند. اين نتايج نشان مى‌دهد كه در بين پنج متغير داراى همبستگى معنادار، مهم‌ترين

۵. در ازای یک واحد تغییر در پیشران صنعتی شدن و توسعه گردشگری، توسعه گردشگری در شهرستان سرخس به میزان ۳۱٪ افزایش یافته و در آن تأثیر مستقیم خواهد داشت.

تحلیل ساختاری پیشران‌های مؤثر بر گردشگری پایدار

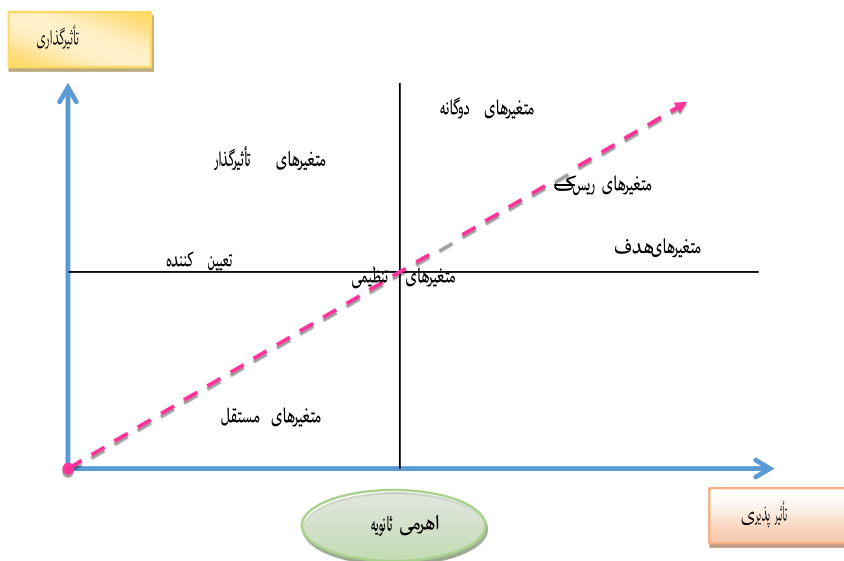
روش تحلیل ساختاری، جدای از روش‌های سناریوسازی، یکی از رایج‌ترین روش‌های آینده‌پژوهی است. خروجی مدل تحلیل اثر متقابل روابط بین پیشران‌ها را نشان می‌دهد که نرم‌افزار MICMAC قابلیت تبدیل روابط به اشکال و نمودارهای ویژه را دارا بوده و با امکانات خود تحلیل آسان روابط و ساختار سیستم را امکان‌پذیر می‌سازد. در نمودار ۱، وضعیت و موقعیت متغیرها در تحلیل MICMAC نشان داده شده است.

میزان ۴۰٪ افزایش یافته و در آن تأثیر مستقیم خواهد داشت.

۲. در ازای یک واحد تغییر در پیشران رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری و توسعه گردشگری، توسعه گردشگری در شهرستان سرخس به میزان ۴۸٪ افزایش یافته و در آن تأثیر مستقیم خواهد داشت.

۳. در ازای یک واحد تغییر در پیشران نقش مدیران و برنامه‌ریزان شهری و توسعه گردشگری، توسعه گردشگری در شهرستان سرخس به میزان ۴۳٪ افزایش یافته و در آن تأثیر مستقیم خواهد داشت.

۴. در ازای یک واحد تغییر در پیشران نقش آستان قدس رضوی و توسعه گردشگری، توسعه گردشگری در شهرستان سرخس به میزان ۴۱٪ افزایش یافته و در آن تأثیر مستقیم خواهد داشت.

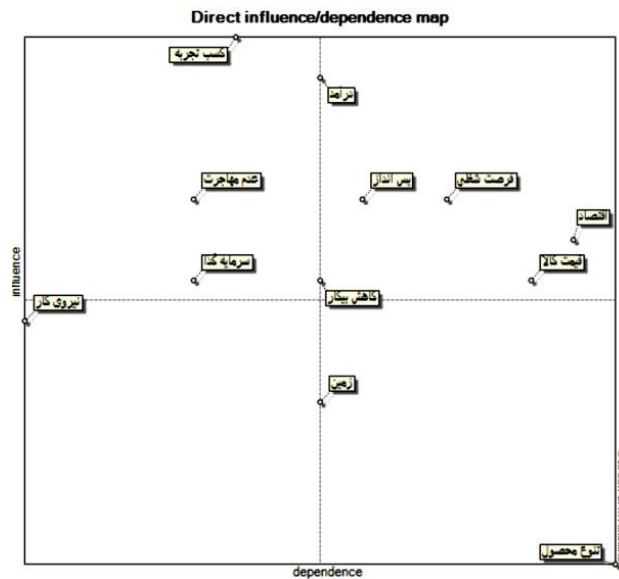

نمودار ۱: وضعیت و موقعیت متغیرها در تحلیل MICMAC (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

به‌عمل آمده در محیط MICMAC نمایش داده شده است.

ورود اطلاعات مربوط به شاخص‌های اقتصادی

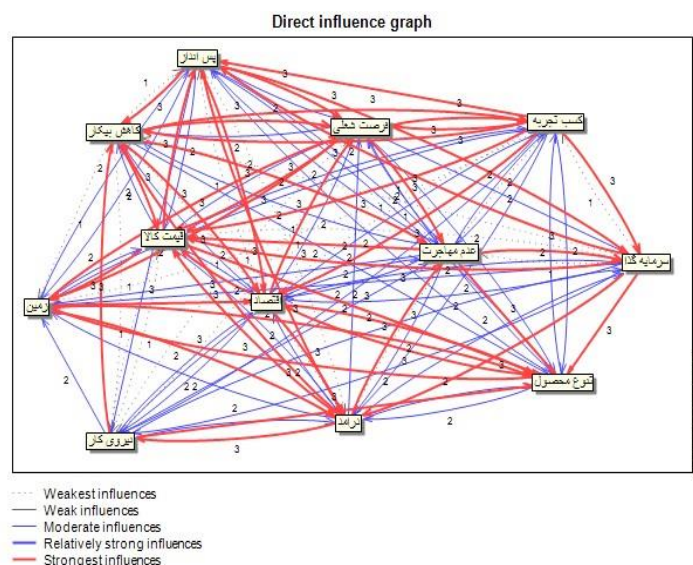
نمودار ۲، بررسی جایگاه هر یک از سنجه‌های مربوط به شاخص اقتصادی است که پس از آنالیز و تجزیه و تحلیل‌های

نمودار ۲: توزیع سنجه‌های مربوط به اقتصاد و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

برخوردار هستند و استقلال زیادی ندارند و وابسته به عوامل دیگری هستند، اما در هر صورت تأثیرگذاری را نیز دارند. در مجموع، مؤلفه‌هایی که در طول زمان شکل گرفته‌اند از نیروی زیادی برخوردار هستند و در ساختار اقتصادی نقش چشمگیری دارند. نحوه ارتباط سنجه‌ها برای رسیدن به این ساختار در نمودار ۳، نشان داده شده است.

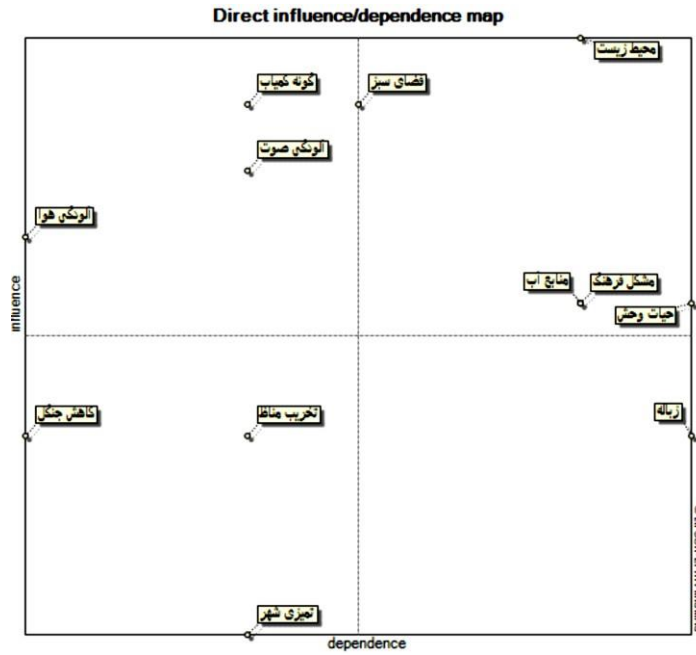
مبنی بر نمودار ۲، تحلیل مربوط به میزان استقلال و تأثیرگذاری متغیرهای در ساختار اقتصادی نشان می‌دهد که عوامل کسب تجربه، عدم مهاجرت، سرمایه‌گذاری از میزان استقلال و تأثیرگذاری بالایی برخوردار هستند، اما از طرف دیگر عواملی مانند درآمد، پس‌انداز، کاهش بیکاری، فرصت‌های شغلی و قیمت کالا از تأثیرگذاری بالایی

نمودار ۳: روابط و ضرایب تأثیر سنجه‌های مربوط به اقتصاد و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

تحلیل‌های به‌عمل‌آمده در محیط MICMAC نمایش داده شده است.

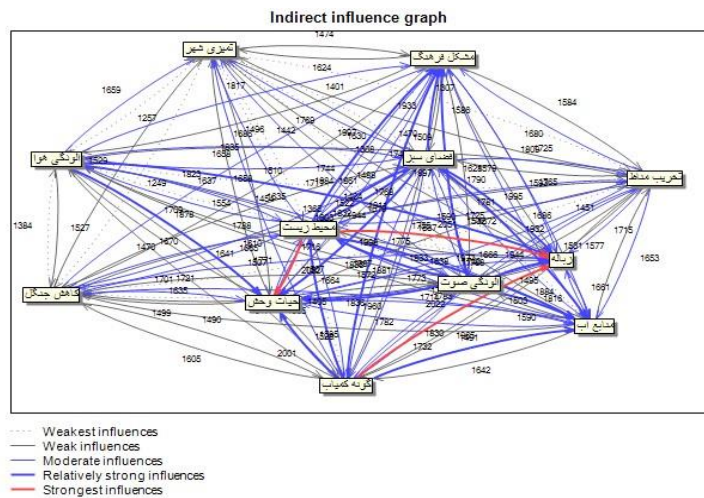
ورود اطلاعات مربوط به شاخص‌های زیست‌محیطی نمودار ۴، بررسی جایگاه هر یک از سنجه‌های مربوط به شاخص زیست‌محیطی است که پس از آنالیز و تجزیه و

نمودار ۴: توزیع سنجه‌های مربوط به زیست‌محیطی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

منابع طبیعی و حیات‌وحش از تأثیرگذاری بالایی برخوردار هستند و استقلال زیادی ندارند و وابسته به عوامل دیگری هستند. نحوه ارتباط سنجه‌ها برای رسیدن به این ساختار در نمودار ۵ نشان داده شده است.

مبنی بر نمودار ۴، تحلیل مربوط به میزان استقلال و تأثیرگذاری متغیرهای در ساختار زیست‌محیطی نشان می‌دهد که عوامل گونه کمیاب، آلودگی هوا، آلودگی صوتی از میزان استقلال و تأثیرگذاری بالایی برخوردار هستند، اما از طرف دیگر عواملی مانند فضای سبز، مشکلات فرهنگی،

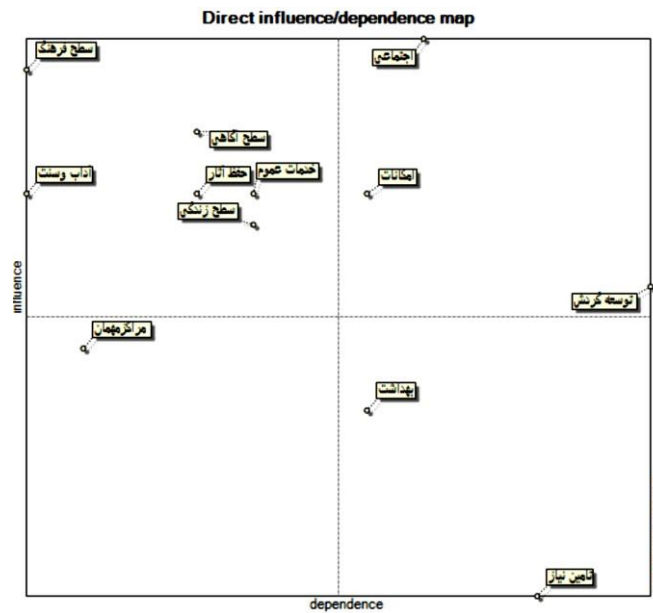

نمودار ۵: روابط و ضرایب تأثیر سنجه‌های مربوط به زیست‌محیطی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

به‌عمل‌آمده در محیط MICMAC نمایش داده شده است.

روود اطلاعات مربوط به شاخص‌های اجتماعی

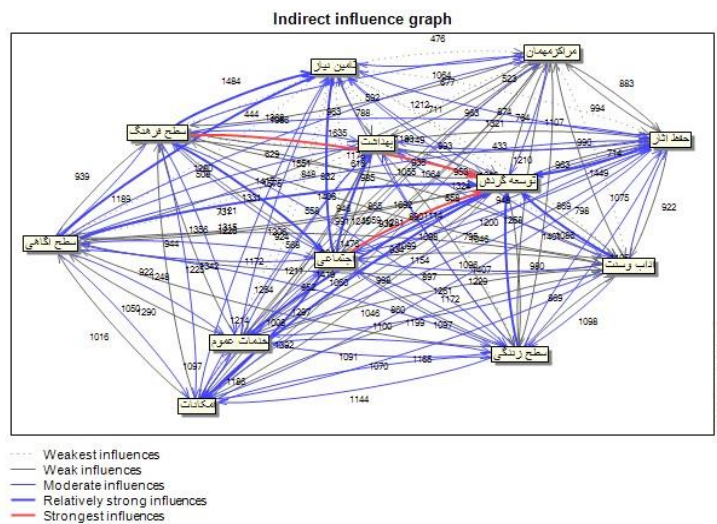
نمودار ۶، بررسی جایگاه هر یک از سنجه‌های مربوط به شاخص اجتماعی است که پس از آنالیز و تجزیه و تحلیل‌های

نمودار ۶: توزیع سنجه‌های مربوط به اجتماعی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

بالایی برخوردار هستند، اما استقلال زیادی ندارند و وابسته به عوامل دیگری هستند. در این بین، تأمین نیازها و بهداشت جزء موارد تأثیرپذیر با کمترین تأثیرگذاری سنجیده شده است. نحوه ارتباط سنجه‌ها برای رسیدن به این ساختار در نمودار ۷ نشان داده شده است.

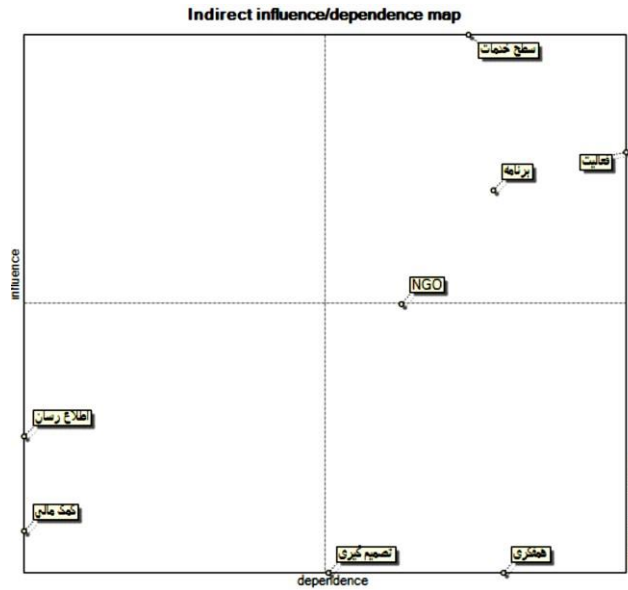
مبنی بر نمودار ۶، تحلیل مربوط به میزان استقلال و تأثیرگذاری متغیرهای در ساختار اجتماعی نشان می‌دهد که عوامل سطح فرهنگی، سطح آگاهی، آداب و سنت‌های، سطح زندگی، حفظ آثار و خدمات عمومی از میزان استقلال و تأثیرگذاری بالایی برخوردار هستند، اما از طرف دیگر عواملی مانند امکانات و توسعه گردشگری از تأثیرگذاری

نمودار ۷: روابط و ضرایب تأثیر سنجه‌های مربوط به اجتماعی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

به‌عمل‌آمده در محیط MICMAC نمایش داده شده است.

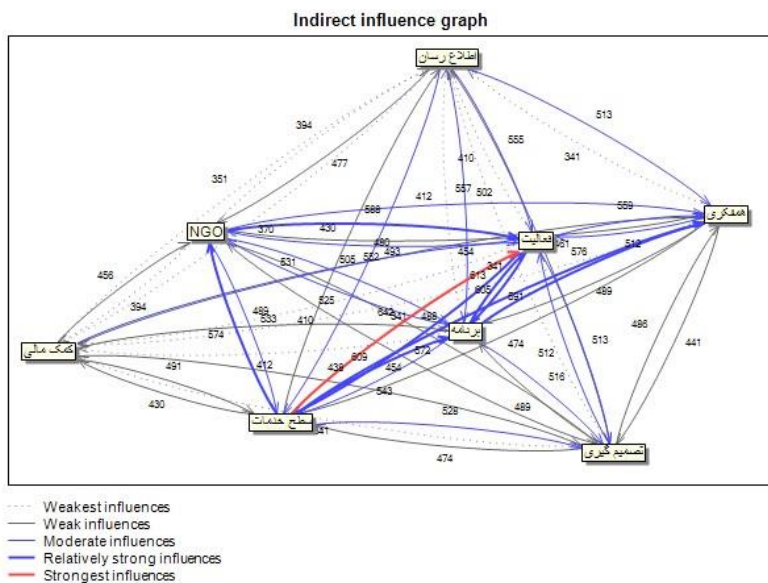
ورود اطلاعات مربوط به شاخص‌های مدیران و برنامه‌ریزان نمودار ۸، بررسی جایگاه هر یک از سنجه‌های مربوط به شاخص اجتماعی است که پس از آنالیز و تجزیه و تحلیل‌های

نمودار ۸: توزیع سنجه‌های مربوط به اجتماعی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

مانند سطح خدمات، فعالیت‌ها، برنامه‌های گردشگری، NGOها از تأثیرگذاری و همچنین تأثیرپذیری بالایی برخوردار هستند. نحوه ارتباط سنجه‌ها برای رسیدن به این ساختار در نمودار ۹ نشان داده شده است.

مبنی بر نمودار ۸، تحلیل مربوط به میزان استقلال و تأثیرگذاری متغیرهای در ساختار مدیران و برنامه‌ریزان نشان می‌دهد که عوامل تصمیم‌گیری و همفکری از میزان تأثیرپذیری بالایی برخوردار هستند، اما از طرف دیگر عواملی

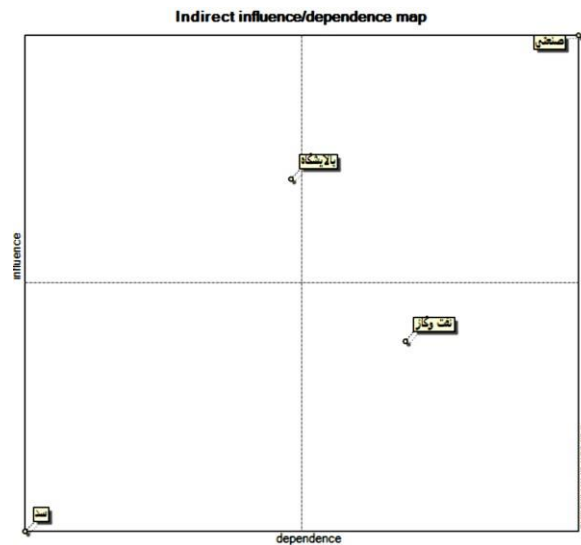

نمودار ۹: روابط و ضرایب تأثیر سنجه‌های مربوط به مدیران و برنامه‌ریزان و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

به‌عمل‌آمده در محیط MICMAC نمایش داده شده است.

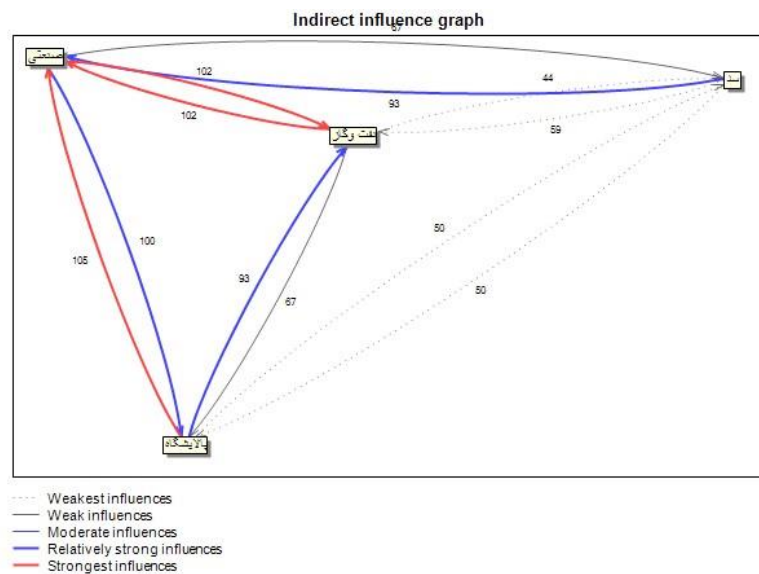
رورد اطلاعات مربوط به شاخص‌های صنعتی

نمودار ۱۰، بررسی جایگاه هر یک از سنجه‌های مربوط به شاخص صنعتی است که پس از آنالیز و تجزیه و تحلیل‌های

نمودار ۱۰: توزیع سنجه‌های مربوط به عوامل صنعتی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

مبنی بر نمودار ۱۰، تحلیل مربوط به میزان استقلال و تأثیرگذاری متغیرهای در ساختار صنعتی نشان می‌دهد که نفت و گاز از میزان تأثیرپذیری بالایی برخوردار می‌باشند، اما از طرف دیگر پالایشگاه از تأثیرگذاری و همچنین تأثیرپذیری بالایی برخوردار است. نحوه ارتباط سنجه‌ها برای رسیدن به این ساختار در نمودار ۱۱ نشان داده شده است.

نمودار ۱۱: روابط و ضرایب تأثیر سنجه‌های مربوط به عوامل صنعتی و نقش آن در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

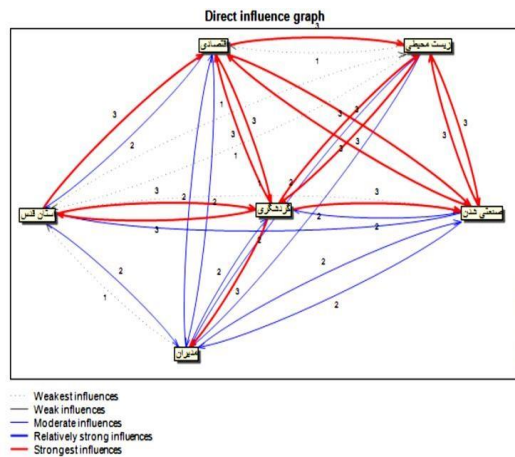
مشاهده می‌شود، عوامل رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری به همراه عامل صنعتی شدن به‌عنوان پیشران‌های دوجبهی (دارای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری) و عوامل زیست‌محیطی و مدیران و برنامه‌ریزان به‌عنوان عوامل تأثیرپذیر هستند. در این میان، آستان قدس رضوی به‌عنوان یک عامل مستقل عمل نموده است.

ساختار پیشران‌های اثرگذار بر گردشگری پایدار

جهت تعیین اثرگذاری نهایی هریک از پیشران‌های مؤثر بر گردشگری پایدار، ه شاخص عوامل زیست‌محیطی، رونق اقتصادی و سرمایه‌گذاری، مدیران و برنامه‌ریزان شهری، آستان قدس رضوی (اجتماعی و فرهنگی) و صنعتی شدن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند که همان‌طور که در نمودار ۱۲

نمودار ۱۲: جایگاه پیشران‌های مؤثر در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نمودار ۱۳: روابط و ضرایب تأثیر سنج‌های مربوط به پیشران‌های مؤثر در گردشگری پایدار (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

است و ساختار مدیران و برنامه‌ریزان به‌عنوان دومین عامل تأثیرگذار در این سلسله‌مراتب قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

امروزه صنعت گردشگری با توجه به اثرگذاری فراوان در ابعاد، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی و کالبدی بر جوامع، یکی از مهم‌ترین عوامل توسعه همه‌جانبه در سطح جهان شناخته شده و می‌تواند نقش مهمی برای توسعه پایدار داشته باشد. پایداری توسعه گردشگری نیازمند به‌کارگیری عوامل و پیشران‌های قابل‌اندازه‌گیری در هر یک از ابعاد توسعه پایدار است. مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر، تعیین و شناسایی پیشران‌های تأثیرگذار بر آینده توسعه گردشگری پایدار شهر سرخس و ارائه دسته‌بندی جامع از آنها و سپس

گردشگری شامل دو گروه فرهنگی و طبیعی بوده که ساختارها و الگوهای متنوعی در منظر ایجاد می‌نمایند. روابط درونی این عناصر نسبت به هر یک از آنها دارای اهمیت بیشتری است، زیرا در محیطی مرتبط و پیوسته با یکدیگر واقع شده و پایداری سیستم را موجب می‌شوند. در واقع، ارتباط متناسب، پویا و پیوسته میان دو گروه عناصر و بستری که بر روی آن شکل گرفته‌اند، پایداری و بقای ساختار گردشگری را تعیین می‌نمایند. با ترکیب دو تحلیل تأثیرگذاری-تأثیرپذیری و تأثیرگذاری-استقلال از ساختار اصلی مؤثر بر گردشگری پایدار می‌توان چنین استنباط کرد که ساختار اقتصادی به‌عنوان یک ساختار مسلط بر ساختارهای دیگر تأثیرگذار

و بررسی پیشینه‌های داخلی و خارجی سابق در این زمینه، پژوهش حاضر با نتایج پژوهش قصابی و همکاران (۱۳۹۹)، همسواست.

Reference

- Ali Akbari, E., PourAhmad, A., & Jalalabadi, L. (2018). Identifying the Effective Drivers on the Future Status of Sustainable Tourism in Kerman City with Futures Studies Approach. 7(1):14, 156-178. [In Persian] <https://ensani.ir/fa/article/472801>
- Azad, N., Alirezanzad, S. Nazemi, A. (2019). The creative class: an exploration of the possibilities of the formation of communities and creative economy in Tehran. Urban Economics, 4(1), 71-88. [In Persian]. doi: [10.22108/ue.2020.119589.1123](https://doi.org/10.22108/ue.2020.119589.1123)
- Burbano, D. V., Valdivieso, J. C., Izurieta, J. C., Meredith, T. C., & Ferri, D. Q. (2022). "Rethink and reset" tourism in the Galapagos Islands: Stakeholders' views on the sustainability of tourism development, Annals of Tourism Research Empirical Insights, 3(2), 100057. <https://doi.org/10.1016/j.annale.2022.100057>
- Emami A., Emami, F., Afshari M. (2022), the effects of investment development on the economic empowerment of Iran's sports industry. Strategic studies of sport and youth, 21(56), 229-254. [In Persian] https://faslname.msy.gov.ir/article_522.html
- Esmaili, A., Mohammadi, N., and Emami, F. (2021), A model of factors affecting the behavioral intentions of Premier League soccer fans using grounded theory. Strategic studies on youth and sports, 20 (53), 93-112. [In Persian] <https://www.sid.ir/paper/411256/fa>
- Farhāt, H. N. (2019). Andīshahā-yi falsafī u kalāmi-yi Khwājah Naṣīr al-Dīn Ṭūsī. <https://brill.com/display/title/55413>
- Ghassabi, H., Azar, A., Naei, A. (2019), Identifying drivers influencing the development of tourism in free trade zones, a case study: Aras Free Zone, Tourism Planning and Development Quarterly, Volume 9, Number 1, pp. 161-177. [In Persian] doi: [10.22080/jtpd.2020.16762.3093](https://doi.org/10.22080/jtpd.2020.16762.3093)
- Hasani, A., & Rahimzadeh, M. (2019). Tehran Tourism industry foresight. Urban Tourism,

تعین اهمیت و اولویت هریک از عوامل شناسایی شده بود. در جمع‌بندی پژوهش می‌توان گفت که موفقیت در دستیابی به اهداف همه‌جانبه آینده گردشگری پایدار شهر سرخس، وابسته به تعامل مؤثر بین عوامل کلیدی است. از مهم‌ترین نتایج تحقیق آن است که با استفاده از عوامل شناسایی شده و با در نظر گرفتن میزان اولویت و اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها بر یکدیگر می‌توان وضعیت پایداری آینده توسعه گردشگری شهر سرخس را سنجید و راهکارهای حفظ وضعیت مطلوب و یا تبدیل وضعیت نامطلوب به مطلوب را در ابعاد مختلف تدوین و اجرا کرد. توجه کافی از سوی برنامه‌ریزان، سیاست‌گذاران و تصمیم‌سازان به عوامل تأثیرگذار بر تبیین چشم‌انداز آینده گردشگری پایدار اولویت‌بندی و مدنظر قرار دادن روابط با یکدیگر، بسترهای لازم را برای تحقق و توسعه و تکامل مطلوب و الگومدار مقاصد گردشگری ایجاد خواهد کرد. به‌گونه‌ای که تعادل و پایداری طولانی‌مدت را در همه ابعاد و سطوح تضمین کند. مقایسه بین پژوهش‌های گذشته که در بخش پیشینه به آن‌ها پرداخته شد با پژوهش حاضر نشان داد که نتایج اکثر این پژوهش‌ها با پژوهش ما همپوشانی داشته و در یک راستا قرار دارند، به‌ویژه پژوهش علی‌اکبری و همکاران (۱۳۹۷) که به شناسایی پیشران‌های مؤثر بر وضعیت آینده گردشگری پایدار شهر کرمان با رویکرد آینده‌پژوهی پرداختند. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که از نظر ابعاد پایداری در شهر سرخس از دیدگاه هر سه گروه، بعد اقتصادی با میانگین کل (۰/۴۸) بیشترین امتیاز پایداری را به خود اختصاص داده است و سپس بعد مدیران و برنامه‌ریزان با میانگین کل (۰/۴۳) در رتبه بعدی و سپس آستان قدس رضوی با میانگین کل (۰/۴۱) در رتبه سوم و بعد زیست‌محیطی با میانگین کل (۰/۴۰) در رتبه چهارم و صنعتی شدن با (۰/۳۱) کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده است. شایان‌ذکر است، با توجه به تجزیه و تحلیل‌های به‌عمل‌آمده

- Rasouli, S.H., Rajabi, A., & Motevalli, S (2024), Explanation of a Tourism Model with a Focus on Regional Development (Case Study: Sari City), *Journal of Geography and Regional Development*. Pp. 1-35. [In Persian] <https://civilica.com/doc/2043742>
- Rasouli, S.H., Rajabi, A., & Motevalli, S (2024), Explanation of a Sustainable Urban Tourism Model in Line with Regional Development (Case Study: Sari City), *Journal of Urban Foresight*. Pp.1-21. [In Persian] <https://civilica.com/doc/2092141>
- Ratnasari, R. T., Gunawan, S., Pitchay, A. A., & Mohd Salleh, M. C. (2022). Sustainable medical tourism: Investigating health-care travel in Indonesia and Malaysia. *International Journal of Healthcare Management*, 15(3), 220-229. <https://doi.org/10.1080/20479700.2020.1870365>
- Rezaei, N., Islami, H. Afshani, S. A. (2023), A Contextual Exploration of Profit-Oriented Processes Through Social Media Marketing. *Applied Sociology*, 34(1), 67-88. [In Persian] doi: [10.22108/jas.2023.135477.2334](https://doi.org/10.22108/jas.2023.135477.2334)
- Safaipour, M., Fadaei Jezi, F. (2023), Future research of the housing supply system in Iranian metropolises (Ahwaz metropolis case study), *Geography and Environmental Planning*, 34(1), 117-140. [In Persian] doi: [10.22108/gep.2022.134535.1537](https://doi.org/10.22108/gep.2022.134535.1537)
- Saraei, M.H., Alizadeh Shorki, Y., & Rezaei, M (2020). Identifying Key Drivers Affecting Sustainable Tourism and Developing the Most Desirable Scenario (Case Study: Historical City of Meybod). 8(1), 113-131. [In Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2345332.1399.8.1.5.0>
- Seyfipour, R. (2021), environmental Kuznets curve survey in the industrial sector of Iran's economy. *Man and Environment*, 19(3), 1-19. [In Persian] <https://www.sid.ir/paper/1042294/fa>
- Seyitoğlu, F., & Costa, C. (2022). A scenario planning framework for (post-) pandemic tourism in European destinations. *European Planning Studies*, 30(12), 2554-2574. <https://doi.org/10.1080/09654313.2022.2045571>
- 6(1), 135-148. <https://doi.org/10.22059/jut.2019.250270.439>
- Heshmati, M., Gheitury, M., & Shadfar, S. (2022). Factors affecting possibility of ecotourism development and sustaining natural resources using SWOT approach in west Iran. *International Journal of Geoheritage and Parks*, 10(2), 173-183. [In Persian] <https://doi.org/10.1016/j.ijgeop.2022.03.004>
- Imani, B., Razavi, S. M. (2019), Identifying the drivers affecting the future state of sustainable tourism with a future research approach: the villages of the central part of Sarayin city, *Tourism Planning and Development Quarterly*, Volume 9, Number 2, pp. 71-90. [In Persian] [10.22080/jtpd.2020.18409.3249](https://doi.org/10.22080/jtpd.2020.18409.3249)
- Jalilian, L., Heydari, M.T., Ahdanjad Roshti M. (2022), The role of the government in tourism development with an emphasis on economic policies. *Urban Economics*, 7(1), 19-38. [In Persian] <https://civilica.com/doc/1845360/>
- Kargar Asl Zenozi, Gh., Ezzat Panah, B., Valizadeh, R. (2019), identification and analysis of effective drivers in the future development of the commercial tourism industry with a future research approach (case example of Jolfa city), *Scientific-Research Quarterly of New Attitudes in Human Geography*, Year 12, Number 2, pp. 154-170 [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/424945>
- Liu, Y., Dai, L., Long, H., Woods, M., & Fois, F. (2022). Rural vitalization promoted by industrial transformation under globalization: The case of Tengtou village in China. *Journal of Rural Studies*, 95, 241-255. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.09.020>
- Moulai, A. (2019), Analysis of context-oriented urban and regional competitiveness capabilities (case example of Tabriz city). *Spatial Planning*, 9(4), 138-109. [In Persian] doi: [10.22108/sppl.2019.116940.1381](https://doi.org/10.22108/sppl.2019.116940.1381)
- Novin, D., Taqvi, E., Ezzat Panah, B. (2022), Empowerment of informal settlements with emphasis on desirable urban governance indicators (case study: informal settlements of Tabriz metropolis). *Spatial Planning*, 12(3), 109-122. [In Persian] doi: [10.22108/sppl.2023.135434.1673](https://doi.org/10.22108/sppl.2023.135434.1673)

Zebardast, A., Darskhan, R. (2021), Explaining the components of achieving sustainable environmental development in the urban management structure of Tabriz metropolis. Sustainability, Development and Environment, 2(3), 21-40. [In Persian] <https://sanad.iau.ir/Journal/jsde/Article/846592/FullText>

Sheikh Milani, E. Abdallah Zade Taraf, A. Farmarzi Asli, M. Saghafi, A. (2021), evaluation of the urban landscape sustainability of Imam street in Tabriz based on humanistic landscape components (Saat-Falek University Square). Sustainability, Development and Environment, 2(3), 61-83. [In Persian]

<https://sanad.iau.ir/fa/Article/846561>
Sheybaninia, K., Abdollahi, S., Mohammadzadeh, M. (2021). An overview of tourism and its effects; A step towards sustainable development, Man and Environment, 19(3), 201-213. [In Persian] <https://www.sid.ir/paper/1042255/fa>

Taghvaei, M., Hosseinikhah, H., Mohammadi Dost, S. (2017), strategic evaluation of the spatial structure of cities with an emphasis on modern patterns of urban planning (case study: Yasouj city). Spatial Planning, 11(3), 117-144. [In Persian] doi: [10.22108/sppl.2021.122995.1499](https://doi.org/10.22108/sppl.2021.122995.1499)

Taghvaei, M., Shafiei, M. (2022), Analysis of indicators and explanation of strategies for realizing urban smartness (case study: Isfahan city), Scientific Quarterly of Spatial Planning, Year 12, Number 1, Series 44, pp. 81-51. [In Persian] doi: [10.22108/sppl.2022.131222.1621](https://doi.org/10.22108/sppl.2022.131222.1621)
Yaghfour, H., Hosseini, S.A., Hosseini, S. M. (2019), Development of effective scenarios on tourism development with a foresight approach of a case study: Kohgiluyeh and Boyer Ahmad province, Urban Tourism Quarterly, Volume 7, Number 1, pp. 107-127. [In Persian] doi: [10.22059/jut.2020.279237.632](https://doi.org/10.22059/jut.2020.279237.632)

Yousefi, J., Ziyai, M., Karimi Alavijeh, M., Mahmoudzadeh, S.M. (2033) Explaining the model of social responsibility in the hotel industry with a meta-composite approach. Quarterly Journal of Iranian Society of Management Sciences, 17 (66), 57-94. [In Persian]

https://journal.iams.ir/article_375.html

Zaheri, M., Majnoui Totakhaneh, A., Khodapanah, K. (2020), Compilation of local drivers of rural development using the future research method of a case study: rural settlements of Bonab city, Geography and Development Quarterly, No. 95, pp. 41-66. [In Persian] doi: [10.22111/gdij.2020.5460](https://doi.org/10.22111/gdij.2020.5460)

Research article

Identifying the capability of non-governmental organizations to participate in urban development plans (Case study: Birjand city)

Amir Golru ^(a) , Hadi Sarvari ^{(b)*} , Sanaz Saeedi Mofrad ^(c) , Fatemeh Sadrenabavi ^(d)

a. Phd Candidate, Urban Development Department, Ma.c , Islamic Azad University, Mashhad, Iran (Amir.golru@mshdiau.ac.ir)

b. Associate Professor, Urban Development Department, Ma.c., Islamic Azad University, Mashhad, Iran

c. Associate Professor, Urban Development Department, Ma.c , Islamic Azad University, Mashhad, Iran

(Saeedi.s@mshdiau.ac.ir)

d. Assistant Professor, Social sciences Department, Ma.c , Islamic Azad University, Mashhad, Iran (sadrenabavi@mshdiau.ac.ir)

Keywords

Participatory planning, non-governmental organizations, participation, Birjand

Citation

Golru, Amir; Sarvari, Hadi; Saeedi Mofrad, Sanaz; and Sadrenabavi, Fatemeh. (2024). The Role of Non-Governmental Organizations to Participate in Urban Development Plans (Case study: Birjand city). *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 149-168.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Background and Objective: Despite the emphasis on the role of popular organizations in urban development plans, limited research has examined non-governmental organizations (NGOs) as key contributors to the realization of such plans. **Methods:** The study involved eight municipal experts and eight NGO representatives. Thematic analysis was conducted using three categories: basic, organizing, and comprehensive themes. **Results:** The socio-cultural sector accounted for the highest share of NGO activities (80.29%), while civil affairs had the lowest participation (0.98%) in South Khorasan Province. **Conclusion:** NGOs can significantly contribute to urban development by addressing economic challenges (e.g., land acquisition, construction, and funding allocation) and defining priority action areas. Their involvement in social and policy-making processes also enhances support, education, and cultural initiatives. However, while NGOs mitigate some urban development challenges, they cannot resolve all issues independently.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.382443.1102>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_221444.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Sarvari_hadi@mshdiau.ac.ir)

Introduction

There have been many researches about non-governmental organizations. These organizations are involved in solving broad issues related to the protection of the environment and natural resources, making agriculture and animal husbandry more efficient, solving inter-organizational conflicts, helping social and economic development (Farrington et al., 1993) and the field of tourism to fight poverty (Dornan & Kennedy, 2009) are being used. Most of the internal researches conducted so far have investigated the role of non-governmental organizations in solving social and environmental problems. In the field of social issues, non-governmental organizations support and empower different groups such as women and children in preventing social harms such as begging and committing crimes (Shah Bahrami et al., 2013; Shakouri, 2013) or playing a role Voluntarily refers to maintaining social capital (Arabi & Dalvand, 2021).

Birjand has been selected as a case study in this study. Due to its high social potential and cohesion in the social context, this city has a significant capacity in the field of non-governmental organizations. The urban development plans in Birjand were in the form of the first comprehensive plan (1379) and the second comprehensive plan (1392) and detailed plan. In recent years, several local plans have been prepared with the aim of providing quality to urban spaces. Historical contexts, development directions, strengthening councils and attracting capital are some of the challenges of these plans, which for various reasons, including forgetting the capabilities of local people's organizations, are a big obstacle in the way of realizing the plans. development remains. This article is trying to answer this question by raising the question, "What is the capacity of non-governmental organizations in terms of preparing and implementing urban development plans?"

Methods

In order to collect information, the semi-structured interview method was used with the aim of identifying the capabilities of non-governmental organizations in accordance with urban development plans. The target community in this article included eight experts of the municipality and eight representatives of non-governmental organizations. The selection of municipal experts was purposeful and non-random, but stratified sampling was used to select interviewees as representatives of non-governmental organizations. The representatives selected for the interview from the municipality were all expert experts who, in addition to the history of cooperation with the municipality for more than ten years, have worked closely with the municipality and other institutions and organizations in the process of preparing and implementing the comprehensive plan. Also, in selecting representatives of non-governmental organizations for interviews, efforts were made to select people with a long history of activity. The interviews conducted with municipal experts and non-governmental organizations continued until reaching theoretical saturation in each department. In this article, theme analysis is done using theme network method. To perform theme analysis, three categories of basic, organizing, and comprehensive themes are needed. Before identifying the different themes, the texts of the interviews were carefully and actively studied. Then the basic themes were deduced from within the text. The basic themes were the lowest level of topics in the text that were considered in this article related to the capability of NGOs in urban development plans.

Results

The survey of non-governmental organizations shows that a total of 73 NGOs are active in South Khorasan province, 65 NGOs are active and the rest are inactive. Also, 34 non-governmental

organizations are related to Birjand. Non-governmental organizations have a very wide field of activity and scope. In the current situation, NGOs are active in four cultural, social, scientific-research and belief-religious axes. Among the most important local features of non-governmental organizations in Birjand, it can be mentioned that youth-related groups are more active than other groups. In Birjand, 48.57% of the total cements are related to belief-religious cements, 17.14% are related to scientific-research cements and 34% are related to cultural-social cements. In the meantime, the socio-cultural field has the highest subject share with 80.29%, and the activities of NGOs in civil affairs are the lowest in South Khorasan province with 0.98%. In the following, it is noted that according to stratified sampling, a total of eight people from all non-governmental organizations in Birjand city were selected for semi-structured interviews, of which four people were from the religious-belief field, one was from the scientific-research field, and three were from They were in the socio-cultural field.

Discussion and Conclusion

In the process of implementing urban development plans and in connection with economic issues such as acquisition and construction, providing financial resources and determining the areas of action and prioritizing them, non-governmental organizations can play a significant role in this field. Also, the presence of non-governmental organizations in relation to social issues can be very effective in creating supportive-educational and culture-building environments. Another capability of non-governmental organizations is to influence the urban policy-making process, which is effective in the stages of preparation, approval and implementation; but in the end, he points out that the presence of non-governmental organizations can only answer part of the challenges of urban development, and

these organizations will not be able to solve all the challenges alone. Also, the results of this research show that, contrary to the existence of numerous non-governmental organizations, there is a lack of people who specialize in discussing issues related to urban development.

Acknowledgments

Thanks to other writers and representatives of non-governmental organizations.

Conflict of Interest:

"The authors declare no conflict of interest."

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در مشارکت طرح‌های توسعه شهری (مطالعه موردی: شهر بیرجند)^۱

امیر گلرو^(الف)، هادی سروری^(ب)، ساناز سعیدی مفرد^(پ)، فاطمه صدر نبوی^(ت)

(الف) دانشجوی دکتری شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (Amir.golru@mshdiau.ac.ir)

(ب) دانشیار گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

(پ) دانشیار گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (Saeedi.s@mshdiau.ac.ir)

(ت) استادیار گروه علوم اجتماعی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (sadrnabavi@mshdiau.ac.ir)

چکیده

برنامه‌ریزی مشارکتی و مشارکت مردم در طرح‌های توسعه شهری، موضوعی است که در مطالعات فراوانی مورد توجه قرار گرفته است. مطالعات نشان می‌دهد که توجه به انواع تشکلهای مردمی در فرایند مشارکت، عامل مهمی در انطباق فرایند برنامه‌ریزی مشارکتی با توانمندی‌های جامعه شهری است، اما برخلاف تأکید بر مشارکت تشکلهای مردمی در طرح‌های توسعه شهری، کمتر پژوهشی به جایگاه سازمان‌های مردم‌نهاد به‌عنوان عاملی مؤثر در تحقق برنامه‌های توسعه شهری پرداخته است. از این‌رو، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد در راستای تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری چیست؟ نمونه موردی شهر بیرجند، مرکز استان خراسان جنوبی است. این شهر دارای بافت اجتماعی منسجمی است که بر پایه آن توانسته در دوره شهرنشینی جدید، ترکیبی جالب‌توجه از تشکلهای مردمی سنتی و سازمان‌های مردم‌نهاد جدید داشته باشد. این پژوهش با روش کیفی و با استفاده از تحلیل مضمون و به‌کارگیری نرم‌افزار MAXQDA انجام شده است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق مصاحبه با ۱۶ نفر انجام گرفت. داده‌های جمع‌آوری شده به کمک ۱۷ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و ۱ مضمون فراگیر بررسی و تحلیل شدند. درنهایت، تحلیل شبکه مضامین به‌دست‌آمده روابط میان مضامین اثرگذار در توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری را نشان می‌دهد. بر مبنای مضامین اصلی، نتایج پژوهش بیانگر آن است که نقش‌انگیزی سازمان‌های مردم‌نهاد در حیطه موضوعات اقتصادی، سیاست‌گذاری و اجتماعی مرتبط با مراحل تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۶۸-۱۴۹

واژگان کلیدی:

برنامه‌ریزی مشارکتی، سازمان‌های

مردم‌نهاد، مشارکت، بیرجند

استناد به مقاله:

گلرو، امیر؛ سروری، هادی؛ سعیدی مفرد، ساناز و صدر نبوی، فاطمه. (۱۴۰۳). نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در مشارکت طرح‌های توسعه شهری (مطالعه موردی: شهر بیرجند). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵(۵۷)، ۱۶۸-۱۴۹.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.382443.1102>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_221444.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

۱. این مقاله مستخرج از رساله نویسنده اول با عنوان «تبیین جایگاه سازمان‌های مردم‌نهاد در تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری مورد پژوهی: شهر بیرجند» به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و با مشاوره نویسنده چهارم است که در گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد در حال انجام است.

*نویسنده مسئول مکاتبات: (Sarvari_hadi@mshdiau.ac.ir)

مقدمه

مطالعه نظریات مرتبط با سازمان‌های مردم‌نهاد و نقش آنان در توسعه شهری نشان می‌دهد که با مطرح‌شدن برنامه‌ریزی مشارکتی در دهه ۱۹۷۰م، توجه به گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ از جمله سازمان‌های مردم‌نهاد در برنامه‌ریزی شهری و به‌ویژه در طرح‌های توسعه شهری به یکی از موضوعات اصلی تبدیل‌شده و این گروه‌ها نقش بارزی پیدا کردند (Seng, 2019; Smørdal et al., 2016; Hassan et al., 2011). در دهه ۱۹۸۰م و ۱۹۹۰م نیز شاهد نظریه‌های متعددی مانند تئوری توسعه پس از جنگ^۱، نئولیبرالیسم و نهادگرایی هستیم که بر ضرورت بهره‌مندی و مشارکت گروه‌های ذی‌نفع برای حل مشکلات یا توسعه توسط مردم تأکید می‌کنند. از سوی، صاحب‌نظران متعددی نیز بر رویکردهای مشارکتی و استفاده از ذی‌نفعان در برنامه‌ریزی شهری تأکید دارند (Healey, 2003; Innes & Booher, 2003; Laws & Forester, 2015). این در حالی است که ضرورت توجه و بهره‌مندی از گروه‌های ذی‌نفع از جمله سازمان‌های مردم‌نهاد تا به امروز متوقف نشده و از ۱۹۹۰م به بعد نیز در قالب جنبش‌های اجتماعی بین‌المللی^۲ دنبال می‌شود (Lewis et al., 2020). در این میان، برخلاف تأکید بر بهره‌مندی از مشارکت در برنامه‌ریزی شهری، کمتر پژوهشی را می‌توان یافت که به شناخت سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها)، به‌عنوان عاملی جهت تحقق مشارکت مردمی در طرح‌های توسعه شهری توجه کرده باشند. از سوی، تحقیقات متعددی پیرامون سازمان‌های مردم‌نهاد صورت پذیرفته است. این سازمان‌ها در حل موضوعات گسترده مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی، کارآمدسازی کشاورزی و دام‌پروری، حل تعارضات بین سازمانی، کمک به توسعه اجتماعی و اقتصادی

(Farrington et al., 1993) و حوزه گردشگری و در جهت مبارزه با فقر (Dornan & Kennedy, 2009) مورد استفاده قرار می‌گیرند. عمده پژوهش‌های داخلی صورت گرفته تاکنون نیز به بررسی نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در حل مشکلات اجتماعی و زیست‌محیطی پرداخته‌اند. پژوهشها در حیطه مسائل اجتماعی سازمان‌های مردم‌نهاد به حمایت و توانمندسازی اقشار مختلف نظیر زنان و کودکان در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی نظیر تکدیگری و ارتکاب جرم پرداخته (Shah Bahrami, Pishgahi, Zalpour, Bakhtiari, 2010) یا به ایفای نقش داوطلبانه در حفظ سرمایه‌های اجتماعی اشاره دارند (Arabi, Dalvand, 2021). همچنین، بهره‌گیری از ظرفیت‌های این سازمان‌ها در توسعه فرهنگ زیست‌محیطی و معکوس‌سازی روند تخریب محیط (Ghamami et al., 2018; Fal Soleiman & Hojjatipour, 2011) و کمک به اثربخشی و شناسایی موانع فعالیت آنان (Taghizadeh & Yazdani, 2020; Saadi, 2019) نیز در اکثر مطالعات مرتبط با محیط‌زیست مشاهده می‌شود.

نظام برنامه‌ریزی شهری ایران که بر پایه طرح‌های جامع و تفصیلی بنا نهاده شده، فاقد چهارچوب و دیدگاهی دموکراتیک است. این نظام نیازمند اصلاح و بهره‌گیری از رویکردهای نوین برنامه‌ریزی همچون استراتژی توسعه شهری برای بالا بردن مشارکت شهروندان است (Soleimani Moghaddam et al., 2019, p. 34). از سوی، فقدان نظام حکمروایی مقتدر، چالش‌های درهم‌تنیده‌ای همچون خزش بیبرنامه فعالیت و سکونت، تخریب و تهدید منابع طبیعی و محیط‌زیست، گسترش حاشیه‌نشینی، عدم تعادل‌های اجتماعی، اقتصادی، زیرساختی و غیره پدیدار

1. Post-war development theories
2. Shack Dwellers International

شده است (Siami, 2019, p. 52). در زیرمجموعه این نظام برنامه‌ریزی، بیرجند به‌عنوان نمونه موردی انتخاب شده است. این شهر به‌واسطه انسجام بافت اجتماعی از ظرفیت قابل‌توجهی در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد برخوردار است. طرح‌های توسعه شهری در بیرجند در قالب طرح جامع اول (۱۳۷۹ش) و طرح جامع دوم (۱۳۹۲ش) و طرح تفصیلی بوده است. در سالهای اخیر چند مورد طرح موضعی با هدف کیفیت‌بخشی به فضاهای شهری نیز تهیه شده است. بافتهای تاریخی، جهات توسعه، تقویت شورایی و جذب سرمایه از چالشهای این طرحها هستند که به علل گوناگون از جمله فراموشی توانمندیهای سازمانهای مردم‌نهاد محلی، به مانعی بزرگ در راه تحقق طرحهای توسعه باقی مانده‌اند. پژوهش حاضر در تلاش است تا با مطرح کردن این سؤال که توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد در راستای تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری چیست؟ به آشکار ساختن جایگاه بالقوه مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرآیند تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری در نمونه شهر بیرجند بپردازد. برای پاسخگویی به این پرسش از روش تحلیل مضمون برای بررسی دیدگاه‌های مدیریت شهری و سازمان‌های مردم‌نهاد بهره برده شده است.

پیشینه پژوهش

در دوره حاضر ضرورت استفاده از مشارکت و فرآیندهای مشارکتی پوشیده نیست. بررسی مقالات و پژوهش‌های مرتبط در این زمینه نشان می‌دهد که تأکید بر اهمیت بهره‌بردن از تکنیک‌های مرتبط با مشارکت و فرآیند خلاقانه مشارکتی در طراحی و برنامه‌ریزی شهری و انجمن‌های محله‌مبنا و غیردولتی (Ajali et al., 2015)، ازجمله جلوه‌هایی از نمود مشارکت بوده‌اند که تا به امروز بسیار موردتوجه قرارگرفته است (Timmermans, Cilliers, 2014)؛ همچنین، پژوهش‌های پیشین به عوامل مؤثر در موفقیت در مشارکت پرداختند و یا ارزیابی

برنامه‌های مشارکتی اجراشده به لحاظ سنجش مشارکت در سطوح و مقیاس‌های مختلف را موردتوجه قرار داده‌اند (Rajabi 2011؛ Horn et al, 2018).

از سویی در توسعه شهری از سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه‌های گسترده‌ای نظیر مدیریت بحران شهری (Habibpour Gatabi, Karimi Jafarnejad, 2019)، بازسازی بافتهای فرسوده (Movahed et al., 2013) یا توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی (گنجلو، سعیدی مفرد، ۱۳۹۸) بهره برده می‌شود. اهمیت سازمان‌های مردم‌نهاد در توسعه شهری تنها به این موارد محدود نبوده، بلکه پژوهش‌های متعددی به شناسایی موانع موجود در ارتباط با مشارکت مردم پرداخته‌اند (Siani, 2020؛ Ghasemi, Heidari, 2020) و برای این سازمان‌ها و همکاری موفق میان آنها، نقش اساسی در حل مشکلات محله قائل شده‌اند (Vaysi, Azimi, 2020). علاوه بر این، عواملی نظیر دائمی یا موقت بودن مشارکت، خصوصیات و قابلیت‌های مشارکت‌کنندگان، توجه مشارکت‌کنندگان برای بهبود کیفیت نتایج به‌دست‌آمده از مشارکت و ارتباط سازمان‌های مردم‌نهاد بین مردم با سازمان‌های دولتی ازجمله عوامل مؤثر در عملکرد مطلوب سازمان‌های مردم‌نهاد هستند (Taralunga, 2010).

همچنین، نتایج پژوهش‌های مشابه بیان می‌کند سازمان‌های مردم‌نهاد در توسعه روستایی نیز نقش به‌سزایی دارند (Al-Hasabi, 2011). سایر پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه نیز به بیان قابلیت‌های محدوده مورد مطالعه و ارزیابی سطح مشارکت در الگوهای مختلف اکتفا نموده‌اند (جدول ۱). با وجود تأکید بر نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در تحقق اهداف و دغدغه‌های مردم در حوزه‌های گوناگون، به‌عنوان پل ارتباطی بین دولت و عموم مردم، کمتر پژوهشی را می‌توان یافت که به‌صراحت به توانمندی سازمان‌ها در فرآیند تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری پرداخته باشد. از این‌رو، خلأ

مطالعاتی، فقدان آگاهی از توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد برای استفاده از مشارکت آن‌ها در تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری است.

جدول ۱: پژوهش‌های مشابه

نویسنده/ نویسندگان	سال	یافته‌های مقالات مشابه
هادی برغم‌دی و سیمین زمانی	۱۴۰۰	بررسی مسائل و مشکلات تعامل سازمان‌های مردم‌نهاد و شهرداری
مطهره صالحی، حبیب‌الله سالارزهی، عبدالمجید ایمانی	۱۴۰۱	بررسی ایفای نقش مطلوب مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در راستای توانمندسازی ساکنان حاشیه‌نشین
Hari Srinivas	۲۰۲۲	شراکت سازمان‌های مردم‌نهاد در توسعه پایدار شهری
Rigolon, A. Gibson, S	۲۰۲۱	تلاش سازمان‌های مردم‌نهاد در پیشبرد عدالت محیط زیستی
Boria, E. Rozhkov, A. Seyrfar, A	۲۰۲۰	نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در کاهش مصرف انرژی
Hardoy, J. Gencer, E. Winogard, M	۲۰۱۹	تأکید بر ضرورت همکاری سازمان‌های مردم‌نهاد با سایر بخش‌ها در تحقق اهداف کلانی نظیر تاب‌آوری توسعه شهری
ICVA — International Council of Voluntary Agencies (A Basic NGO Coordination Guide)	۲۰۱۲	بررسی زمینه‌های ایجاد هماهنگی میان سمن‌ها

برنامه‌ریزی شهری مشارکتی

برنامه‌ریزی مشارکتی در چارچوب مفهوم پایه‌ای مشارکت شکل می‌گیرد. مشارکت عبارت است از فعالیت‌های اداری و داوطلبانه‌ای که از طریق آن اعضای یک جامعه در امور محله، شهر یا روستای خود شرکت کرده و به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در شکل دادن به حیات اجتماعی آن مؤثر هستند (Ajlali et al., 2015). در واقع، از طریق تأکید بر مشارکت افراد و گروه‌های ذینفع در طرح‌های توسعه شهری می‌توان سبب کاهش تمرکزگرایی در بخش دولتی شد و قدرت تصمیم‌گیری را به سطوح پایین‌تر انتقال داد (Un-habitat, 2004). به‌منظور موفقیت این شیوه از برنامه‌ریزی باید مواردی نظیر ساختارهای رسمی و غیررسمی شامل حکومت و مشارکت‌کنندگان، نهادهای برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزان، قوانین و مقررات مرتبط موردتوجه قرار گیرند

(Daneshpour et al., 2017)، هدف از مشارکت،

افراد دخیل و بازیگران کلیدی، روابط میان اجزا، زمان و مکان انجام و چگونگی اجرا از جمله سایر موارد هستند (McQuaid, 2000, 6). همچنین، وجود چارچوبی جهت ارزیابی و پایش مشارکت در طرح‌های مشارکتی حائز اهمیت است (Hassenforder et al., 2016).

به‌بیان‌دیگر، برای موفقیت در برنامه‌ریزی مشارکتی توجه به عوامل نام‌برده شده ضروری است و بدون در نظر گرفتن آن‌ها، موفقیتی حاصل نمی‌شود. همچنین، نظریات متعددی مانند نظریه میجلی، آرنشتاین، دیویدسون، دریسکل و نظریه میانجیگری وجود دارند که انواع اشکال مشارکت و سطوح آن را موردبررسی قرار می‌دهند. دریکسل حالت‌های مشارکت را شامل مشاوره، بسیج اجتماعی، مسئولیت‌پذیری مردم، سهم شدن در تصمیمات می‌داند،

اما آرنشتاین مشارکت را در سه دسته محرومیت از مشارکت، مشارکت جزئی و سهمین شدن شهروندان در قدرت طبقه‌بندی می‌کند. آرنشتاین برای محرومیت از مشارکت به مواردی نظیر دست‌کاری، عوام‌فریبی و درمان می‌پردازد و مشارکت جزئی را شامل اطلاع‌رسانی، مشاوره، تسکین می‌داند. همچنین، بر اساس دیدگاه او سهمین شدن شهروندان در قدرت شامل شراکت، قدرت تفویض‌شده و اختیار به شهروندان است ([Habibi, Saeidi Rezvani, 2005](#)).

انواع طرح‌های توسعه شهری از مهم‌ترین ابزارهای مداخله مدیریت شهری به نمایندگی از حاکمیت محسوب می‌شوند ([Tavangar, M., & Farhadi, J., 2021](#)). در میان انواع طرح‌های توسعه شهری، طرح جامع مؤثرترین طرحی است که حدود رشد شهری را در ابعاد مختلف مشخص می‌کند. طرح جامع یک طرح بلندمدت شهرسازی است که در آن اهدافی نظیر تدوین ضوابط و مقررات کالبدی توسعه شهری، چگونگی استفاده از اراضی و منطقه‌بندی حوزه‌های مختلف، تنظیم خطوط کلی حمل‌ونقل و ارتباطات، تأمین سطوح موردنیاز برای ایجاد تأسیسات و تجهیزات شهری، مناطق نوسازی، بهسازی و اولویت‌بندی آن‌ها دنبال می‌شود ([Farivar Sadri, 2014](#)). با توجه به جامعیت و اثرگذاری طرح جامع، بررسی زمینه‌های مشارکتی سازمانهای مردم‌نهاد در طرح جامع نسبت به سایر طرح‌های توسعه شهری می‌تواند دقت مطالعه را افزایش داده و نسبت به بررسی فراگیر موضوعات اطمینان لازم را به دست دهد.

سازمانهای مردم نهاد

اصطلاح سازمانهای غیردولتی (NGO) معادل سازمانهای مردم‌نهاد (سمن) است ([Chakani, Hassani, 2018](#)) و شامل سازمانهای مختلفی مانند «سازمانهای داوطلبانه خصوصی» و «سازمانهای غیرانتفاعی» میشود ([Young et al, 2012, 220](#)). طبق تعریف بانک جهانی، سمنها

شامل بسیاری از گروهها و مؤسساتی می‌شوند که به‌طور کامل یا تا حد زیادی مستقل از دولت هستند. این سازمانها عمدتاً در اهداف بشردوستانه و غیر سودآور همکاری دارند. سمنها شامل انجمن‌های خیریه و مذهبی بوده‌که بودجه‌های خصوصی را برای توسعه ارزشهای اجتماعی بسیج می‌کنند ([Arora, 2003, 177](#)). این سازمانها ترکیبی پیچیده از اتحاد و رقابت هستند ([Hall-Jones, 2006](#)). سازمانهای مردم‌نهاد از نظر سازمانی از سازمانهای بخش خصوصی و دولتی متمایز بوده و به همین دلیل مسائل و چالش‌های عملکردی منحصربه‌فردی را در برمی‌گیرند ([Young, 2017, ۶](#))، هدف اصلی آنها ترویج ارزشهای مشترک در سطح ملی یا بین‌المللی است ([Martens, 2002, 282](#)) و مزایایی را برای افراد خارج از عضویت خود دارند ([Agg, 2006, 3](#)).

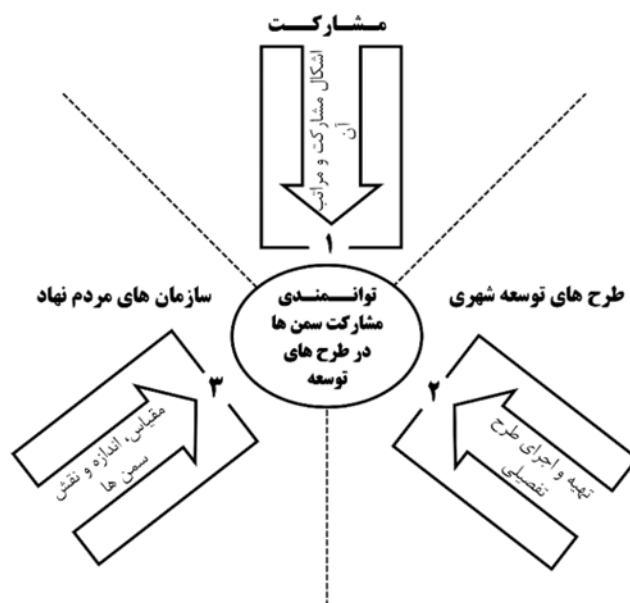
سازمانهای مردم‌نهاد پس از جنگ جهانی دوم و در □□□□ م بر اساس ماده □□ منشور سازمان ملل متحد ایجاد شده که از يك طرف واکنشی به نیاز برای نقش مشورتی برای سازمانهای مردمی بود و از طرف دیگر تحت نظریه جامعه مدنی شکل گرفت. سمنها تا دهه ۱۹۷۰م، تعداد، دامنه فعالیت محدود، حمایت اندک و پایه مذهبی با اهداف کوتاه‌مدت داشتند. در دهه ۱۹۸۰م تحت تأثیر تفکرات نئولیبرال قرار گرفتند تا در تحقق اهداف توسعه مؤثر باشند و در دهه ۱۹۹۰م در قالب مفهوم حکمروایی خوب شهری تمرکز بر نقش همکاری با دولت داشتند. در دهه ۲۰۱۰م اجماع بین‌المللی در خصوص توجه سمنها به عوامل توسعه‌نیافتگی با رویکردهای مردم‌محور و عدالت اجتماعی بود. پس از ۲۰۱۰م افزایش درک این نکته که سمنها فقط بخشی از جامعه گسترده مدنی هستند و باید خودشان را با سایر بخشها هم‌جهت کنند، شکل گرفت ([Banks et al, 2012, 21](#)). پنج ویژگی کلیدی مشترک سمنها را میتوان در قالب مواردی نظیر وجود تشکیلات سازمانی، مستقل از

دولت، وجه غیرانتفاعی و نداشتن سود برای مدیران و مالکان، خودگردان بودن و فعالیت داوطلبانه اعضا خلاصه کرد (Lewis, 2010, 328). در پژوهشی دیگر، مهتا^۱ سه نقش مردمی بودن، تأکید بر مجموعه وسیعی از فعالیتهای توسعه‌ای و توانایی گسترش استراتژی، پیوندهای برون‌سازمانی و تأثیرگذاری بر محیط سیاسی را مطرح میکند. سازمانهای غیردولتی توسط طیفی از انگیزه‌ها و ارزشها هدایت میشوند. برخی از سمنها ممکن است خیریه باشند، درحالی‌که برخی دیگر به دنبال رویکردهای مبتنی بر توانمندسازی هستند. هدف برخی از سازمانهای غیردولتی رفع نیازهای فوری مردم است، درحالی‌که برخی دیگر دیدگاه بلندمدت دارند و به دنبال توسعه ایده‌ها و رویکردهای جدید برای مشکلات هستند. یک سمن ممکن است چندین مورد از این انگیزه‌های مختلف را همزمان داشته باشد (Lewis, 2010, 2). کارکردهای سمنها را میتوان شامل شش دسته توسعه و بهره‌برداری زیرساختی، حمایت از پروژههای نوآوری، نمایشی و آزمایشی، تسهیل ارتباطات میان مردم و دولت، کمک فنی و آموزش، تحقیق، نظارت و ارزیابی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر دسته‌بندی نمود (Nikkhah et al, 2010, 87) که در قالب چهار مجموعه اصلی زیر قابل‌تفکیک است: ۱. سمنهای خدمات‌دهنده در زمینه‌های بهداشتی و رفاهی. ۲. سمنهای با محوریت امور خیریه در جهت رفع نیازهای جامعه فقیر یا آسیب‌پذیر. ۳. سمنهای مبتنی بر توانمندسازی با هدف ایجاد درک روشنی در میان اقشار محروم جامعه در مورد مسائل اجتماعی-اقتصادی یا سیاسی مؤثر بر توسعه. ۴. سمنهای مشارکت‌گرا که اغلب دارای جهتگیری مشارکتی مانند تعاونیها هستند. در پروژههای مشارکتی فعالیت سمنها با تعریف نیاز آغاز میشود

و همچنان در مراحل برنامه‌ریزی و اجرا نیز حضور دارند (Arora, 2003, 177). بر اساس سطح کارکرد، انواع سازمانهای مردم‌نهاد در سطوح محلی، شهری، ملی و در سطح بین‌المللی قابل‌شناسایی هستند (Abiddin et al, 2022, 2).

بر اساس اندازه نیز بر مبنای تعداد کارمندان و حوزه جغرافیایی، فعالیت سمنها در انواع کوچک، متوسط، بزرگ و خیلی بزرگ دسته‌بندی می‌گردند. سازمانهای غیردولتی در ایران نیز مانند بسیاری از کشورها، بخشی جدایی‌ناپذیر از جامعه مدنی هستند که به مدیریت طیف پیچیده و متنوعی از فعالیتهای می‌پردازند. سازمانهای غیردولتی ایرانی در حوزه‌های مختلفی از جمله سلامت، زنان، محیط‌زیست، رفاه، کودکان و آموزش مشارکت دارند. کارکرد آنها را میتوان به دستههای زیر تقسیم کرد: اطلاعاتی، آموزشی، مشاوره عملیاتی، پروژه‌های کوچک، حمایتی، تولیدی و آموزشی. از نظر جهتگیری نیز به دستههای خیرخواهانه، ارائه خدمات، مشارکتی و توانمندسازی طبقه‌بندی می‌شوند و از نظر سطح عملیات، معطوف به اجتماع محلی، سازمانهای مقیاس شهر، ملی و بین‌المللی تقسیم‌بندی میشوند (Sayarifar et al, 2022, 2). درنهایت، با توجه به ضرورت حمایت از تشکلهای مردمی موجود و ساماندهی آنها به صورت سازمانی در بافتها (کرکه‌آبادی و گل‌محمدی، ۱۳۹۸، ۸۴) جهت تحقق طرحهای توسعه، می‌توان این‌گونه جمع‌بندی نمود که به منظور استفاده از توانمندی سازمانهای مردم‌نهاد در قالب مشارکت به‌عنوان ابزاری کارآمد در طرحهای توسعه شهری باید به بررسی موضوعات مرتبط با تهیه و اجرای طرح جامع، اشکال مشارکت و مراتب آن با مقیاس، اندازه و نقش سازمانهای مردم‌نهاد با یکدیگر پرداخت (نمودار ۱).

نمودار ۱: مدل مفهومی پژوهش (فریور صدی، ۱۳۹۳؛ حبیبی و سعیدی رضوانی، ۱۳۸۴؛ [Abiddin et al., 2022](#))

روش‌شناسی

پژوهش حاضر با روش کیفی و به کمک تحلیل مضمون^۱ انجام شده است. تحلیل مضمون روشی کیفی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوها و تم‌ها در داده‌ها است (Castleberry and Nolen, 2018). مضمون به‌عنوان یک موضوع ضمنی که گروهی از ایده‌های تکراری را سازمان‌دهی می‌کند در نظر گرفته می‌شود. مضامین شامل کدهایی هستند که دارای یک نقطه مرجع مشترک بوده و ایده‌های مربوط به موضوع تحقیق را یکپارچه می‌کنند (Vaismoradi et al., 2016). به‌منظور جمع‌آوری اطلاعات از روش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با هدف شناسایی توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد متناسب با طرح‌های توسعه شهری استفاده شد. جامعه هدف در این

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، ۱۴۰۳

۱۵۸

پژوهش شامل هشت نفر از کارشناسان خبره شهرداری و هشت نفر از نمایندگان سازمان‌های مردم‌نهاد بودند. انتخاب کارشناسان شهرداری به‌صورت هدفمند، غیرتصادفی و با استفاده از شیوه متوالی، تنها از میان کارشناسان خبره شهرداری صورت پذیرفت. برای گزینش افراد مصاحبه‌شونده به‌عنوان نمایندگان سازمان‌های مردم‌نهاد از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای^۲ بهره برده شد. مطابق با نمونه‌گیری طبقه‌ای در مجموع تعداد هشت سمن از کل سازمان‌های مردم‌نهاد در شهر بیرجند جهت مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انتخاب شد که از این تعداد چهار سمن از حوزه اعتقادی-مذهبی، یک سمن از حوزه علمی-پژوهشی و سه سمن از حوزه اجتماعی-فرهنگی بودند (جدول ۲).

1. Thematic analysis

2. Stratified sampling

جدول ۲: نمونه‌گیری و انتخاب سازمان‌های مردم‌نهاد

نوع سمن	تعداد	در صد از کل تعداد سمن‌ها	سمن‌های منتخب به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای
اعتقادی-مذهبی	۱۷	۴۸,۵۷	۴
علمی-پژوهشی	۶	۱۷,۱۴	۱
فرهنگی-اجتماعی	۱۲	۳۴,۲۹	۳
مجموع	۳۴	۱۰۰	۸

با انتخاب این شیوه از نمونه‌گیری می‌توان از انتخاب انواع مختلف سازمان‌های مردم‌نهاد به اندازه مناسب اطمینان حاصل نمود. نمایندگان منتخب برای مصاحبه از سمت شهرداری همگی جزو کارشناسان خبره بودند که علاوه بر سابقه همکاری بیشتر از ده سال با شهرداری در فرآیند تهیه و اجرای طرح جامع همکاری بسیار نزدیکی با شهرداری و سایر نهادها و سازمان‌ها داشته‌اند. همچنین، در انتخاب نمایندگان سازمان‌های مردم‌نهاد برای مصاحبه تلاش شد تا افراد با سابقه فعالیت طولانی انتخاب شوند. مصاحبه‌های انجام‌شده با کارشناسان شهرداری و سازمان‌های مردم‌نهاد تا دست یافتن به اشباع نظری در هر بخش ادامه یافت. سؤالات اصلی مصاحبه پیرامون مسائل و مشکلات تهیه طرح جامع و اجرای آن‌ها و قابلیت‌ها و توانمندی‌های سازمان‌های مردم‌نهاد به صورت عام و به صورت خاص (متناسب با شرایط شهر بیرجند در حوزه‌های مختلف) بود. در این پژوهش، تحلیل مضمون با استفاده از روش شبکه مضامین^۱ انجام شده است. برای انجام تحلیل مضمون نیاز به سه دسته مضمون پایه^۲، سازمان‌دهنده^۳ و فراگیر^۴ است. پیش از معلوم نمودن مضامین مختلف، ابتدا متون

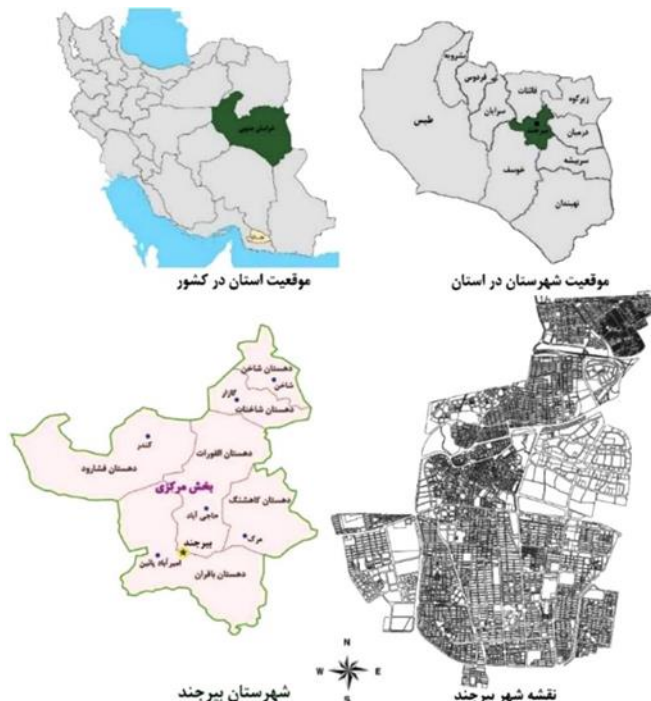
مصاحبه‌ها با دقت و به صورت فعال مطالعه و سپس مضامین پایه از داخل متن استنباط شدند. مضامین پایه پایین‌ترین سطح موضوعات در داخل متن بودند که در این پژوهش مرتبط با توانمندی سازمان‌های مردم‌نهاد در طرح‌های توسعه شهری در نظر گرفته شدند. همچنین، از کدهایی که با هیچ مضمونی ارتباط نداشتند صرف نظر شد، اما مضامین سازمان‌دهنده به اصول پایه‌ای تر اشاره داشته و مفاهیم انتزاعی تری هستند. مضامین این دسته از تلخیص مضمون‌های پایه به دست آمدند. آخرین دسته مضامین نیز به مضامین فراگیر اختصاص یافت. مضامین فراگیر نیز در قالب استعاره‌های اساسی گنجانده شده و ایده حاکم بر کل متن را مشخص می‌کنند. این مضمون‌ها از ترکیب مضمون‌های سازمان‌دهنده ایجاد می‌شود. در نهایت، این مضامین به صورت تصویر شبکه‌ای ترسیم گشت. محدوده مکانی مطالعه شهر بیرجند است که به عنوان یک مرکز منطقه‌ای از دیرباز دارای اهمیت حیاتی و بسیار زیادی برای کشور بوده است و در دوران مختلف تاریخی نقش‌های متعدد بازرگانی، آموزشی، نظامی، کشاورزی و صنعتی را پذیرفته است. این شهر از شمال به شهرستان قاینات، از

1. Thematic Network
2. Basic Theme
3. Organizing Theme
4. Global Theme

در ۱۳۹۷ش بالغبر ۲۰۳۶۳۶ نفر بوده است (سالنامه آماری استان خراسان جنوبی، ۱۳۹۹) (تصویر ۱).

شرق به شهرستان‌های درمیان و سربیشه، از جنوب به شهرستان نهبندان و استان کرمان و از غرب به شهرستان‌های سراپان و طبس محدود است. جمعیت شهر بیرجند

تصویر ۱: موقعیت شهر بیرجند در تقسیمات سیاسی (سالنامه آماری استان خراسان جنوبی، ۱۳۹۹)

یافته‌های پژوهش

بررسی سازمان‌های مردم‌نهاد نشان می‌دهد که در مجموع تعداد ۷۳ سمن در استان خراسان جنوبی فعالیت دارند که ۶۵ سمن فعال و بقیه غیرفعال هستند. همچنین، از کل سمن‌ها تعداد ۳۴ سازمان مردم‌نهاد مربوط به بیرجند است. سازمان‌های مردم‌نهاد حیطه فعالیت و دامنه بسیار گسترده‌ای دارند. در وضع موجود، سمن‌ها در چهار محور فرهنگی، اجتماعی، علمی-پژوهشی و اعتقادی-مذهبی فعال هستند. ازجمله مهم‌ترین خصوصیت بومی سازمان‌ها مردم‌نهاد در بیرجند می‌توان به فعال‌تر بودن سمن‌های مرتبط با جوانان نسبت به سایر سمن‌ها اشاره نمود. در بیرجند ۴۸،۵۷٪ از کل سمن‌ها مربوط به سمن‌های اعتقادی-مذهبی، ۱۷،۱۴٪ مربوط به سمن‌های علمی-پژوهشی و ۳۴٪ مربوط به سمن‌های فرهنگی-اجتماعی هستند. در این بین، حوزه اجتماعی-فرهنگی با ۸۰،۲۹٪ بالاترین سهم

موضوعی را به خود اختصاص داده و فعالیت سمن‌ها در امور عمرانی با ۹،۸٪ کمترین در استان خراسان جنوبی است (<https://saman.msy.gov.ir>).

به‌منظور بررسی قابلیت‌های سازمان‌های مردم‌نهاد، در گام اول به توانمندی‌های عمومی این سازمان‌ها در شهر بیرجند اشاره می‌شود. در گام دوم توانمندی‌های سازمان‌های اشاره‌شده به تفکیک حوزه‌های تخصصی فعالیتشان پرداخته می‌شود. در ارتباط با توانمندی‌های عمومی سازمان‌های مردم‌نهاد در شهر بیرجند می‌توان گفت که امکان تأثیرگذاری بر روی بخشی از تصمیم‌های سیاسی ازجمله مهم‌ترین قابلیت‌های این سازمان‌هاست. این تأثیرگذاری می‌تواند مرتبط با مرحله مداخله در روند قانون‌گذاری توسط شورای شهر و یا مداخله در اجرای پروژه‌های توسعه شهری به لحاظ روند قضایی و حقوقی باشد. این شیوه از تأثیرگذاری در روند قضایی و حقوقی می‌تواند به صورت انجام حرکات نمادین،

نوشتن طومار با امضاهای زیاد، راه‌پیمایی آرام و غیره باشد. در واقع، این سازمان‌ها صدای مردم بوده و می‌توانند نظرات مردم را در قبال تصمیم‌های غیرعادلانه به نهادهای دولتی انتقال دهند. از جمله سایر قابلیت‌های عمومی این سازمان‌ها، قدرت چانه‌زنی و کسب امتیازات در مسائل مرتبط است. توانمندی سمن‌ها تنها به این موارد محدود نبوده، بلکه در صورت فراهم بودن زمینه تخصصی فعالیت سمن‌ها در طرح‌های توسعه شهری، آن‌ها قابلیت ارائه مشاوره در قالب مشاوره به بخش دولتی و خصوصی و نظارت و اجرا را نیز دارند.

سازمان مردم‌نهاد علمی-پژوهشی در بخش‌هایی همچون آموزش رایگان، اعطای بورسیه و کمک‌هزینه تحصیلی به دانش‌آموزان نیازمند فعالیت هستند. گاهی اوقات نیز سازمان‌های مردم‌نهاد علمی-پژوهشی با سرمایه‌گذاری بر روی طرح‌های پژوهشی از اختراعات و محصولات جدید حمایت می‌کنند. بودجه این سمن‌ها اغلب از طرف خیران ثروتمند و یا افرادی که مدرسه‌ها را می‌سازند تقبل می‌شود. فعالیت سمن‌ها در حوزه علمی-پژوهشی نیز می‌تواند به ارتقای آموزش و فرهنگ‌سازی پیرامون راهکارهای کاهنده از معضلات توسعه شهری اختصاص پیدا کند.

سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه اجتماعی-فرهنگی در بیرجند در حوزه‌های تخصصی آسیب‌های اجتماعی، گردشگری و صنایع‌دستی و هنر و ادبیات فعالیت دارند. مصاحبه انجام‌شده با آنان نشان می‌دهد که قابلیت آنان بیشتر حمایتی و معطوف به مواردی نظیر فقرزدایی و کمک به اقشار آسیب‌پذیر اجتماعی، خدمات مشاوره‌ای و روان‌شناختی برای کمک به سلامت روان در جامعه اختصاص دارد. همچنین، سازمان‌های مردم‌نهاد می‌توانند برای انتقال پیام و هدف خود از ابزارهایی نظیر برگزاری مسابقات مختلف، برپایی نمایشگاه‌ها و برگزاری جشنواره‌ها استفاده کنند.

از سویی در سمن‌های فرهنگی-اجتماعی تأکید بر حفظ ارزش‌های فرهنگ بومی سنت‌ها، زبان و لهجه موردتوجه است. سمن‌ها در این حوزه در بحث گردشگری، هنر و ادبیات نیز فعالیت می‌کنند. این سمن‌ها با آگاهی‌رسانی درباره صنایع‌دستی، حامیان را به حمایت از آثار تولیدشده توسط هنرمندان محلی در هر شهر دعوت می‌کنند. البته حوزه فعالیت این سازمان‌های مردم‌نهاد گستردگی بیشتری دارد و شامل زبان‌ها، عادات و رسوم نیز می‌شود. برگزاری جشنواره محلی و جذب خیران برای حمایت از آهنگ‌سازان یا شاعران بومی و آگاهی‌رسانی پیرامون جاذبه‌های گردشگری و طبیعی بیرجند نمونه‌ای از فعالیت سمن‌ها در حوزه فرهنگی-اجتماعی است.

همچنین، در ارتباط با سمن‌های اعتقادی-مذهبی می‌توان گفت پایبندی به اعتقادات مذهبی و ارزش‌های دینی و اسلامی از جمله خصوصیات بارز میان سمن‌های اعتقادی-مذهبی در شهر بیرجند است. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که معمولاً اشخاص توانگر در این سازمان‌ها فعالیت دارند. علاوه بر این، با توجه به اعتقادات عمیق دینی شهروندان بیرجندی، برگزاری مراسم مذهبی را می‌توان مهم‌ترین فضای ارتباط اجتماعی ساکنان دانست که سبب پیوند بیشتر مردم و ارتباط اجتماعی عمیق‌تر بین آنان گردیده و منجر به توسعه مسیر همکاری و مشارکت مردم در امور جمعی می‌شود. از جمله موضوعات بسیار حائز اهمیت در سازمان‌های مردم‌نهاد، تأمین مالی است. این سازمان‌ها می‌توانند در سازوکارهای تأمین مالی در اجرای برنامه‌های مختلف به‌تنهایی یا از طریق همکاری با سایر نهادها و دستگاه‌ها فعالیت داشته باشند، اما به‌صورت کلی روش‌های متعددی در تأمین مالی سمن‌ها وجود دارد که از آن جمله می‌توان به کمک‌های مردمی و خیریه، دریافت حق عضویت از اعضا، کمک مالی اعضا، پروژه اعتبارات دولتی، فروش نشریه و جزوه، کمک‌های بین‌المللی، فروش نتایج و

تحقیقات، وقف و برگزاری کارگاه‌های آموزشی اشاره نمود که تأکید بر سنت مذهبی وقف از جمله خصوصیات بارز سازمان‌های فرهنگی-اجتماعی شهر بیرجند است. اهمیت این سنت پسندیده در شکل‌گیری هسته‌های اصلی محلات تاریخی شهر بیرجند چشمگیر است، به گونه‌ای که عناصر اصلی واقع در مراکز محله‌های بافت تاریخی نظیر مساجد، حسینیه‌ها، حمام‌ها، کاروان‌سراها، سقاخانه‌ها و چاه‌های آب بر اساس وقف شکل گرفته‌اند. درآمدهای اقتصادی حاصل از وقف این مراکز نیز صرف حفظ و نگهداری آن‌ها می‌شود. از طرفی، پایبندی به سنت وقف در رسوم مردم شهر بیرجند نیز مشهود است، به گونه‌ای که اگر فردی در روز چهارشنبه فوت می‌کرد چنین می‌پنداشتند که چیزی از اموال او را باید وقف کرد و این چنین سنت وقف در میان مردمان این دیار نهادینه شد. در نهایت می‌توان گفت در شهر بیرجند ارتباط تنگاتنگی میان وقف و نیاز مردم مشاهده می‌شود (جدول ۳).

مشکلات طرح‌های توسعه شهری از جمله سایر مباحث مطرح شده در مصاحبه‌ها بود. در این مصاحبه‌ها که با نمایندگان شهرداری صورت پذیرفت، به مباحث مختلفی اشاره شد که از آن جمله می‌توان به گسترش بافت‌های ناکارآمد، عدم اجرای کمربند سبز پیرامون شهر بیرجند، افزایش ساخت‌وساز غیرمجاز حاشیه شهر، نظارت بر ساخت‌وساز در حریم، محقق نشدن کاربری‌های غیرانتفاعی و صدور سند مالکیت اشاره نمود. همچنین، از سوی کارشناسان شهرداری در طول مصاحبه‌های انجام شده دغدغه‌هایی نظیر گسترش شهر در جهات مختلف توسعه و مباحث اقتصادی مرتبط با جذب سرمایه مطرح شد. از سویی، عدم ابلاغ به موقع طرح تفصیلی به مشکلات شهری در بیرجند دامن زده و مسائل بیشتری را برای مردم، سازندگان و سازمان‌های دولتی پدید

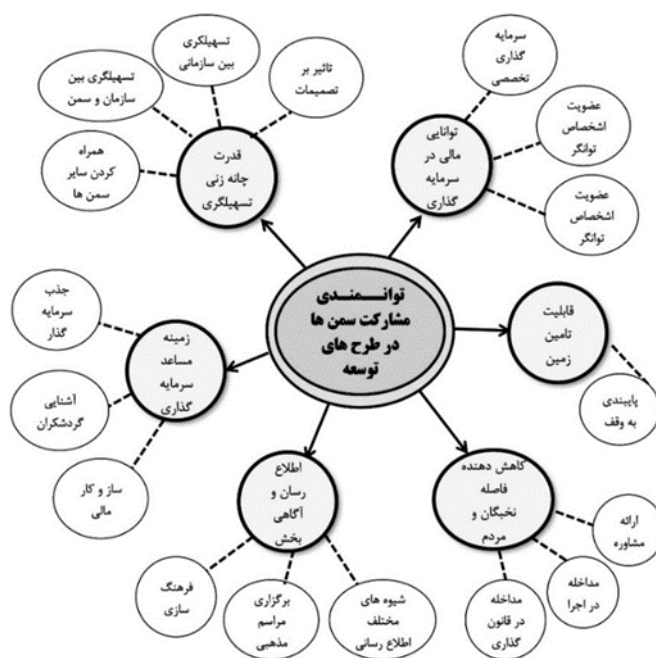
آورده است. در نهایت می‌توان بیان داشت که غالب مشکلات مطرح شده به سبب عدم تأمین منابع مالی کافی، عدم توانایی تملک اراضی و ضعف در همکاری بین سازمانی است.

در مجموع، ۱۷ مضمون پایه از مصاحبه‌ها استخراج شدند که ۴۰٪ آن مرتبط با مصاحبه با بخش دولتی و ۶۰٪ آن مربوط به مصاحبه با سازمان‌های مردم‌نهاد بود. همچنین، این مضامین پایه در قالب شش دسته فراهم‌کننده زمینه مساعد برای سرمایه‌گذاری، قدرت چانه‌زنی و تسهیلگری، توانمندی مالی در سرمایه‌گذاری، قابلیت تأمین زمین، کاهش‌دهنده فاصله نخبگان و مردم و اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی تقسیم‌بندی گشت. هر یک از مضامین سازمان‌دهنده، به موضوع خاصی توجه دارد. سه مضمون سازمان‌دهنده زمینه مساعد برای سرمایه‌گذاری، توانمندی مالی در سرمایه‌گذاری و قابلیت تأمین زمین با شش مضمون پایه را می‌توان مرتبط با مسائل اقتصادی دانست. هر یک از سه مضمون مذکور به مضامین پایه‌ای نظیر جذب سرمایه‌گذار، سرمایه‌گذاری تخصصی، استفاده از اشخاص حقیقی و حقوقی، ساز و کارهای مالی و پایبندی به وقف اشاره دارند. همچنین، دو مضمون سازمان‌دهنده قدرت چانه‌زنی و تسهیلگری و مضمون کاهش‌دهنده فاصله نخبگان و مردم با هفت مضمون پایه به مسائل مرتبط با سیاست‌گذاری شهری نظیر ارائه مشاوره، مداخله در اجرا، مداخله در قانون‌گذاری، تسهیلگری بین سازمانی و مضامینی از این قبیل اختصاص می‌یابند و مضمون سازمان‌دهنده اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی با سه مضمون پایه شیوه‌های مختلف اطلاع‌رسانی، برگزاری مراسم مذهبی و فرهنگ‌سازی به حوزه مباحث اجتماعی می‌پردازد (جدول ۳).

جدول ۳: نتایج حاصل از بررسی مضامین

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	طرح‌های توسعه (طرح جامع)
توانمندی سمن‌ها در مشارکت طرح‌های توسعه شهری	فراهم‌کننده زمینه مساعد برای سرمایه‌گذاری	- جذب سرمایه‌گذار در راستای ترویج سرمایه‌های فرهنگی - آشنایی گردشگران با ظرفیت‌های محدوده و رونق گردشگری - فراهم آوردن سازوکار مالی	مرحله اجرا طرح
	قدرت چانه‌زنی و تسهیلگری (سازمان‌دهی قدرت مردم در قبال حاکمیت)	- تأثیرگذاری بر تصمیمات سیاسی و انتقال اعتراض مردم به دولت - تسهیلگری بین سازمان‌های متولی یک موضوع - ارتباط بهتر با سازمان‌های دولتی - همراهم‌سازی سایر سمن‌ها با یکدیگر برای دستیابی به هدفی خاص	
	توانمندی مالی در سرمایه‌گذاری	- سرمایه‌گذاری بر روی طرح‌های تخصصی و پژوهشی - وجود راهکارهای متنوع در تأمین مالی سازمان‌های مردم‌نهاد - عضویت اشخاص توانگر بیرجند در سازمان‌های مردم‌نهاد	مرحله تهیه طرح
	قابلیت تأمین زمین	- پابندی به وقف در جهت پاسخ به نیازهای عمومی جامعه	
	اطلاع‌رسان و آگاهی‌بخش (ارتقای توانمندی مردم)	- برگزاری مراسم مذهبی و پیوند بیشتر مردم با یکدیگر - ارتقای آموزش و فرهنگ‌سازی در حوزه معضلات شهری - اطلاع‌رسانی در قالب برگزاری مسابقات مختلف، برپایی نمایشگاه‌ها و برگزاری جشنواره‌ها	
	کاهش‌دهنده فاصله نخبگان و مردم	- مداخله در روند قانون‌گذاری توسط شورای شهر - مداخله در اجرای پروژه‌های توسعه شهری به لحاظ روند قضایی و حقوقی - ارائه مشاوره به بخش خصوصی و دولتی در قالب مشاور، نظرات و اجرا	

تصویر ۲: شبکه مضامین حاصل از مصاحبه

نتیجه‌گیری

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، ۱۴۰۳

۱۶۴

تأکید دارد. در واقع، نتایج پژوهش حاضر یافته‌های سایر پژوهش‌های مشابه را توسعه داده و به بعد اقتصادی اشاره دارد.

نتایج به‌دست‌آمده از طریق تحلیل مضمون نشان می‌دهد که در ارتباط با تهیه طرح‌های توسعه شهری، حضور سازمان‌های مردم‌نهاد می‌تواند در موضوعات مرتبط با مباحث اقتصادی و افزایش قدرت چانه‌زنی از اهمیت به‌سزایی برخوردار باشند (نمودار ۲). در گام اجرای طرح‌های توسعه شهری و در ارتباط با مباحث اقتصادی از جمله تملک و ساخت، تأمین منابع مالی و تعیین حوزه‌های اقدام و اولویت‌بندی سازمان‌های مردم‌نهاد می‌تواند سهم به‌سزایی در این حوزه ایفا کنند. همچنین، حضور سازمان‌های مردم‌نهاد در ارتباط با مسائل اجتماعی می‌تواند در خلق محیط‌های حمایتی-آموزشی و فرهنگ‌سازی بسیار مؤثر باشد. از دیگر توانمندی‌های سازمان‌های مردم‌نهاد تأثیر بر روند سیاست‌گذاری شهری است که این توانمندی در مراحل تهیه، تصویب و اجرا کارآمد است، اما در نهایت خاطرنشان می‌سازد که حضور سازمان‌های مردم‌نهاد تنها

پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهند که سازمان‌های مردم‌نهاد در حل مسائل زیست‌محیطی، توسعه گردشگری، پیشگیری و کمک به حل موضوعات اجتماعی، کاربردهای فراوانی دارند. یافته‌های پژوهش حاضر نیز کاربرد سازمان‌های مردم‌نهاد را در زمینه‌های فعالیت سمنها در سایر پژوهش‌ها تأیید می‌کند. از سویی، در حوزه توسعه شهری پژوهش‌های انجام‌شده است. در حوزه مدیریت بحران به نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه مسائل اجتماعی پرداخته و به آموزش، ظرفیت‌سازی و آگاهی عمومی تأکید دارند. موضوعی که با مضامین پایه‌ای بحث اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی در این پژوهش هم‌راستا است. در حوزه بازسازی بافت فرسوده و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی نیز مقالات نگارش یافته است که بیشتر به سایر جنبه‌های اجتماعی نظیر همفکری، مشارکت و اعتماد اجتماعی می‌پردازند. این در حالی است که یافته‌های مقاله حاضر علاوه بر بعد اجتماعی این سازمان‌ها، به قابلیت‌های اقتصادی در جذب سرمایه‌گذاری و قدرت چانه‌زنی آن‌ها

programs. *University of Tehran Public Law Studies Quarterly*, 51(3), 1023–1048.

Banks, N., & Hulme, D. (2012). *The Role of NGOs and Civil Society in Development and Poverty Reduction*. Manchester, Brooks World Poverty Institute (BWPI). Working Paper 171.

Barghamadi, H., & Zamani, S. (2021). *Investigating the challenges of non-governmental organizations in collaboration with municipalities (Case study: Tehran Municipality)*. *Journal of Local Development (Urban and Rural)*, 13(2), 429–453.

Boria, E., Rozhkov, A., & Seyrfar, A. (2020). *Identifying the Need for Energy Urban Planning Role*. *Applied Energy Symposium: MIT A+B*.

Castleberry, A., & Nolen, A. (2018). *Thematic analysis of qualitative research data: Is it as easy as it sounds? Currents in Pharmacy Teaching and Learning*, 10(6), 807–815.

Chakani, M., & Hassani, M. H. (2018). *Strategies for NGO participation in criminal proceedings: A critique of Article 66 of the Criminal Procedure Code*. *Majlis and Strategy Quarterly*, 25(94), 341–368.

Daneshpour, S. A., et al. (2017). *Participatory planning environment: A conceptual model for analyzing factors influencing citizen participation in planning*. *Journal of Architecture and Urban Planning*, 18, 23–37.

Dornan, D. A., & Kennedy, K. (2009). *An Overview: Tourism Non-governmental Organizations and Poverty Reduction in Developing Countries*. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 14(2).

Fal Soleiman, M., & Hojjatipour, M. (2011). *Sustainability assessment of NGOs in rural areas: Lessons from the carbon sequestration project in South Khorasan*. *Applied Research in Geographical Sciences*, 20(23), 107–127.

Farivar Sadri, B. (2014). *Evolution of urban planning in contemporary Iran*. Azarakhsh Publishing.

می‌تواند پاسخگوی بخشی از چالش‌های توسعه‌ی شهری باشد و این سازمان‌ها قادر نخواهند بود به‌تنهایی تمام چالش‌ها را برطرف نمایند. همچنین، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برخلاف وجود سازمان‌های مردم‌نهاد متعدد، فقدان سمن‌هایی که به‌صورت تخصصی در بحث مسائل مرتبط با توسعه‌ی شهری فعالیت دارند، کم‌رنگ است. از این‌رو، به‌منظور ارتقاء تأثیرگذاری این سازمان‌ها در توسعه‌ی شهری، سازمان‌هایی به تفکیک مباحث مرتبط با طرح‌های توسعه پیشنهاد می‌گردد.

فهرست منابع

Abiddin, N., Ibrahim, I., & Aziz, Sh. (2022). *Non-Governmental Organizations (NGOs) and Their Part towards Sustainable Community Development*. *Sustainability*.

Agg, C. (2006). *Winners or Losers? NGOs in the Current Aid Paradigm*. *Development*, 49, 15–21. <https://doi.org/10.1057/palgrave.development.1100252>.

Ajlali, P., et al. (2015). *Planning theory: Traditional and modern perspectives* (3rd ed.). Agah Publishing.

Al-Hasabi, M. (2011). *The role of NGOs and local leaders in rural development: Case study of Laft Port*. *Journal of Housing and Rural Environment*, 134, 35–48.

Al-Kodmany, K. (2001). *Visualization Tools and Methods for Participatory Planning and Design*. *Journal of Urban Technology*, 8(2), 1–37.

Arabi, A., & Dalvand, F. (2021). *NGOs, social capital, and tolerance: A case study of youth NGOs in Shiraz (2018–2019)*. *Journal of Strategic Studies in Sports and Youth*, 20(53), 33–47.

Arora, P. (2003). *ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS IN DEVELOPMENT PLANNING*. *Development Planning and Administration*. Delhi, India.

Askari, P., & Saedi, B. (2021). *NGO participation in decision-making and monitoring of national anti-corruption*

- Processes. Environmental Management*, 57, 79–96.
- Healey, P.** (2003). *Collaborative Planning in Perspective. Planning Theory*, 2(2), 101–123.
- Horn, P., Mitlin, D., Bennett, J., Chitekwe-Biti, B., & Makau, J.** (2018). *Towards Citywide Participatory Planning: Emerging Community-Led Practices in Three African Cities. Global Development Institute, Working Paper Series*, 2018-034.
- Innes, J., & Booher, D.** (2003). *Collaborative policymaking: Governance through dialogue.* In *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge University Press.
- International Council of Voluntary Agencies (ICVA).** (2013). *A Basic NGO Coordination Guide* (Version 1.0). Sida Publications.
- Karkhabadi, Z., & Golmohammadi, M.** (2019). *Evaluating infill development capacities in urban dilapidated fabrics with a social participation approach (Case study: Sarakhs City). Great Khorasan Research Journal*, 34, 67–86.
- Laws, D., & Forester, J.** (2015). *Conflict, Improvisation, Governance: Street Level Practices for Urban Democracy*. Routledge.
- Lewis, D.** (2010). *Nongovernmental Organizations, Definition and History.* In *International Encyclopedia of Civil Society* (pp. 1056–1062). Springer.
- Lewis, D.** (2014). *Non-Governmental Organizations, Management and Development* (3rd ed.). Routledge.
- Lewis, D., Kanji, N., & Themudo, N. S.** (2020). *Non-Governmental Organizations and Development* (2nd ed.). Routledge.
- Martens, K.** (2002). *Mission impossible? Defining nongovernmental organizations. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 13(3), 271–285.
- May, R.** (1989). *The Emerging Role of Nongovernmental Organizations in Shelter*
- Farrington, J., & Lewis, D. J.** (with Satish, S. & Miclat-Teves, A.). (1993). *Non-Governmental organizations and the state in Asia*. Routledge.
- Ganjloo, A., & Saeedi Mofrad, S.** (2019). *The role of NGOs and local organizations in social empowerment of informal settlements. Geographical Research*, 34(4), 483–491.
- Ghamami, S. M. M., et al.** (2018). *Government's protective obligations toward environmental NGOs in Iran's legal system. Islamic Law Research Journal*, 19(2), 397–420.
- Ghasemi Siani, M., et al.** (2020). *Developing a conceptual framework for neighborhood-based participatory planning in Iranian cities: Case studies of Sirus, Javadieh, and Haft Chenar in Tehran. Iranian-Islamic City Studies Quarterly*, 11(41), 41–53.
- Habibi, M., & Saeedi Rezvani, H.** (2005). *Participatory urban planning: A theoretical exploration* <https://www.sid.ir/paper/433653/faof> Iran's conditions. *Journal of Fine Arts*, 24, 15–24.
- Habibpour Gatabi, K., & Karimi Jafarnejad, B.** (2019). *The role of NGOs in Tehran's crisis management. Iranian Journal of Social Studies*, 13(2), 29–54.
- Hall-Jones, P.** (2006). *The Rise and Rise of NGOs: Global Policy Forum*. Retrieved from <https://www.globalpolicy.org>.
- Hardoy, J., Gencer, E., & Winogard, M.** (2019). *Participatory planning for climate resilient and inclusive urban development in Dosquebradas, Santa Ana and Santa Tomé. Environment and Urbanization*, 31(1), 33–52.
- Hassan, G. F., Hefnawi, A. L., & Refaie, M. E.** (2011). *Efficiency of participation in planning. Alexandria Engineering Journal*, 50, 203–212.
- Hassenforder, E., Pittock, J., Barreteau, O., et al.** (2016). *The MEPPP Framework: A Framework for Monitoring and Evaluating Participatory Planning*

- Seng, T.** (2019). *The Role of Urban Planners in Relation to Stakeholder Involvement in Planning Process*.
- Shah Bahrami, F.**, et al. (2010). *The impact of NGO activities on crime prevention among female-headed households*. *Journal of Law Enforcement Research*, 5(3), 504–518.
- Shakouri, A.** (2014). *The role of NGOs in empowering street-working children: A case study of District 12, Tehran*. *Journal of Socio-Cultural Development Studies*, 3(3), 33–60.
- Smørdal, O., Ebbing Wensaas, K., Lopez-Aparicio, S., Nilstad Pettersen, I., & Hoelscher, K.** (2016). *Key issues for enhancing citizen participation in co-constructing city futures*. *Proceedings of Fourth International Workshop on Cultures of Participation in the Digital Age*. Gothenburg, Sweden.
- Soleimani Moghaddam, H.**, et al. (2019). *The role of urban development strategy in population absorption in the outskirts of Mashhad*. *Great Khorasan Research Journal*, 34, 33–50.
- South Khorasan Management and Planning Organization.** (2020). *South Khorasan Statistical Yearbook*.
- Srinivas, H.** (2022). *NGO Partnerships for Sustainable Urban Development* (GDRC Research Output E-102). Global Development Research Center. Retrieved from <https://www.gdrc.org/ngo/ngo-partnerships.html>
- Taghizadeh, R., & Yazdani, H.** (2020). *Developing a framework for effective leadership in environmental NGOs*. *Management and Development Process Journal*, 33(1), 105–131.
- Taralunga, N.** (2010). *Introduction of Comprehensive Participation of Citizens As Well As Governmental and Non-Governmental Organizations in the Urban Planning Process*.
- Tavangar, M., & Farhadi, J.** (2021). *Impacts of urban development projects on destruction of valuable sites in and Urban Development*. In *The Urbanization Revolution*. Springer.
- McQuaid, R. W.** (2000). *The Theory of Partnerships—Why Have Partnerships? In Managing Public-Private Partnerships for Public Services: An International Perspective* (pp. 9–35). Routledge.
- Movahed, A.**, et al. (2013). *The role of NGOs in participatory reconstruction of dilapidated urban fabrics: Case study of Ahvaz city center*. *Geography Journal*, 11(36), 79–98.
- Nikkhah, H. A., & Redzuan, M. R. B.** (2010). *The role of NGOs in promoting empowerment for sustainable community development*. *Journal of Human Ecology*, 30, 85–92.
- Rajabi, A.** (2011). *Methods of citizen participation in urban development processes*. *Journal of Geography and Environmental Planning*, 12.
- Rigolon, A., & Gibson, S.** (2021). *The role of non-governmental organizations in achieving environmental justice for green and blue spaces*. *Landscape and Urban Planning*, 205, 103970.
- Saadi, M.** (2019). *Identifying and analyzing barriers to the expansion of environmental NGOs in rural areas (Case study: Chia Green Association in Marivan County)*. *Journal of Geography and Development*, 17(55), 211–236.
- Sayarifard, A., Nazari, M., Rajabi, F., Ghadirian, L., & Sajadi, H. S.** (2022). *Identifying the non-governmental organizations' activities and challenges in response to the COVID-19 pandemic in Iran*. *BMC Public Health*, 22(1), 704.
- Siemi, G.** (2019). *A strategic explanation of political fragmentation challenges in the governance structure of Mashhad metropolitan region*. *Great Khorasan Research Journal*, 34, 51–66.

the pilgrimage-tourism city of Mashhad. Great Khorasan Research Journal, 46, 71–84.

Thomas, L. (1995). *NGOs in Cities*. INTRAC.

Timmermans, W., & Cilliers, E. J. (2014). *The importance of creative participatory planning in the public place-making process. Environment and Planning B: Planning and Design, 41, 413–429.*

UN-Habitat. (2004). *Kismu city development strategies*. Prepared by Kismu City Council and Center for Development and Planning Management.

Vaismoradi, M., Jones, J., Turunen, H., & Snelgrove, S. (2016). *Theme development in qualitative content analysis and thematic analysis. Journal of Nursing Education and Practice, 6(5).*

Vaysi, S., & Azimi, M. (2020). *A sociological study of collaborative spaces in NGOs: Case study of Harandi neighborhood, Tehran. Iranian Journal of Social Studies, 14(3), 120–141.*

Willetts, P. (1982). *What is a Non-Governmental Organization? UNESCO Encyclopedia of Life Support Systems, Section 1*. City University, London.

Young, B. (2017). *NGO Management* (5th ed.). Centre for Development, Environment and Policy, SOAS University of London.

Young, S. T. (2012). *Sustainability Essentials for Business* (1st ed.). SAGE Publications.

Research article**Identifying factors in the occurrence of stakeholders conflict interest in the process of urban land use in the central area of Mashhad****Ali Reza Shirinezhad^(a) , Abdul Hadi Daneshpour^{(b)*} , Seyyed Muslim Seyed Al-Hosseini^(c) ,
Fateme Mohammadniai Qarai^(d) **

a) Ph.D. candidate. Department of Urban Planning, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

alireza.shirinezhad@gmail.com

b) Assistant Professor. Department of Urban Planning, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

c) Assistant Professor. Department of Urban Planning, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

smh_arcy@ahoo.com

d) Associate Professor, Department of Urban Planning, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran.

fatemehgharaee@gmail.com**Keywords**

Conflict management, stakeholders, urban land use, combined method, central area

CitationShirinezhad, Ali Reza; Daneshpour, Abdul Hadi; Seyyed Al-Hosseini, Seyyed Muslim & Mohammadniai Qarai, Fateme. (1403). Identification of effective factors in the conflict of interests of stakeholders in the process of urban land use planning in the central area of Mashhad metropolis. *Journal of Greater Khorasan*, 15(57), 169-192.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The presence of multiple actors in the field of urban planning and their different interests, along with the lack of sufficient attention from planning authorities to optimal land use planning, potentially leads to conflicts among stakeholders. The aim of the present research is to identify and analyze the factors influencing the emergence of conflicts in the process of urban land use planning. The present study is a combination type and falls into the category of sequential-exploratory research. Therefore, qualitative and then quantitative data are collected and ultimately both are analyzed. In the first part, the meta-synthesis method (qualitative) is used to present a conceptual model of managing conflicting interests of stakeholders, and in the second part, the survey method (quantitative) is used to explore the relationships between components in the emergence of conflicts. The key components of the conceptual model include economic conflict, public and private interest conflicts, value conflicts, participation reluctance, procedural conflict, and organizational conflict, with regression equations indicating the impact of 24.7%, 21.1%, 19%, 17.6%, and 14.7% of these components on the emergence of conflicts. To operationalize the conceptual model and explore causal relationships, a researcher-made questionnaire aligned with the findings of the first step was used. The statistical population includes managers and decision-makers in urban affairs and residents of Mashhad city. The sample size was estimated using the Cochran formula, considering a 0.05 error rate, resulting in 383 individuals as the sample size. The results indicate support for all components, with the economic conflict component identified as the most influential factor in the emergence of conflicts in the urban land use planning process.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.394858.1117>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215142.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (daneshpour@iust.ac.ir)

Introduction

Due to its high antiquity and central physical and functional centrality, the central area of Mashhad has accommodated the majority of urban and suburban activities in the city. Additionally, the adjacency of this area to the holy shrine of Imam Reza (AS) has led to an increase in demand from pilgrims and travelers for commercial and residential uses. On the other hand, the high land prices have resulted in the displacement of less profitable uses such as residential from the area, and the replacement of beneficial uses such as commercial and residential establishments in the vicinity. Furthermore, the fabric of the area, which is directly related to the holy shrine, has promoted the emergence of religious activities and uses, leading to the formation of various religious colonies in the city. All these aspects have led to an increasing tendency for stakeholders to maximize the use of central area lands for their own interests, exacerbating conflicts between their interests. In addition to the above, in the central area of Mashhad, in addition to public stakeholders, a significant portion of the lands belong to the endowment of the Holy Shrine of Imam Reza (18%), the Organization of Endowments and Charity (19%), and other authorities, which are leased to individuals, highlighting the importance of considering the powerful and influential stakeholders and their desires in order to realize land use plans.

Materials and Methods

This research is a mixed type, as qualitative data is first collected and analyzed, followed by the collection and analysis of quantitative data in the second stage, with both parts being analyzed in the end. Therefore, it falls under the category of sequential-exploratory research. The data collection method in the first part includes document study, perspectives, definitions, and analysis of research results. In the quantitative studies (for operationalizing the secondary conceptual model resulting from the concept mapping process and the meta-synthesis method), the statistical population consists of managers, decision-makers in urban affairs, and residents of Mashhad. Considering the time, resources, and capabilities of the research, sampling method was used to identify the desired statistical population, and the sample size was estimated using the Cochran formula with a 0.05 error margin, resulting in a sample size of 383 individuals.

Discussion and Findings

In the analysis section, first, we examine and present descriptive statistics resulting from the questionnaire, which focuses on the demographic variables of the research population including gender, education level, and other indicators. Then, using regression analysis, we investigate the impact of each component on the occurrence of conflicts, and then the operational model resulting from the first part of the research (conceptual model) and variables affecting the occurrence of conflicts in the urban land use planning process are presented.

component	Variable	effective coefficient in equation (B)	Beta coefficient (priority number)
Value conflict	The non-participatory plans	0.839	0.504
	Destruction of heritage	0.239	0.164
	Violation of property rights	0.231	0.149
	Cultural difference	0.222	0.126
Conflict of public and private interest	Possession of land	0.373	0.220
	Expulsion of land dwellers	0.317	0.215
	social status	0.126	0.141
	Environmental consequences	0.105	0.082
conflict Economic	The negative nature of the rules	0.247	0.306
	Ignoring the rules of the plan	0.211	0.302
	Ignoring the rights of citizens	0.147	0.149
Procedural conflict	Lack of attention to residents	0.122	0.330
	Reducing the desire to modernize	0.038	0.075
Organizational conflict	Conflict with the organizational interests	0.179	0.307
	The difference in the approach of influential organizations	0.171	0.255
	Access to official power tools	0.113	0.149
participation-Non	obvious and informal role of popular groups	0.231	۰,۳۳۷
	obvious and formal role of popular groups	0.145	۰,۲۱۳

In the analysis of the table above, the regression equation in the value conflict section means that for every one unit increase in the "cultural difference" criterion, a 22% change in the occurrence of conflict in a positive direction will occur (assuming other factors in the equation remain constant). Similarly, with a one unit increase in the "destruction of heritage of a specific group"

component, a 23.9% increase in conflict occurrence will be observed, and with one unit increases in the "non-participatory nature of projects" and "violation of property rights" components, an increase in conflict occurrence by 83.9% and 23.1%, respectively, will be observed. Furthermore, the regression equation in other components sections follows the same pattern.

component	rank	Coefficient B	Beta coefficient
Economic conflict	1	0,247	0,319
Conflict of public and private interest	2	0,211	0,302
Value conflict	3	0,201	0,261
Non-participation	4	0,190	0,201
Procedural conflict	5	0,176	0,197
Organizational conflict	6	0,147	0,149

Conclusions

As mentioned in the research findings section, initially in the literature section, the initial conceptual model of the 6-part "conflict management of stakeholders" was presented using the meta-synthesis method and based on documents and sources including books and theses. The impact of each of the stakeholders' interest components on the occurrence of conflicts was assessed. Regression equations represent logical and influential relationships of the components. The results indicate that the effects of the components of "economic conflict", "conflict of public and private interests", "value conflict", "participation avoidance", "procedural conflict", and "organizational conflict" on the occurrence of conflicts are 24.7%, 21.1%, 20.1%, 19%, 17.6%, and 14.7%, respectively. Based on recent research findings, one of the most appropriate solutions for improving these conditions is to change the planning approach towards communication-based approaches that emphasize the realization of public interests and their preservation, as well as managing potential conflicts among urban stakeholders in the land use planning process. For this purpose, citizens must be directly and indirectly involved in the planning, implementation, and oversight process, shifting the top-down approach of traditional planning paradigms to a communicative paradigm, participatory urban planning based on highlighting the presence of stakeholders in the land use planning process with an emphasis on urban planning for the people and maximum alignment with the interests of various urban

players. Continuing the current trend of a focus-oriented approach in planning, and consequently land use planning, will result in citizens' involvement in decision-making processes and direct oversight of formulating land use plans being reduced to a mere claim, leading to serious challenges in the feasibility of plans and projects. This, in turn, imposes a heavy cost on governmental and urban management entities, directing all the energy of the planning system towards resolving and addressing the conflicts that have arisen. Furthermore, these conflicts are not solvable without the presence of stakeholders, and the continued irresponsibility in urban management leads to public distrust and a decrease in the efficiency of the planning system. It is worth mentioning that taking responsibility and involving citizens in considering their direct and indirect interests and transforming passive participation into active participation is effective in the feasibility of plans and projects and is one of the best ways to stimulate public participation through negotiation and mediation among stakeholders in various stages of the land use planning process

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

شناسایی عوامل مؤثر در بروز تعارض منافع کنشگران در فرآیند کاربری اراضی شهری

حوزه مرکزی کلان شهر مشهد

علیرضا شیرینژاد (الف)، عبدالهادی دانشپور (ب)*، سید مسلم سید الحسینی (پ)، فاطمه محمدنیای قرائی (ت)

(الف) دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (alireza.shirinezhad@gmail.com)

(ب) استادیار، گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

(پ) استادیار، گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (smh_arc@yahoo.com)

(ت) دانشیار، گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. (fatemehgharaee@gmail.com)

چکیده

حضور بازیگران متعدد در عرصه برنامه‌ریزی شهری و منافع متفاوت آن‌ها و عدم اهتمام کافی متصدیان امر برنامه‌ریزی نسبت به برنامه‌ریزی بهینه کاربری اراضی، به صورت بالقوه توانایی ایجاد تعارض میان کنشگران را در پی دارد. هدف از انجام پژوهش حاضر، شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری است. پژوهش حاضر از نوع ترکیبی بوده و در زمره تحقیقات متوالی-اکتشافی قرار دارد. از این‌رو، داده‌های کیفی و سپس کمی گردآوری و در نهایت هر دو تحلیل می‌گردد. در بخش اول از روش فراترکیب (کیفی) جهت ارائه مدل مفهومی مدیریت تعارض منافع کنشگران و در بخش دوم از روش پیمایشی (کمی) جهت کشف چگونگی ارتباط مؤلفه‌ها بر بروز تعارضات استفاده شده است. مؤلفه‌های کلیدی مدل مفهومی عبارت‌اند از تعارض اقتصادی، تعارض منافع عمومی و خصوصی، تعارض ارزشی، مشارکت‌گریزی، تعارض رویه‌ای و تعارض سازمانی که معادلات رگرسیونی حاکی از تأثیر ۲۴٫۷٪، ۲۱٫۱٪، ۱۹٪، ۱۷٫۶٪ و ۱۴٫۷٪ مؤلفه‌های مذکور بر بروز تعارض است. جهت عملیاتی‌سازی مدل مفهومی و کشف روابط علی-معلولی، از پرسشنامه محقق ساخت منطبق بر یافته‌های گام اول استفاده شد. جامعه آماری، مدیران و تصمیم‌گیران در امور مسائل شهری و ساکنین شهر مشهد هستند. جهت برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران با در نظر گرفتن ۰/۰۵ خطا استفاده گردید که ۳۸۳ نفر به‌عنوان حجم نمونه تعیین گردید. نتایج حاکی از پشتیبانی تمام مؤلفه‌ها و تعیین مؤلفه تعارض اقتصادی به‌عنوان مؤثرترین عامل بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۶۹-۱۹۲.

واژگان کلیدی:

مدیریت تعارض، کنشگران، کاربری اراضی شهری، روش ترکیبی، محدوده مرکزی

استناد به مقاله:

شیرینژاد، علیرضا؛ دانشپور، عبدالهادی؛ سیدالحسینی، سید مسلم و محمدنیای قرائی، فاطمه. (۱۴۰۳). شناسایی عوامل مؤثر در بروز تعارض منافع کنشگران در فرآیند کاربری اراضی شهری حوزه مرکزی کلان شهر مشهد. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۵ (۵۷)، ۱۶۹-۱۹۲.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.394858.1117>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215142.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

برنامه‌ریزی به‌عنوان یک فعالیت اجتماعی و با هدف مدیریت امور جمعی، قصد دخالت آگاهانه در محیط‌زیست انسان را دارد تا بتواند آن را تبدیل به مکانی مناسب برای زندگی انسان نماید (Abdi Daneshpour, 2011:13). برنامه‌ریز به‌مثابه یکی از مهم‌ترین ارکان راهبری نظام برنامه‌ریزی در این راه با مشکلات فراوانی روبرو است و برای رفع هر یک، راه‌حلهایی پیشنهاد می‌کند که معمولاً در قالب طرح‌های توسعه شهری ارائه می‌شوند. از آنجاکه برنامه‌ریزی کاربری زمین به‌عنوان یکی از انواع برنامه‌ریزی با هدف تخصیص مناسب فعالیت‌ها به فضا این ظرفیت را دارد که برنامه‌ریز بتواند از طریق آن به اهداف اجتماعی، اقتصادی و کالبدی متعددی برسد، بخش مهمی از طرح‌های توسعه شهری به این امر اختصاص می‌یابد (Rafiei & Barakpour, 2013:66).

به دنبال تغییر و تحولات در پارادایم برنامه‌ریزی به‌خصوص پس از بازسازی‌های مربوط به جنگ دوم جهانی، برنامه‌های توسعه شهری که نمودی از پارادایم برنامه‌ریزی و ظاهراً در راستای منفعت عمومی بودند، با اعتراض‌های مردمی مواجه شدند. چالش اصلی برنامه‌های توسعه زمانی آغاز و عده‌ای از کنشگران سیاست‌های اتخاذ شده را مفید ندانسته و تلاش خود را معطوف به واکنش و مقاومت در مقابل طرح‌ها کرده و از کلیه ابزارهای در دسترس مبتنی بر میزان قدرت، مشروعیت و جاهت خود و نیز هنجارها، خواست‌ها و منافع مورد وفاقشان در راستای تأثیرگذاری بر طرح‌ها و برنامه‌ها بهره بردند (Setsumi & etc, 2021 : 11).

درواقع، مقابله کنشگران با سیاست‌های مطرح شده در برنامه‌ها و طرح‌ها به‌طور مستقیم محصول عدم توجه «واقعی» به ایشان بود که با تغییر پارادایم‌های برنامه‌ریزی از رویکرد سنتی به ارتباطی و بروز و ظهور مفاهیم جدیدی

همچون «کنشگر»، «تضاد و تعارض» و «مدیریت تعارض» نقش بازیگران عرصه برنامه‌ریزی به رسمیت شناخته شد (Ghasemi & Rafiyan, 2020:94).

تعارضات اساسی حوزه برنامه‌ریزی در قالب نابرابری‌های اجتماعی و عدالت فضایی، تسلط اقتصاد رانتی بر مناسبات، جلوگیری از آلودگی‌های زیست‌محیطی، افزایش ساخت‌وسازهای مسکونی در شهرها، گسترش فقر در کشورهای در حال توسعه، گسترش تفکر لیبرال دموکراسی با وجود تعارض اساسی میان منافع عمومی و منافع شخصی، شیوه‌های حکومت شهری، تعارضات در تعریف دوباره رویکردهای سیاست‌های عمومی به توسعه شهری، تضاد میان ابعاد ملی-منطقه‌ای و محلی سیاست‌ها و مواردی از این دست است که علت اصلی آن را می‌توان در تضاد ارزش‌ها، اهداف و یا عقایدی دانست که به‌طور طبیعی باهم متناقض می‌شوند و هنوز در مورد آن‌ها توافقی صورت نگرفته است (Nooryan & Khakpour, 2017:272). همچنین، ناسازگاری بین افراد یا گروه‌های مختلف که دارای مقاصد و منافع ناسازگار یا متضاد از سکونت و اشتغال در شهرها و قلمرو پروژه‌ها هستند نیز، از عمده دلایل بروز تعارض در نظر گرفته می‌شود. (Yu. Tao & etc, 2019 : 77). تعارض، اساساً به دلیل تقاضاهای رقابتی برای منابع محدود (نظیر استفاده از زمین)، توزیع نامتعادل هزینه‌ها و منافع که در نتیجه توسعه حاصل می‌شوند (Ariana & etc, 2017: 123-143). یا به دلیل پیامدهای زیست‌محیطی ناشی از تغییر استفاده از زمین به وقوع می‌پیوندند و در پیدایش آن «کنشگران شهری» نقش اساسی را ایفا کرده و اصولاً وجود و بروز تعارضات، نتیجه حضور و مطالبه‌گری کنشگران و نقش و تأثیر آن‌ها بر نظام برنامه‌ریزی است (Zheng, H. W. & etc, 2014: 272-279).

کنشگران شهری به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه نظام برنامه‌ریزی چه به‌صورت عام در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های عمومی و چه به‌صورت خاص در برنامه‌ریزی شهری و در لوای طرح‌های توسعه شهری و فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی، در مراحل تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا و بهره‌برداری و نظارت نقش اساسی و غیرقابل‌کتمان در تحقق‌پذیری طرح‌ها و برنامه‌های مذکور ایفا می‌نمایند. به همین علت، در فرآیند تهیه تا اجرا و بهره‌برداری طرح‌ها از سطح خرد و در مقیاس طرح‌ها و برنامه‌های اجرایی، سطح میانی و در تنظیم طرح‌های موضوعی و موضعی و نیز در سطح کلان و در تهیه طرح‌های تفصیلی و جامع می‌بایست به‌طور جدی مدنظر قرار گیرند و در راستای کاربری نظرات، خواست‌ها، منافع و علایقشان و نیز رفع تعارضات احتمالی که از مشخصات اصلی برنامه‌ریزی است، مورد کنکاش دقیق قرار گیرند ([Sarkheyli & etc, 2006: 141-157](#)).

محدوده مرکزی شهر مشهد به علت برخورداری از قدمت بالا و مرکزیت کالبدی و عملکردی عمده فعالیت‌های شهری و فراشهری شهر مشهد را در خود جا داده است. همچنین، مجاورت این حوزه با حرم مطهر امام رضا^(ع) منجر به افزایش تقاضای زائران و مسافران برای کاربری‌های تجاری و اقامتی شده و از طرفی بالا بودن قیمت زمین منجر به خروج کاربری‌های کم‌انتفاع همچون مسکونی از محدوده و جایگزینی کاربری‌های انتفاعی همچون تجاری‌ها و اقامتی‌ها در محدوده شده است. از طرف دیگر، بافت محدوده که در ارتباط مستقیم با بارگاه رضوی است بروز و ظهور کاربری‌ها و فعالیت‌های مذهبی را رونق بخشیده و منجر به شکل‌گیری کلونی‌های خاص مذهبی شهرهای گوناگون شده است. جمیع جوانب ذکرشده منجر به تمایل روزافزون کنشگران دخیل در بهره‌گیری حداکثری از زمین‌های حوزه مرکزی در راستای منافع خاص افراد و گروه‌ها شده و افزایش تعارضات فی‌مابین منافع ایشان را گریزناپذیر گردانیده است. علاوه بر

مطالب مذکور، در محدوده مرکزی شهر مشهد علاوه بر کنشگران مردمی، بخش عمده‌ای از اراضی وقف آستان قدس رضوی (۱۸٪)، سازمان اوقاف و امور خیریه (۱۹٪) و سایر متولیان بوده و عرصه به‌صورت استیجاری در اختیار اشخاص حقیقی است که این امر نیز لزوم توجه به کنشگران صاحب قدرت و بانفوذ و در نظر داشتن خواسته‌هایشان به‌منظور تحقق‌پذیر شدن برنامه‌های کاربری اراضی را مضاعف می‌نماید.

با توجه به مسائل یادشده از قبیل نابرابری‌های اجتماعی و عدالت فضایی، تسلط اقتصاد رانتی بر مناسبات، جلوگیری از آلودگی‌های زیست‌محیطی، افزایش ساخت‌وسازهای مسکونی در شهرها، گسترش فقر در کشورهای درحال توسعه و غیره، نیاز به شناسایی کنشگران دخیل در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی و تعارضات به وجود آمده بین آن‌ها، از ضرورت‌های انجام تحقیق حاضر است. از سویی، با وجود اهمیت موضوع مطرح‌شده، تاکنون تحقیق جامعی پیرامون چگونگی مدیریت تعارضات و شیوه‌های تجلی آن صورت نگرفته است. از این‌رو، تحقیق حاضر در پی پاسخگویی به سؤالات زیر است: ۱. مؤلفه‌های سازنده مدل مفهومی مدیریت تعارض منافع کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی کدام هستند؟ ۲. مؤثرترین دلیل جهت بروز تعارضات در منافع کنشگران مختلف عرصه شهری در تهیه برنامه‌های کاربری در حوزه مرکزی شهر مشهد کدام است؟ ۳. مؤثرترین مؤلفه در بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری کدام است؟

پیشینه پژوهش

[آپاچا و همکاران \(۲۰۱۲\)](#) در پژوهش خود به شناسایی، تلفیق سطوح، نقش‌ها، مسئولیت‌ها و اهداف مختلف و مشارکت اولیه ذی‌نفعان می‌پردازد و [ماسوره \(۲۰۱۱\)](#) به تبیین چارچوب مواجهه ذی‌نفعان در برنامه‌های کاربری اراضی و نیز تعارضات محتمل در استفاده از زمین توجه دارد.

در ارتباط با دلایل و عوامل بروز تعارضات و ریشه‌های آن نیز [تیت \(۲۰۱۵\)](#) پیش‌شرط تقویت اعتمادسازی را دلیل اصلی اجتناب از بروز تعارضات می‌داند. [پاکونه \(۲۰۱۳\)](#) به تعارضات منافع خصوصی و عمومی در حوزه کاربری اراضی از درجه برقراری عدالت و پایداری می‌پردازد. [مادلینا \(۲۰۱۶\)](#) سه عامل فقر، تغییرات نهادی و تغییر در جامعه را از عوامل برانگیزاننده تعارضات کاربری اراضی در نظر گرفته و [ماسوره \(۲۰۱۱\)](#) عوامل جمعیت‌شناختی، اقتصادی، سیاسی و نهادی، روانی و محیطی را به‌عنوان پنج عامل اصلی مناقشات کاربری اراضی صورت‌بندی نموده است. همچنین [پیکات \(۲۰۰۵\)](#) در پایان‌نامه خود تعارضات پیش‌آمده در ارتباط با نحوه استفاده از زمین را در ارتباط مستقیم با تحولات عمده مسکونی، تجاری و خرده‌فروشی‌ها در مناطق شهری نیوزلند مورد بررسی قرار داده و چارچوب مدیریت تعارضات را بر پایه نوع استفاده از کاربری‌ها و نیز مقیاس عملکردی آن‌ها

ارائه می‌نماید. [گلزایی اوسگوئی و هودسنی \(۱۳۹۴\)](#) در پژوهشی با عنوان «مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند تهیه و اجرای برنامه‌های توسعه شهری»، کنشگران و منافع آنان را به‌عنوان یکی از مسائل جدی در فرآیند برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های توسعه شهری مورد توجه قرار داده‌اند. پژوهشگران به دنبال آن هستند تا با شناختی اجمالی بر روش‌های شناسایی انواع کنشگران، قابلیت‌ها و منافع آنان برای درگیر شدن در فرآیند توسعه و روش‌های همسوسازی منافع و گروه‌های خرد، ضمن تأمین منافع عموم را فراهم آورند. در پژوهشی دیگر [عزیزی و همکاران \(۱۳۹۱\)](#) تصمیم‌سازان یا برنامه‌ریزان شهری، تصمیم‌گیران یا سیاستمداران شهری، مدیران اجرایی شهر، ذی‌نفعان شهری که مشخصاً شامل مردم و بخش خصوصی است را به‌عنوان عمده‌ترین و اصلی‌ترین کنشگران شهری مطرح می‌نمایند.

جدول ۱: پیشینه پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

یافته‌ها نشان می‌دهد که پروژه‌ها سطوح مختلف ذینفعان را تحت پوشش قرار می‌دهند، نیازها و اهدافشان باید مورد بررسی و مدیریت قرار گیرد. همچنین، با شناسایی و تلفیق سطوح، نقش‌ها، مسئولیت‌ها و اهداف مختلف ذینفعان، مشارکت اولیه ذینفعان و ایجاد گروه‌های یکپارچه را تسهیل می‌نماید.	۲۰۱۳	Early Stakeholder Involvement in the Project Definition Phase : Case Renovation	Aki Aapaoja, Harri Haapasalo, and Pia Söderström
تبیین چارچوب درگیری ذی‌نفعان در برنامه‌های کاربری اراضی و نیز تعارضات محتمل در استفاده از زمین.	۲۰۱۱	analysis of land use conflict in zanzibar: a participatory approach	flavian muhula masore
مبنی بر نتایج این پژوهش، پیش‌شرط تقویت اعتمادسازی در برنامه‌ریزی و نیز نظریه‌پردازی دقیق و منسجم رابطه منافع فرد با منافع جمعی است.	۲۰۱۵	Trust and the Public Interest in the Micropolitics of Planning Practice	Malcolm Tait
نتایج این پژوهش در مورد نحوه ارتباط مسائل عدالت و پایداری در سیستم برنامه‌ریزی کاربری اراضی و درگیری مداوم بین منافع خصوصی و منافع عمومی در تولید محیط ساخته‌شده در حاشیه شهرهای انگلیس است.	۲۰۱۳	Private profit, public interest and land use planning—A conflict interpretation of residential development pressure in Glasgow’s rural–urban fringe	Michael Pacione*
در نظر گرفتن نقش زبان و تعاملات در مدیریت تعارضات، بررسی مسائل مربوط به مدیریت تعارض در محیط کار و نقش ارتباطات به‌عنوان تعدیل‌کننده تعارضات احتمالی.	۲۰۱۶	Conflict Management, a new challenge	Oachesu Madalinaa
این پایان‌نامه، تجزیه و تحلیل درگیری‌های استفاده از زمین را در ارتباط با تحولات عمده مسکونی، تجاری و خرده‌فروشی در	۲۰۰۵	Conflict Management within the NSW Planning System: Resolving land use conflicts	Ashley Pikkat

مناطق شهری را ارائه می‌دهد. عوامل ایجادکننده درگیری با توجه به NSW مشخص شده و سیستم کنترل توسعه اثربخشی آن در برخورد با درگیری تجزیه و تحلیل می‌شود.		associated with major developments in urban areas	
ارائه چارچوب‌های نظری پشتیبان برای پاسخ به چرایی و چگونگی تأثیرپذیری برنامه‌ها از عمل کنشگران. در پایان چارچوب مفهومی، فرآیند و روش‌های تعامل با کنشگران معرفی می‌شوند. همچنین، ضمن تبیین روشن مسئله تعارض میان منافع کنشگران برنامه‌های توسعه شهری و پیامدهای آن، شناختی اجمالی بر روش‌های شناسایی انواع کنشگران، قابلیت‌ها و منافعشان برای درگیر شدن در فرآیند توسعه و روش‌های همسوسازی منافع گروه‌های خرد ضمن تأمین منافع عموم را فراهم آورد.	۱۳۹۴	مدیریت تعارض منافع کنشگران در فرآیند تهیه و اجرای برنامه‌های توسعه شهری	نعیمه گلزاری، هانیه هودسنی
یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده مهم‌ترین کنشگران در عرصه‌های مختلف مدیریت شهری تهران و اولویت‌بندی ابزارهای مدیریت شهری است.	۱۳۹۰	بررسی نقش کنشگران و ابزارهای مدیریت شهری در یکپارچگی مدیریت کلان‌شهر تهران	دکتر محمدمهدی عزیز، دکتر محمد ابویی اردکان، نسرین نوری

[جلیلی \(۱۳۹۴\)](#) به تحلیل قدرت کنشگران کلیدی شهر تهران پرداخته و انحصارگرایی نهادی و ساختاری را از دلایل بروز آسیب جدی در دستیابی به منافع عمومی و بروز تعارض در نظر گرفته‌اند.

مفهوم تعارض از نظر لغوی به معنای باهم اختلاف داشتن و متعارض یکدیگر شدن است. هنگامی که یک‌طرف به‌منظور دستیابی به منافع خود مانع از رسیدن طرف دیگر به منافعش شود و یا به تعبیر بعضی از صاحب‌نظران، احساس ممانعت به وجود آید، تعارض شکل‌گرفته است. شاید ساده‌ترین تعریف برای تعارض، نداشتن توافق میان دو نفر یا گروه باشد ([Kazemian & Jalil, 2015: 139](#)) ([158](#)). نگرش به پدیده تعارض دچار تحول شده است. این نگرش‌ها در قالب چهار نوع دیدگاه سنتی (دهه ۴۰-۳۰م)، رفتاری (منابع انسانی) (دهه ۷۰-۴۰م)، نگرش تعاملی (از دهه ۷۰م تا قرن ۲۱م) و مهارت‌های کوانتومی مبتنی بر نظریه آشوب (از قرن ۲۱م تا به حال) دسته‌بندی می‌شود.

در بررسی مطالعات مرتبط انجام‌شده در داخل کشور، پژوهش‌هایی که به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم به بررسی محتوای مناسبات قدرت در طرح‌های توسعه شهری پرداخته‌اند به شرح ذیل هستند: [سرخیلی و همکاران \(۱۳۹۵\)](#) به بررسی الگوی مدیریت تعارض در میان کنشگران در ابر پروژه‌های شهر مشهد پرداخته‌اند. یافته‌ها حاکی از آن است که این الگو در شهر مشهد بیش از همه مبتنی بر اجتناب از بروز تعارض یا رقابت با تعارض بوده است و الگوی توافق عمدتاً در تعارضات با سازمان‌ها، سرمایه‌گذاران، سازندگان و مالکان عمده به کار گرفته شده است. [حسینی دهاقانی و بصیرت \(۱۳۹۵\)](#) در پژوهش خود با محوریت نظریه بازی، در تحلیل بازی‌های قدرت شهری به دنبال تحلیل چگونگی فرایندهای ساخت‌وساز در کلان‌شهر تهران هستند. آنان معتقدند که نظریه بازی می‌تواند نگاهی نو، جهت تحلیل مسائل شهری یا تصمیمات مدیریت شهری باشد، اما در به‌کارگیری آن باید نظریات مرتبط با قدرت شهری را در این نوع مدل‌سازی‌ها لحاظ کرد. [کاظمیان و](#)

جدول ۲: انواع نگرش نسبت به پدیده تعارض (مأخذ: نگارندگان)

تعاریف	نظریه
این نظریه اولین دیدگاه در زمینه تعارض است. به عقیده این گروه، تعارض بدواً مضر بوده و همیشه دارای اثر منفی بر روی سازمان است. در برابر این بینش، مدیران مجبور بودند در حذف تعارض به اقتدار رسمی سازمان تکیه زده و به تجدید ساختار دست بزنند و همین باعث بروز رفتارهای ریاکارانه در سازمان می شود (Wan, Jizali, Liu. ۲۰۲۱). yanfang, Zhang. xiaoling. (۲۰۲۱).	نظریه سنتی تعارض
طرفداران این نظریه، تضاد را در سازمان اجتناب ناپذیر می دانند. این گروه علل مختلفی برای تضاد قائل هستند که یکی از مهم ترین علل را، ساختار فیزیکی سازمان می دانند. بر اساس این نظریه، تعارض یک پدیده طبیعی و غیرقابل اجتناب در همه سازمان ها است. همچنین، طرفداران این مکتب عقیده دارند که تعارض را نمی توان حذف یا از بین برد، حتی در موارد زیادی تعارض به نفع سازمان است و عملکرد را بهبود می بخشد (Shanshan. ۲۰۲۱). Zong, Yecui Hu, Wei. Wanga. (۲۰۲۱).	نظریه روابط انسانی
مبنی بر این نظریه، تعارض نه تنها می تواند یک نیروی مثبت در سازمان ایجاد کند، بلکه یک ضرورت بدیهی برای فعالیت های سازمانی به شمار می آید. طرفداران این گروه معتقدند، تضاد در حد متوسط خوب و مقداری از آن برای عملکرد مؤثر ضروری است. نقش اصلی این شیوه تفکر درباره تعارض این است که این پدیده، مدیران سازمان ها را وادار می کند که در حفظ سطح معینی از تعارض بکوشند و مقدار تعارض را تا حدی نگه دارند که سازمان را زنده، با تحرک، خلاق و منتقد به خود نگه دارد (Wenkai. Bao, Lilin. Zou. ۲۰۲۱).	نظریه تعاملی (تعامل گرا)

به طور جدی مدنظر قرار گیرند و در راستای کاربست نظرات، خواست ها، منافع و علایقشان و نیز رفع تعارضات احتمالی که از مشخصات اصلی برنامه ریزی است، مورد کنکاش دقیق قرار گیرند. به منظور شناسایی کنشگران، احصا معیارهای متفاوتی که صاحب نظران حوزه مدیریت در تشخیص گروه های بهره ور از آن استفاده می کنند، ضروری است. در همین رابطه، [نوریان و خاکپور \(۱۳۹۵\)](#) با بررسی مدل های مختلف شناسایی بهره وران کلیدی در برنامه های شهری و جمع بندی دسته بندی های مورد بررسی، نهایتاً معیارهای ذیل را دسته بندی نموده و به کنشگران شهری نسبت داده اند (جدول ۳).

جدول ۳: معیارهای دسته بندی کنشگران (نوریان و خاکپور، ۱۳۹۵)

منبع	معیار
Shanshan. Zong, Yecui Hu, Wei. Wanga. (۲۰۲۱) Madalina. Oachesu. (۲۰۱۶)	علایق و منافع بهره وران در پروژه
Zheng, H. W., Shen, G., Q. & Wang, H. (۲۰۱۴) Yu. Tao, Liang. Xin, Shen G. Q, Shi. Q, Wang. G. (۲۰۱۹)	قانون و سیاست (مشروعیت)

مبانی نظری

کنشگران شهری به عنوان مهم ترین مؤلفه نظام برنامه ریزی چه به صورت عام در برنامه ریزی و سیاست گذاری های عمومی و چه به صورت خاص در برنامه ریزی شهری و در لوای طرح های توسعه شهری، در مراحل تهیه و تنظیم، تصویب، اجرا و بهره برداری و نظارت، نقش اساسی و غیرقابل کتمان در تحقق پذیری طرح ها و برنامه های مذکور ایفا می نمایند. به همین علت در فرآیند تهیه تا اجرا و بهره برداری طرح ها از سطح خرد و در مقیاس طرح ها و برنامه های اجرایی، سطح میانی و در تنظیم طرح های موضوعی و موضعی و نیز در سطح کلان و در تهیه طرح های تفصیلی و جامع، می بایست

(Geist, H. J., & Lambin, E. F., 2002)	قدرت و توان تأثیرگذاری
(Wan, Jiali, Liu, Yanfang, Zhang, Xiaoling, 2021)	فوریت (حساسیت زمانی و حیاتی بودن)
(Wenkai, Bao, Lilin, Zou, 2021)	

برنامه‌ریزی به منظور تدوین فرآیند کاربری اراضی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. چهار عامل «دولت، عاملان توسعه، کسب و پیشه و مردم»، بر نحوه استفاده از زمین تأثیر می‌گذارند و هر یک تحت تأثیر خواسته‌ها و اقدامات دیگر عوامل بوده و به آن‌ها پاسخ می‌دهند (Gao, Y & et al, 2021). موضوع مهم در برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری، نحوه تخصیص ارزش افزوده‌ای است که از طریق توسعه حاصل می‌شود و همین ارزش‌های افزوده اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی و حقوق اکتسابی تعلق گرفته به کنشگران، موجبات فراهم شدن مقدمات تعارض در نحوه استفاده از زمین را به وجود می‌آورند که پیامد آن، گرانی شدید و رشد سوداگری زمین، اشغال اراضی کشاورزی و ساخت‌وسازهای غیرمجاز، گسترش حاشیه‌نشینی و درنهایت زمینه‌سازی معاملات پنهانی زمین، نابرابری اجتماعی، فشار اداری و مالی و درنهایت اعمال نفوذ در روند تهیه و اجرای طرح‌های شهری است. گرانی زمین از مهم‌ترین پیامدهای اعمال نفوذ و بروز تعارضات منافع در برنامه‌ریزی کاربری اراضی است که به‌طور مستقیم از نتایج تغییر کاربری‌های شهری و خصوصاً تغییر از کاربری‌های عمومی به کاربری‌های سودآوری همچون مسکونی و تجاری است (Larijani & etc, 2013:37-50).

جدول ۴: علل بروز تعارض در برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری از دیدگاه محققین را بررسی نموده است.

جدول ۴: علل بروز تعارض از دیدگاه سایر محققان (مأخذ: نگارندگان)

منبع	تعاریف
Madalina, O, 2016	سه عامل فقر، تغییرات نهادی و تغییر در جامعه، از عوامل برانگیزاننده تعارضات کاربری اراضی هستند (همچون شرایط محیطی و جمعیتی).
Geist & Lambin (2002)	تعارض در کاربری اراضی را می‌توان به علل جانبی همچون توسعه زیرساخت‌ها، توسعه کشاورزی، استخراج چوب از جنگل‌ها و غیره نسبت داد.

بنا به گفته نوریان و خاکپور (۱۳۹۵)، علایق و منافع بهره‌وران در پروژه، قانون و سیاست (مشروعیت)، قدرت و توان تأثیرگذاری، فوریت (حساسیت زمانی و حیاتی بودن) به‌عنوان معیارهای شناسایی بهره‌وران کلیدی معرفی شده است. از آنجاکه حوزه اولیه تصمیم‌سازی در شهرسازی، حوزه اجتماعی است، ضرورت ایجاب می‌کند که شهرسازان توصیه‌های خود را بر اساس وفاق عمومی بنا نهند و در عین متأثر بودن از منفعت عمومی، به ارتقای سطح آن کمک کنند. از جمله مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ابزارهای برنامه‌ریزی شهری بر بستر شهر می‌توان به طرح‌های توسعه شهری اشاره کرد، اما به نظر می‌رسد که در فرآیند تهیه و اجرای این طرح‌ها، خلأ پرداختن به فضای مذکور به منظور ارتقاء منفعت عمومی، مشاهده می‌شود.

تعارض منافع کنشگران در طرح‌های توسعه شهری و فرآیند کاربری اراضی

برنامه‌ریزی کاربری زمین به‌عنوان مهم‌ترین بخش و قلب تپنده نظام برنامه‌ریزی شهری، همواره به دلیل تعیین نحوه استفاده از زمین و ساختار فضایی شهرها از یک سو و تعیین ارزش اقتصادی هر قطعه از سوی دیگر، بخشی اساسی در فرآیند شناخت و تدوین اسناد برنامه‌ریزی شهری به شمار آمده است. حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی توده‌های مردم به‌طور مستقیم از طریق سیاست‌های تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران مدیریت شهری در نحوه

<p>(Kroh, J, 2021)</p>	<p>افزایش جمعیت و فقر را از دلایل اصلی اغلب تعارضات پیش‌آمده در ارتباط با زمین دانسته و بیان می‌کند که تعارض‌های مرتبط با زمین یا سایر منابع طبیعی، نتیجه نزاع خارج و داخل اجتماعات همچون کشمکش‌های مرزی بین اجتماعات محلی و گروه‌های بیگانه و نیز تعارضات نحوه استفاده از اراضی بین اعضای اجتماع است.</p>
<p>Karimi, A, Brown, G (2017)</p>	<p>تعارض در نحوه استفاده از اراضی می‌تواند به‌عنوان نوعی تعارض اجتماعی تعریف شود که حداقل دو گروه درگیر آن هستند و ریشه‌های آن به وجود منافع متفاوت در ارتباط با حق مالکیت به زمین، حق استفاده از زمین، مدیریت زمین، حصول درآمد و عایدی مشخص از آن، استفاده انحصاری از زمین، حق نقل و انتقال آن و حق غرامت گرفتن بابت آن برمی‌گردد.</p>

به‌طور کلی، بررسی این مجموعه از نظریه‌ها و مفاهیم روشن می‌سازد که تعارض، مفهومی چندگانه و دارای سلسله‌مراتب است. از این‌رو، می‌توان علل بروز تعارض را در سطوح مختلف و در قالب معیارها، زیرمعیارها و جزء معیارها بررسی نمود. در پژوهش حاضر این فرآیند در سه مرحله کلی شناخت مؤلفه‌ها انجام گردید و در هر مرحله سطح جدیدی از مؤلفه‌ها شناسایی شد و نقاط مشترک حذف گردیدند.

سپس در بررسی نهایی معیارها و زیرمعیارها، ۶ مؤلفه اصلی شناسایی شد. شش مؤلفه عبارت‌اند از تعارض منافع خصوصی و عمومی، تعارض سازمانی، تعارض ارزشی، مشارکت‌گریزی، تعارض اقتصادی و تعارض رویه‌ای. تصویر ۱، مدل مفهومی اولیه مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری را نشان می‌دهد.

تصویر ۱: مدل مفهومی اولیه مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهر (مؤلفه‌های بنیادی) (مأخذ: نگارندگان)

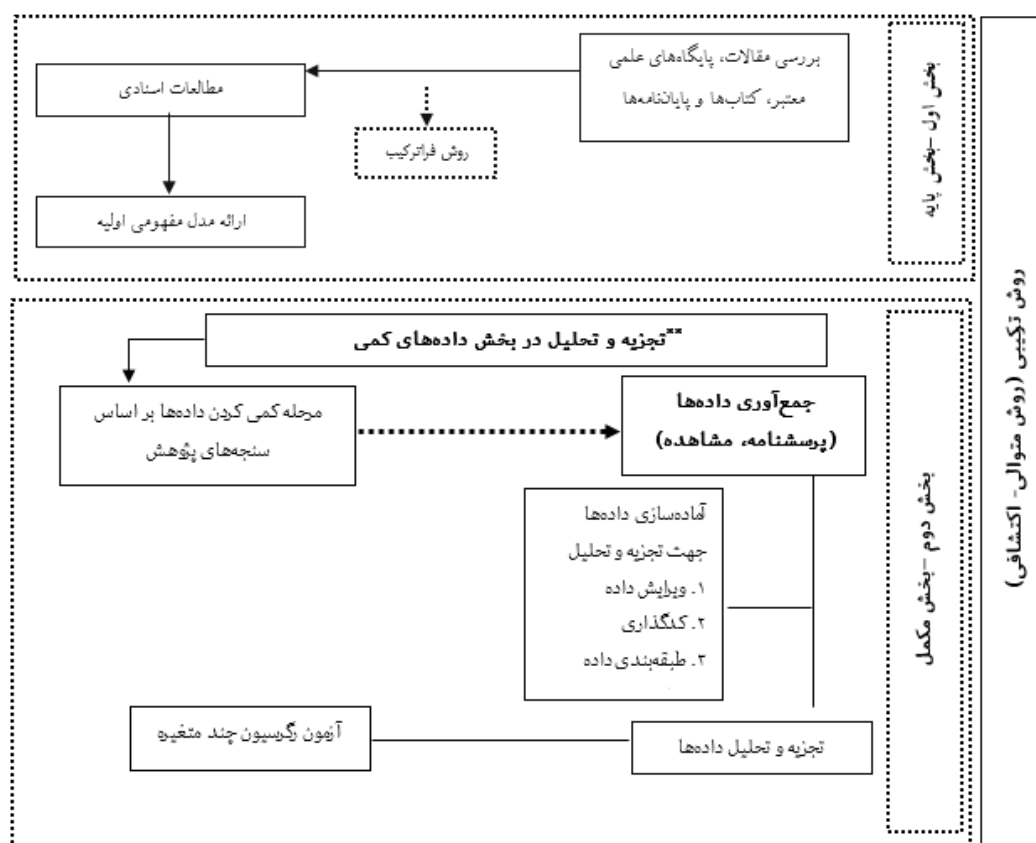
روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع ترکیبی بوده و از آنجاکه ابتدا داده‌های کیفی گردآوری و تحلیل می‌گردد، سپس در مرحله دوم داده‌های کمی گردآوری و تحلیل می‌شوند و در نهایت هر دو بخش تحلیل می‌گردد. از این‌رو، در زمره تحقیقات متوالی-اکتشافی قرار دارد. با توجه به فرآیند ترکیب روش‌ها، از روش‌های زیر به‌طور متوالی استفاده شده است:

بخش اول (کیفی) [فرا ترکیب]: جهت ارائه مدل مفهومی مدیریت تعارض منافع کنشگران (تبیین مؤلفه تعارض منافع کنشگران).
بخش دوم (کمی) [پیمایش]: جهت کشف چگونگی ارتباط مؤلفه‌ها بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری.

برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران با در نظر گرفتن ۰/۰۵ خطا استفاده گردید که ۳۸۳ نفر جهت حجم نمونه تعیین شد. از آنجاکه رعایت اصل احتمال و شانس مساوی برای هریک از افراد جامعه باعث می‌شود که نمونه منتخب معرف جامعه باشد و از ارزش علمی برخوردار بوده و صفات آن با صفات جامعه همخوانی و یکنواختی داشته باشد، از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای فضایی استفاده شده است.

روش جمع‌آوری اطلاعات در بخش اول مطالعه اسنادی، دیدگاه‌ها، تعاریف و تحلیل نتایج تحقیقات انجام شده است. در بخش مطالعات کمی (جهت عملیاتی نمودن مدل مفهومی ثانویه حاصل از فرآیند مفهوم‌پردازی و روش فراترکیب) جامعه آماری، مدیران و تصمیم‌گیران در امور مسائل شهری و ساکنین شهر مشهد هستند با توجه به زمان، امکانات و مقدرات پژوهش، از روش نمونه‌گیری برای شناخت جامعه آماری مورد نظر بهره‌گیری شد و برای

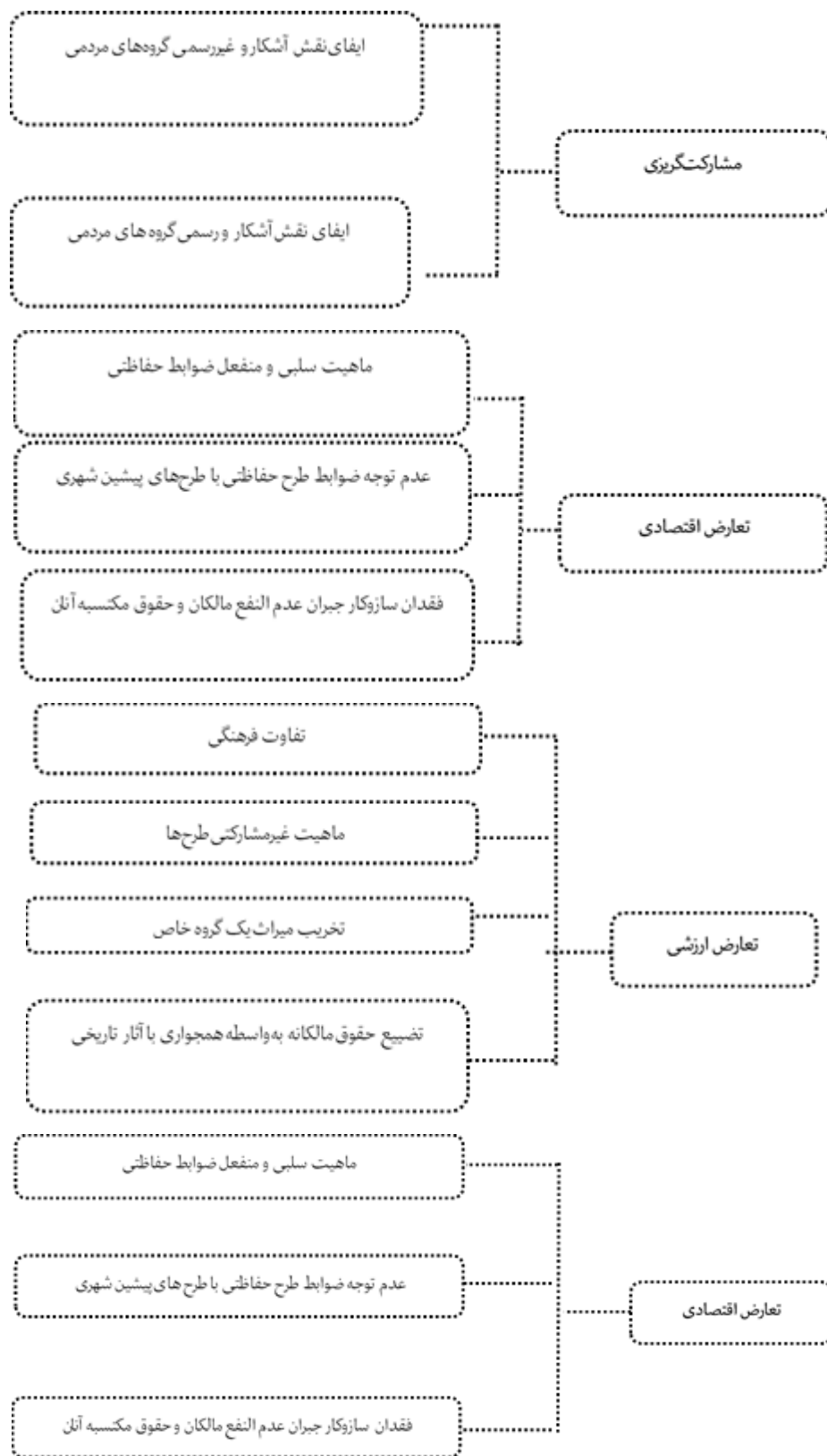
تصویر ۲: فرآیند انجام پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

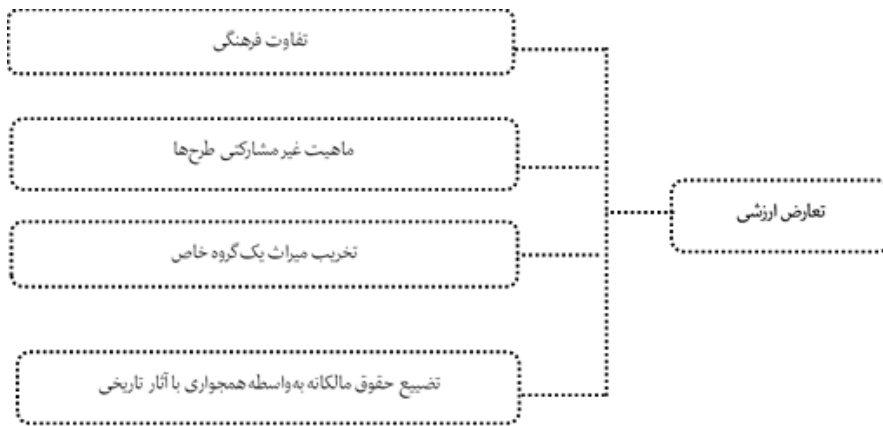
منتج از پرسشنامه که به بررسی متغیرهای جمعیت‌شناسی پژوهش شامل جنسیت، میزان تحصیلات در مورد تک‌تک شاخص‌ها پرداخته می‌شود و سپس با استفاده از روش رگرسیونی به بررسی تأثیر هرکدام از مؤلفه‌ها بر بروز تعارض می‌پردازیم. تصویر ۳ مدل عملیاتی حاصل از بخش اول پژوهش (مدل مفهومی) و متغیرهای مؤثر بر بروز تعارض در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری را نشان می‌دهد.

یافته‌های پژوهش

تجزیه و تحلیل داده‌ها فرآیندی چندمرحله‌ای است که طی آن داده‌هایی که از طریق به‌کارگیری ابزارهای جمع‌آوری در نمونه (جامعه) آماری فراهم آمده‌اند، خلاصه، کدبندی و دسته‌بندی داده‌ها در نهایت پردازش می‌شوند تا زمینه برقراری انواع تحلیل‌ها و ارتباط‌ها بین این داده‌ها به‌منظور آزمون فرضیه‌ها فراهم آید. (Khaki, 2008: 305-306).

در بخش تجزیه و تحلیل، ابتدا به بررسی و ارائه آمار توصیفی

تصویر ۳: مدل عملیاتی مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهر (مأخذ: نگارندگان)

بررسی چگونگی تأثیرگذاری متغیرها بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

رگرسیون چند متغیری روش کلی برای تحلیل بسیاری از داده‌های پژوهش رفتاری است. بعضی روش‌های دیگر تحلیل را می‌توان حالت‌های خاصی از رگرسیون چندمتغیری در نظر گرفت. برجسته‌ترین این تحلیل‌ها واریانس است که تمام انواع آن را می‌توان با تحلیل رگرسیون به مفهوم کشید و انجام داد. تحلیل رگرسیون چندمتغیر را می‌توان به‌عنوان روشی نیرومند و اصلاح‌شده متنزل واریانس در نظر گرفت. به‌طور خلاصه، تحلیل رگرسیون چندمتغیره یک فن فرضیه آزمایی و استنباط‌سازی قوی است، زیرا به دانشمندان کمک می‌کند روابط درونی پیچیده بین متغیرهای مستقل و یک متغیر وابسته را با دقت نسبی مطالعه کند. از این‌رو، در ادامه به کمک رگرسیون چندمتغیره به بررسی ارتباط بین معیارهای تعارض اقتصادی، تعارض منافع عمومی و خصوصی، تعارض ارزشی، مشارکت‌گریزی، تعارض رویه و تعارض سازمانی به‌عنوان منافع کنشگران در بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری پرداخته‌شده است (جدول ۴).

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «تعارض اقتصادی» در

فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

$$H_0: MA-MB=0$$

$$H_1: MA-MB \neq 0$$

مؤلفه «تعارض اقتصادی» با مقدار ۲,۹۷۰۵ پایین‌تر از میانگین نظری ۳ بوده و با توجه به سطح معنی‌داری که از مقدار ۰,۰۵ کوچک‌تر است، بنابراین فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری ۳ را می‌توان مردود دانست. همچنین، با توجه به مقدار آماره t که ۸,۰۱۶ است، می‌توان پی به اهمیت بسیار زیاد مؤلفه تعارض اقتصادی در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «تعارض منافع عمومی

و خصوصی» در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی

شهری

$$H_0: MA-MB=0$$

$$H_1: MA-MB \neq 0$$

مؤلفه «تعارض منافع عمومی و خصوصی» با مقدار آماره t در سطح معنی‌داری ۰,۰۰۰ معنادار است و از آنجا که میانگین ۲,۹۰۳۱ پایین‌تر از میانگین نظری ۳ بوده، بنابراین فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری ۳ را می‌توان مردود دانست. همچنین، با توجه به مقدار آماره t که ۷,۴۷۷ است، می‌توان پی به اهمیت نسبتاً زیاد مؤلفه تعارض منافع عمومی و خصوصی در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «تعارض ارزشی» در

فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

$$H_0: MA-MB=0$$

$$H_1: MA-MB \neq 0$$

$$H0: MA-MB=0$$

$$H1: MA-MB \neq 0$$

مؤلفه «تعارض رویه‌ای» با مقدار آماره t در سطح معنی‌داری $0,000$ معنادار است و از آنجاکه میانگین $2,5123$ پایین‌تر از میانگین نظری 3 بوده، بنابراین فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری 3 را می‌توان مردود دانست. همچنین، با توجه به مقدار آماره t که $3,123$ است، می‌توان پی به اهمیت نسبتاً کم مؤلفه تعارض رویه‌ای در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «تعارض سازمانی» در

فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

$$H0: MA-MB=0$$

$$H1: MA-MB \neq 0$$

مؤلفه «تعارض سازمانی» با مقدار آماره t در سطح معنی‌داری $0,000$ معنادار است و از آنجاکه میانگین $2,1673$ پایین‌تر از میانگین نظری 3 بوده، بنابراین، فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری 3 را می‌توان مردود دانست. همچنین، با توجه به مقدار آماره t که $1,634$ است، می‌توان پی به اهمیت کم مؤلفه تعارض سازمانی در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

معیار «تعارض ارزشی» با مقدار آماره t در سطح معنی‌داری $0,000$ معنادار است و از آنجاکه میانگین $2,7251$ پایین‌تر از میانگین نظری (3) بوده لذا فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری 3 را می‌توان مردود دانست. همچنین با توجه به مقدار آماره t که $7,351$ است، می‌توان پی به اهمیت زیاد مؤلفه تعارض ارزشی در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «مشارکت‌گریزی» در

فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

$$H0: MA-MB=0$$

$$H1: MA-MB \neq 0$$

مؤلفه «مشارکت‌گریزی» با مقدار آماره t در سطح معنی‌داری $0,000$ معنادار است و از آنجاکه میانگین $2,6257$ پایین‌تر از میانگین نظری 3 بوده، بنابراین فرض اولیه رد می‌شود و ادعای برابری با میانه نظری 3 را می‌توان مردود دانست. همچنین، با توجه به مقدار آماره t که $4,073$ است، می‌توان پی به اهمیت نسبتاً زیاد مؤلفه مشارکت‌گریزی در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری برد.

- بررسی میزان اعتبار مؤلفه «تعارض رویه‌ای» در

فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری

جدول ۵: چگونگی تأثیرگذاری مؤلفه‌ها بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

مؤلفه	متغیر	ضریب بتا (عدد اولویت‌بندی)	ضریب مؤثر در (معادله B)
تعارض ارزشی	ماهیت غیرمشارکتی طرح‌ها	۰,۵۰۴	۰,۸۲۹
	تخریب میراث یک گروه خاص	۰,۱۶۴	۰,۲۲۹
	تضییع حقوق مالکانه به‌واسطه همجواری	۰,۱۴۹	۰,۲۲۱
	تفاوت فرهنگی	۰,۱۲۶	۰,۲۲۲
بروز تعارض = $2,672 + 0,222 + 0,229 + 0,149 + 0,126$ (تفاوت فرهنگی) + $0,229$ (تخریب میراث گروه خاص) + $0,829$ (ماهیت غیر مشارکتی طرح‌ها) + $0,221$ (تضییع حقوق مالکانه به‌واسطه همجواری)			
تعارض عمومی و خصوصی	تملك اراضی از مالکان	۰,۲۲۰	۰,۳۷۳
	اخراج متصرفان و ساکنان اراضی	۰,۲۱۵	۰,۳۱۷
	وجاهت اجتماعی	۰,۱۴۱	۰,۱۲۶
	تبعات زیست‌محیطی ناشی از برنامه‌ها	۰,۰۸۲	۰,۱۰۵
بروز تعارض = $2,748 + 0,317 + 0,220 + 0,215 + 0,141 + 0,082$ (اخراج متصرفان و ساکنان اراضی) + $0,373$ (تملك اراضی از مالکان) + $0,126$ (وجاهت اجتماعی) + $0,105$ (تبعات زیست‌محیطی ناشی از برنامه‌ها)			

اقتصادی	تعارض	ماهیت سلبی و منفعل ضوابط حفاظتی	۰,۳۰۶	۰,۲۴۷
		عدم توجه ضوابط طرح حفاظتی با طرح‌های پیشین شهری	۰,۳۰۲	۰,۲۱۱
		فقدان سازوکار جبران عدم النفع مالکان و حقوق مکتسبه آنان	۰,۱۴۹	۰,۱۴۷
بروز تعارض = ۰,۲۴۷ + ۱,۲۱۵ (ماهیت سلبی و منفعل ضوابط حفاظتی) + ۰,۲۱۱ (عدم توجه ضوابط طرح حفاظتی با طرح‌های پیشین شهری) + ۰,۱۴۷ (فقدان سازوکار جبران عدم النفع مالکان و حقوق مکتسبه آنان)				
روپهای	تعارض	عدم توجه به ساکنین	۰,۲۳۰	۰,۱۲۲
		کاهش فعالان و سرمایه‌گذاران مسکن به نوسازی	۰,۰۷۵	۰,۰۲۸
بروز تعارض = ۰,۲۳۰ + ۱,۰۲۸ (کاهش فعالان و سرمایه‌گذاران مسکن به نوسازی) + ۰,۱۲۲ (عدم توجه به ساکنین)				
سازمانی	تعارض	تفاوت رویکرد یا جهت متفاوت منافع سازمانی قطعات	۰,۳۰۷	۰,۱۷۹
		تفاوت رویکرد سازمان‌های تأثیرگذار	۰,۲۵۵	۰,۱۷۱
		دسترسی به ابزارهای رسمی قدرت	۰,۱۴۹	۰,۱۱۳
بروز تعارض = ۰,۳۰۷ + ۲,۰۵۲ (تفاوت رویکرد یا جهت متفاوت منافع سازمانی قطعات) + ۰,۱۷۱ (تفاوت رویکرد سازمان‌های تأثیرگذار) + ۰,۱۱۳ (دسترسی به ابزارهای رسمی قدرت)				
گرسبونی	تعارض	ایفای نقش آشکار و غیررسمی گروه‌های مردمی	۰,۲۳۷	۰,۲۳۱
		ایفای نقش آشکار و رسمی گروه‌های مردمی	۰,۲۱۳	۰,۱۴۵
بروز تعارض = ۰,۲۳۱ + ۲,۰۵۷۸ (ایفای نقش آشکار و غیررسمی گروه‌های مردمی) + ۰,۱۴۵ (ایفای نقش آشکار و رسمی گروه‌های مردمی)				

۱۲,۶٪ و ۱۰,۵٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد.

در بخش تعارض اقتصادی، معادله رگرسیونی به این معناست که به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه «ماهیت سلبی و منفعل ضوابط حفاظتی»، میزان ۲۴,۷٪ بر بروز تعارضات تغییر در جهت مثبت روی خواهد داد. با افزایش یک واحد مؤلفه «عدم توجه ضوابط طرح حفاظتی با طرح‌های پیشین شهری»، به میزان ۲۱,۱٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد و با افزایش یک واحد مؤلفه‌های «فقدان سازوکار جبران عدم النفع مالکان و حقوق مکتسبه آن‌ها» به ترتیب به میزان ۱۴,۷٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد.

در بخش تعارض روپهای به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه «کاهش فعالان و سرمایه‌گذاران مسکن به نوسازی»، میزان ۳,۸٪ بر بروز تعارضات تغییر در جهت مثبت روی خواهد داد. بر همین رویه، با افزایش یک واحد مؤلفه «عدم توجه به

در تحلیل جدول فوق، معادله رگرسیونی در بخش تعارض ارزشی به این معناست که به ازای افزایش یک واحد در معیار «تفاوت فرهنگی»، میزان ۲۲٪ بر بروز تعارض تغییر در جهت مثبت روی خواهد داد (با فرض ثابت بودن عوامل دیگر معادله). بر همین رویه، با افزایش یک واحد مؤلفه «تخریب میراث گروه خاص»، به میزان ۲۳,۹٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد و با افزایش یک واحد مؤلفه‌های «ماهیت غیر مشارکتی طرح‌ها» و «تضییع حقوق مالکانه»، به ترتیب به میزان ۸۲,۹٪ و ۲۳,۱٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد. همچنین، معادله رگرسیونی در بخش تعارض منافع عمومی و خصوصی به این معناست که به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه «اخراج ساکنان اراضی»، میزان ۳۱,۷٪ بر بروز تعارضات تغییر در جهت مثبت روی خواهد داد. بر همین رویه، با افزایش یک واحد مؤلفه «تملك اراضی از مالکان» به میزان ۳۷,۳٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد و با افزایش یک واحد مؤلفه‌های «وجاهت اجتماعی» و «تبعات زیست‌محیطی»، به ترتیب به میزان

ساکنین»، به میزان ۱۲,۲٪ بر بروز تعارض افزایش مشاهده خواهد شد.

در بخش تعارض سازمانی به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه «تفاوت رویکرد یا جهت متفاوت منافع سازمانی قطعات»، میزان ۱۷,۹٪. با افزایش یک واحد مؤلفه «تفاوت رویکرد سازمان‌های تأثیرگذار»، به میزان ۱۷,۱٪ و با افزایش یک واحد مؤلفه «دسترسی به ابزارهای رسمی قدرت»، به میزان ۱۱,۳٪ بر بروز تعارض افزایش مشاهده خواهد شد و در

بخش مشارکت‌گریزی به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه‌های «ایفای نقش آشکار و غیررسمی گروه‌های مردمی» و «ایفای نقش آشکار و رسمی گروه‌های مردمی»، میزان ۲۳,۱٪ و ۱۴,۵٪ بر بروز تعارض افزایش مشاهده خواهد شد.

بررسی چگونگی تأثیرگذاری مؤلفه‌های کلیدی بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری:

جدول ۶: رتبه‌بندی میزان تأثیر مؤلفه‌های کلان بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

رتبه	B ضریب	ضریب بتا	متغیر
۱	۰,۲۴۷	۰,۳۱۹	تعارض اقتصادی
۲	۰,۲۱۱	۰,۳۰۲	تعارض منافع عمومی و خصوصی
۳	۰,۲۰۱	۰,۲۶۱	تعارض ارزشی
۴	۰,۱۹۰	۰,۲۰۱	مشارکت‌گریزی
۵	۰,۱۷۶	۰,۱۹۷	تعارض رویه‌ای
۶	۰,۱۴۷	۰,۱۴۹	تعارض سازمانی

معادله رگرسیونی معیارهای کلان بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری به صورت زیر است.

$$\text{بروز تعارض} = ۰,۳۲۱ + ۱,۲۴۷(\text{تعارض اقتصادی}) + ۰,۲۱۱(\text{تعارض منافع عمومی و خصوصی}) + ۰,۲۰۱(\text{تعارض ارزشی}) + ۰,۱۹۰(\text{مشارکت‌گریزی}) + ۰,۱۷۶(\text{تعارض رویه‌ای}) + ۰,۱۴۷(\text{تعارض سازمانی})$$

معادله رگرسیونی فوق به این معناست که به ازای افزایش یک واحد در مؤلفه «تعارض اقتصادی»، میزان ۲۴,۷٪ بر بروز تعارضات تغییر در جهت مثبت روی خواهد داد (با فرض ثابت بودن عوامل دیگر معادله). بر همین رویه، با افزایش یک واحد در مؤلفه «تعارض منافع عمومی و خصوصی»، «تعارض ارزشی»، «مشارکت‌گریزی»، «تعارض رویه‌ای» و «تعارض سازمانی» به ترتیب به میزان ۲۱,۱٪، ۲۰,۱٪، ۱۹٪، ۱۷,۶٪ و ۱۴,۷٪ بر بروز تعارضات افزایش مشاهده خواهد شد. در ادامه سؤالات پژوهش و پاسخ‌های مربوطه با توجه به تحلیل داده‌های صورت پذیرفته، ارائه می‌گردد.

سؤال اول پژوهش: مؤلفه‌های سازنده مدل مفهومی مدیریت تعارض منافع کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی کدام هستند؟
در راستای پاسخگویی به سؤال اول پژوهش، همان‌طور که در بخش روش‌شناسی توضیح داده شد، از طریق فرآیند اسنادی، به بررسی ادبیات موضوعی در مورد مدیریت تعارض منافع کنشگران پرداخته شد. بنابراین، به‌طور عمده از مطالعات اسنادی، بانک‌های اطلاعاتی و پایان‌نامه‌ها استفاده گردید. آشنایی با مفاهیم مدیریت تعارض، منافع کنشگران و شناخت ویژگی‌های آن در راستای پاسخگویی به سؤال و هدف نخست پژوهش است.

و «مشارکت‌گریزی» به‌عنوان مؤلفه‌های بنیادی مدیریت تعارض منافع کنشگران ارائه گردیدند. جهت تبیین مؤلفه‌های مدیریت تعارض منافع کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی شهری بر اساس تحلیل‌ها و بررسی روابط بین درون‌مایه‌ها و زیردرون‌مایه‌ها، مدل مفهومی چرخشی برای «مدیریت تعارض منافع کنشگران» ارائه گردید.

از آنجاکه رویکرد پژوهش در گام نخست کیفی است، بنابراین از روش فراترکیب (متاستز) و مفهوم‌پردازی در بخش اول جهت ارائه مدل مفهومی «مدیریت تعارض منافع کنشگران» استفاده شد. بر اساس مفهوم‌پردازی و متن‌کاوی، مؤلفه‌های «تعارض ارزشی»، «تعارض اقتصادی»، «تعارض منافع عمومی و خصوصی»، «تعارض رویه‌ای»، «تعارض سازمانی»

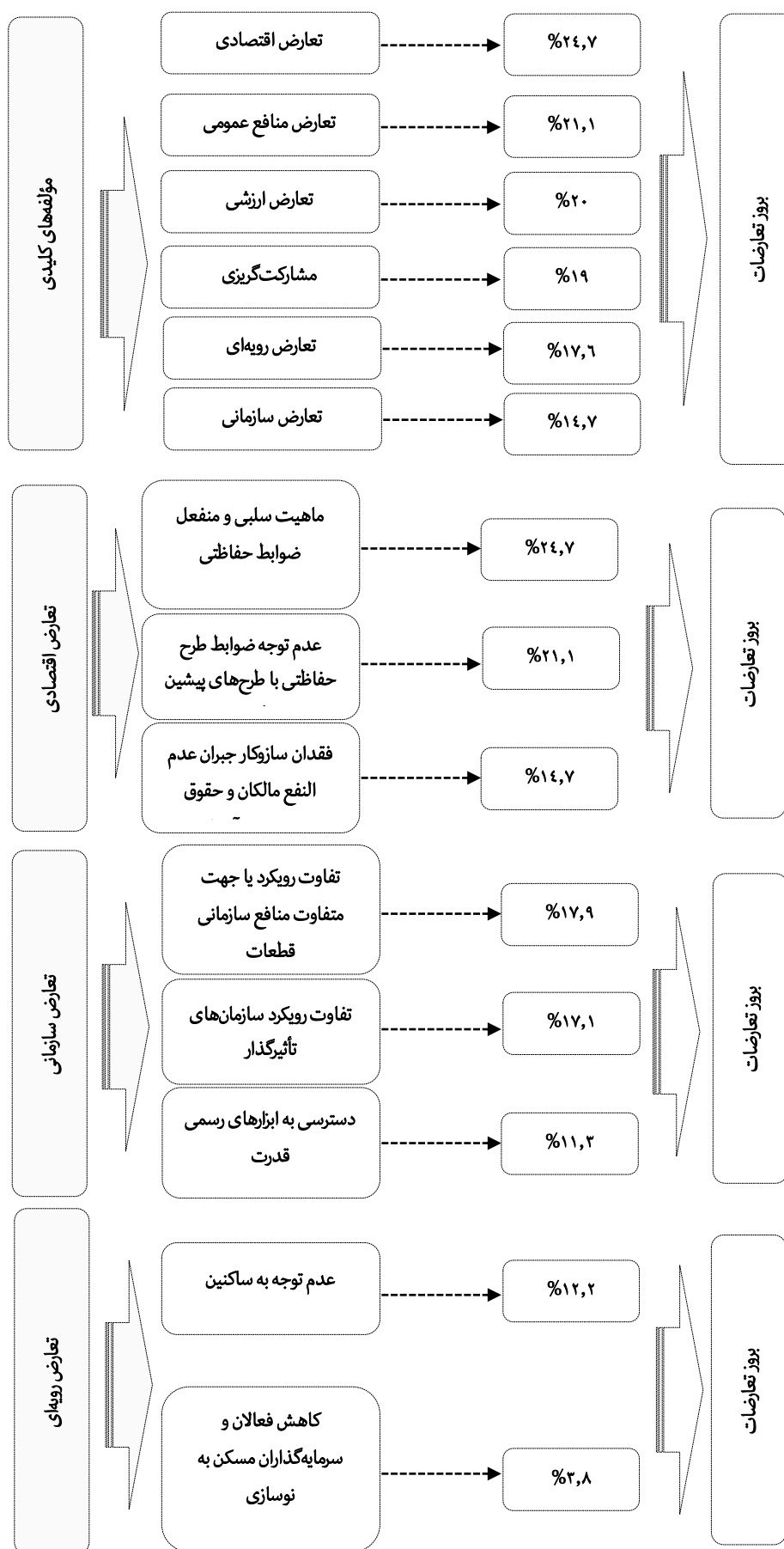

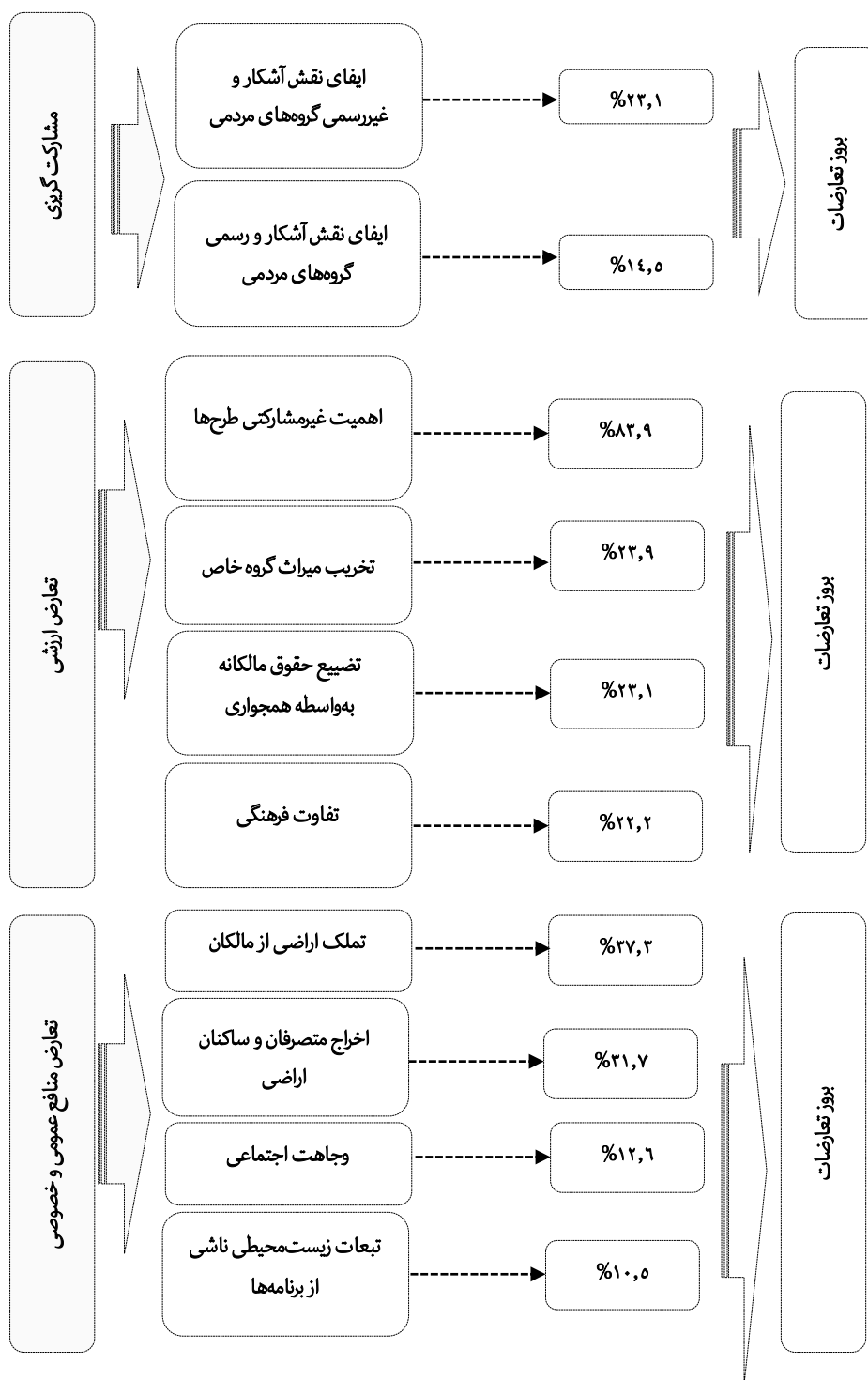
تصویر ۴: مدل مفهومی مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهر (تبیین مؤلفه‌های بنیادی) (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

طبق نتایج میزان تعارض اقتصادی، «تعارض عمومی و خصوصی»، «تعارض ارزشی»، «مشارکت‌گریزی»، «تعارض رویه‌ای» و «تعارض سازمانی» به ترتیب ۲۴٫۷٪، ۲۱٫۱٪، ۱۹٪، ۱۷٫۶٪ و ۱۴٫۷٪ بر بروز تعارضات تأثیرگذار است. تصویر ۵، چگونگی تأثیرگذاری مؤلفه‌های بنیادی و معیارهای هر یک را به تفکیک را نشان می‌دهد.

سؤال دوم پژوهش: مؤثرترین دلیل جهت بروز تعارضات در منافع کنشگران مختلف عرصه شهری در تهیه برنامه‌های کاربری در حوزه مرکزی شهر مشهد کدام است؟

در بخش دوم تحلیل کمی جهت بررسی و تأیید روابط علی- معلولی، مدل مفهومی مدیریت تعارض کنشگران در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری از روش رگرسیون چندمتغیره و ضریب بتا استفاده گردید که نتایج همبستگی زیرمعیارها و ارتباط معناداری را تأیید می‌نماید.

تصویر ۵: چگونگی تأثیرگذاری متغیرها بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

سؤال سوم پژوهش: مؤثرترین مؤلفه در بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری کدام است؟ در بخش دوم تحلیل کمی جهت بررسی و تأیید روابط علی- معلولی مدل مفهومی و اولویت‌بندی مؤلفه‌ها از روش رگرسیون چندمتغیره و ضریب بتا استفاده شد. نتایج، همبستگی زیرمعیارها و ارتباط معناداری را تأیید می‌نماید. تصویر ۶، رتبه‌بندی مؤلفه‌های مدل عملیاتی را نشان می‌دهد.

تصویر ۶: اولویت‌بندی مؤلفه‌ها و متغیرهای مربوطه بر بروز تعارضات در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

نتیجه‌گیری

بر پایه پژوهش‌های گوناگون صورت گرفته در نقاط مختلف جهان، ضرورت توجه به مفهوم تعارض و مدیریت بهینه آن در مسائل شهری بالاخص در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری، مضاعف است. به استناد مطالعات صورت گرفته پیرامون مفاهیم مذکور می‌توان چنین نتیجه گرفت که تمامی این پژوهش‌ها بر ضرورت مدیریت تعارض کنشگران در مسائل شهری تأکید دارند.

مبنی بر اطلاعات بخش یافته‌های پژوهش، در بخش ادبیات موضوع به روش فراترکیب و با توجه به اسناد و مدارک که شامل، کتب و پایان‌نامه‌ها هستند، مدل مفهومی اولیه ۶ بخشی «مدیریت تعارض کنشگران» ارائه شد. اثر هر یک از مؤلفه‌های منافع کنشگران بر میزان بروز تعارضات موردسنجش قرار گرفت. معادلات رگرسیونی گویای روابط منطقی و اثرگذار مؤلفه‌ها هستند. نتایج حاکی از تأثیر ۲۴٫۷٪، ۲۱٫۱٪، ۱۹٪، ۱۷٫۶٪ و ۱۴٫۷٪ مؤلفه‌های تعارض اقتصادی، «تعارض منافع عمومی و خصوصی»، «تعارض ارزشی»، «مشارکت‌گریزی»، «تعارض رویه‌ای» و «تعارض سازمانی» بر بروز تعارضات هستند.

متناسب بر تحلیل‌های صورت گرفته، مراد از تعارض سازمانی، تعارض ذینفعان دارای موضع قدرت قانونی، ذینفعان دارای موضع تعامل، ذینفعان دارای موضع بی‌طرف و ذینفعان دارای موضع تعارض دخیل در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی است که منافع، اهداف و رویه‌های سازمانی آنان در نتیجه اجرای این‌گونه طرح‌ها تحت‌تأثیر قرار گرفته است. بر این اساس، سازمان میراث فرهنگی، قوه قضاییه- دادگستری، تولیت آستان قدس رضوی و شهرداری شهر مشهد از جمله ذینفعان از موضع قدرت قانونی هستند. شرکت عمران و مسکن‌سازان ثامن و سازمان نظام‌مهندسی به‌عنوان ذینفعان تعاملی محسوب شده و اداره اوقاف و امور خیریه، شورایی محله، شهرداری نواحی و مناطق، دفاتر تسهیلات، مالکان (صاحبان اصناف و سرمایه)، فعالین بازار زمین و مسکن و شرکت آب و فاضلاب/ شرکت مخابرات/ شرکت گاز از موضع ذینفعان دارای تعارض هستند که اجرای طرح توسعه شهری موانعی را برای منافع و اهداف سازمانی آن‌ها ایجاد کرده است.

از دیگر مؤلفه‌های بنیادی، «تعارض منافع اقتصادی»، «تعارض ارزشی» و «تعارض رویه‌ای» است. ضوابط منحصربه‌فرد هر یک از سازمان‌های مذکور و نبود یک رژیم

حقوقی مناسب برای نوسازی، منجر به کاهش تمایل مالکان به نوسازی املاک و کاهش چشمگیر منابع درآمدی شهرداری از محل صدور پروانه‌های ساختمانی در پروژه‌های بهسازی و نوسازی شده است. از طرفی، تمایلات و اولویت‌های متضاد دستگاه‌های مختلف و نبود رویکرد پروژه‌محور سازمان‌های مرتبط، منجر به تفاوت رویکرد یا جهت متفاوت منافع سازمانی می‌گردد. همچنین، تعدد دستگاه‌ها و تداخل مسئولیت‌ها و برخورد مستبدانه مسئولین از دیگر موارد بروز تعارض سازمانی ذی‌نفعان در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی است.

تعارض رویه‌ای شامل تعارض وظایف و اهداف سازمانی و رویه‌ها و ابزارهای نیل به آن و همچنین تعارض طرح‌هاست. بر پایه یافته‌ها، انتصابی بودن ساختار مدیریت شهری و عدم توجه به مدیریت محلی، باعث عدم توجه به جایگاه شهروند در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری می‌شود که منجر به کاهش مشارکت شهروندان می‌گردد. از سویی، با توجه به تعارض اهداف سازمان‌های دخیل، به ضوابط ساخت‌وساز در اسناد و طرح‌های توسعه توجه نمی‌گردد که منجر به کاهش فعالان و سرمایه‌گذاران مسکن به نوسازی قطعات می‌شود.

تعارض منافع عمومی و خصوصی ایجاد تعامل و تعادل توأم با شناخت میان وجوه فرهنگی ظروف زندگی‌های دیروز از یک سو و «نیازها و خواسته‌های زندگی امروز» از سوی دیگر، مستلزم حذف یا کنترل سوءبرداشت‌ها، تنش‌ها و تعارض‌های اجتماعی معطوف به رویکردهای حفاظتی است. بنابراین، برقراری تعادل میان «نیازها و خواسته‌های اجتماعی» از اهمیت و حساسیت خاصی برخوردار است و عدم توجه به وجوه اجتماعی طرح منجر به تعارض می‌گردد. علاوه بر این، موفقیت برنامه‌ریزی درگرو مشارکت همه‌جانبه ساکنان و توجه به آنان به‌مثابه اولویت نخست چنین برنامه‌هایی است. ماهیت غیرمشارکتی طرح توسعه

شهری و عدم توجه به ساکنان به‌عنوان ذی‌نفعان اصلی طرح، زمینه بروز تعارض منافع عمومی و خصوصی را فراهم آورده است. این تعارضات را می‌توان به دودسته «تعارض ارزشی» و «تعارض منافع اقتصادی» دسته‌بندی کرد. تخریب میراث یک گروه خاص، تضییع حقوق مالکانه به‌واسطه همجواری با آثار تاریخی و تفاوت فرهنگی، منجر به بروز تعارض بین کنشگران می‌گردد.

از رهگذر تحلیل مصاحبه با ذی‌نفعان خصوصی، تعارض منافع اقتصادی، مهم‌ترین عامل بروز تعارض در فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی به شمار می‌رود. به اعتقاد متخصصین، کاهش قیمت و ارزش‌افزوده زمین و مسکن، رکود معاملات ملکی، کاهش تمایل فعالان و سرمایه‌گذاران مسکن به نوسازی قطعات و درنهایت، رکود اقتصادی از مهم‌ترین پیامدهای اقتصادی است. عوارض اقتصادی ناشی از اجرای طرح توسعه شهری، پیامدهای اجتماعی منفی نظیر غیرعادلانه دانستن طرح و غیر پاسخگو بودن نهادهای عمومی مسئول به زیان‌های اقتصادی وارده به ذی‌نفعان را به همراه داشته است. چنین تبعاتی می‌تواند ماهیت غیرمشارکتی نظام برنامه‌ریزی حفاظت را آشکار سازد.

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر، ازجمله مناسب‌ترین راهکارها به‌منظور بهبود این شرایط، تغییر رویکرد برنامه‌ریزی به سمت رویکردهای ارتباطی مبنی بر تأکید به تحقق منافع عمومی و پاسداشت آن و نیز مدیریت تعارضات محتمل فی‌مابین کنشگران شهری در فرآیند مدیریت برنامه‌ریزی کاربری اراضی است که بدین منظور می‌بایست به‌طور مستقیم و غیرمستقیم شهروندان در روند برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت دخیل بوده و نگاه از بالا به پایین رویکردهای برنامه‌ریزی سنتی به پارادایم ارتباطی، شهرسازی مشارکتی مبنی بر تقویت حضور کنشگران در روند برنامه‌ریزی کاربری اراضی با تأکید بر شهرسازی برای مردم و حداکثر مطابقت با منافع

Azizi, Mohammad Mahdi., Abouyi Ardakan, Mohammad., Nouri, Nasreen (2012), Investigating the role of actors and urban management tools in the integration of Tehran metropolis management. Scientific-Research Journal of Hoviate Shahr, No. 10, volume6,5-16

Gao.Yuan. , Wang. Jinman, Zhang.Min , Li.Sijia . (۲۰۲۱). Measurement and prediction of land use conflict in an opencast mining area. Resources Policy, ۷۱, ۱۰۱۹۹۹. doi: ۱۰.۱۰۱۶/j.resourpol.۲۰۲۱.۱۰۱۹۹۹

Geist, H. J., & Lambin, E. F. (۲۰۰۲). Proximate causes and underlying driving forces of tropical deforestation. BioScience, ۵۲(۲), ۱۴۳-۱۵۰. doi: ۳۵۶۸-۰۰۰۶/۱۰,۱۶۴۱

(۲۰۰۲).۰۵۲[۰۱۴۳: PCAUDF] ۲,۰.CO; ۲

Ghasemi, Elham., Rafiyan, Mojtabi (2020), An analysis of the conflict of interests in large-scale participatory projects with an emphasis on the public-private-popular partnership model, a case study: Isfahan's Jahan Nama Citadel Project, Urban Studies, Volume 9, Number 34, 90-104

Golzari Eskoi, Naimeh., Hudsi, Haniyeh (2015), Stakholders Conflict management in the process of preparation and implementation of urban development plans. Tehran Urban Planning and Studies Center, Report No. 329

Hosseini Dehaghani, Mehdi., Basirt, Meisam (2015), A Game Theory Approach to the Analysis of Urban Power Games: Analysis of Construction Building Processes in Tehran Metropolis, Honarhaye Ziba, Number 1, Volume 21, 91-100, doi: ۱۰,۲۲۰۵۹/jfaup.۲۰۱۶,۵۹۶۹۲

Karimi. Azadeh, Brown. Greg. (۲۰۱۷). Assessing multiple approaches for modelling land-use conflict potential from participatory mapping data. Land Use Policy, ۶۷, ۲۶۷-۲۵۳. doi: ۱۰,۱۰۱۶/j.landusepol.۲۰۱۷,۰۶,۰۰۴

Kazemian, Gholamreza., Jalili, Mustafa (2015), analysis of the power of main stakeholders in the Tehran Comprehensive Plan policymaking process, Architecture and Urban Planning, Volume 8, Number 15, 139-158

Khaki, q(2008), Research method based on thesis writing. Baztab publications, fourth edition.

Kroh. J . (۲۰۲۱). Sustain(able) urban (eco) systems: Stakeholder-related success factors in urban innovation projects. Technological Forecasting and Social Change, ۱۶۸, ۱۲۰۷۶۷. doi: ۱۰,۱۰۱۶/j.techfore.۲۰۲۱,۱۲۰۷۶۷

بازیگران مختلف عرصه شهری، تغییر ماهیت یابد. در صورت ادامه روند فعلی و نگاه تمرکزگرا در برنامه‌ریزی و به تبع آن برنامه‌ریزی کاربری اراضی، حضور شهروندان در روند تصمیم‌گیری و نظارت مستقیم بر تدوین طرح‌های کاربری اراضی در حد یک ادعا باقی‌مانده و میزان تحقق‌پذیری برنامه‌ها و پروژه‌ها با چالش جدی مواجه می‌گردد. این امر به‌نوبه خود هزینه سنگینی را به ارکان حکومتی و مدیریت شهری وارد نموده و تمام انرژی نظام برنامه‌ریزی متوجه رفع تعارضات پیش‌آمده می‌گردد. همچنین، تعارضات پیش‌آمده بدون حضور ذی‌نفعان قابل‌حل نبوده و استمرار بلا تکلیفی مدیریت شهری منجر به سلب اعتماد عمومی و کاهش کارایی سیستم برنامه‌ریزی می‌گردد. لازم به ذکر است، هرگونه مسئولیت‌پذیری و مشارکت شهروندان مبنی بر در نظر گرفتن منافع مستقیم و غیرمستقیم آنان و تبدیل مشارکت غیرفعال به مشارکت فعال است که در تحقق‌پذیری طرح‌ها و پروژه‌ها مؤثر بوده و یکی از بهترین راه‌های برانگیختن مشارکت عمومی مذاکره‌گری و میانجی‌گری بین کنشگران در مراحل مختلف فرآیند برنامه‌ریزی کاربری اراضی مختلف است.

منابع

Abdi Daneshpour, Zohre (2011), an introduction to planning theories with a special emphasis on urban planning. Shahid Beheshti University, Tehran.

Aki Aapaoja, Harri Haapasalo, and Pia Söderström, Early Stakeholder Involvement in the Project Definition Phase :Case Renovation, January 2013, ISRN Industrial Engineering 2013(1), DOI:10.1155/2013/953915

Ariana, Andisheh., Mohammadi, Mahmoud., Kazemian, Gholamreza (2017), The stakeholders conflict management model of urban regeneration based on cooperative governance, Architecture and Urban Planning, Number 21, Volume 11, 123-143

Ashley Pikkat, Conflict Management within the NSW Planning System: Resolving land use conflicts associated with major developments in urban areas, 2001

- Transportation Economics, ۹۰, ۱۰۱۰۴۵.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.retrec.۲۰۲۱,۱۰۱۰۴۵
- Shanshan. Zong , Yecui Hu , Wei. Wanga. (۲۰۲۱). Identification of land use conflicts in China's coastal zones: From the perspective of ecological security. Ocean & Coastal Management, ۲۱۳, ۱۰۵۸۴۱.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.ocecoaman.۲۰۲۱,۱۰۵۸۴۱
- Wan .jjiali, Liu. yanfang, Zhang. xiaoling. (۲۰۲۱). Conflict in informal rural construction land transfer practices in China: A case of Hubei. Land Use Policy, ۱۰۹, ۱۰۵۵۷۳.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.landusepol.۲۰۲۱,۱۰۵۵۷۳
- Wenkai. Bao, Lilin. Zou. (۲۰۲۱). How to reconcile land use conflicts in mega urban agglomeration? A scenario-based study in the Beijing-Tianjin-Hebei region, China. journal of environmental management , ۲۹۶, ۱۱۳۱۶۸.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.jenvman.۲۰۲۱,۱۱۳۱۶۸
- Yu. Tao, Liang. Xin, Shen G. Q, Shi. Q, Wang. G. (۲۰۱۹). An optimiation model for managing stakeholder conflicts in urban redevelopment projects in China . Journal of Cleaner Production, ۲۱۲, ۵۴۷-۵۳۷.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.jclepro.۲۰۱۸,۱۲,۰۷۱
- Zheng, H. W., Shen, G., Q. & Wang, H. (۲۰۱۴). A review of recent studies on sustainable urban renewal. Habitat International, ۴۱, ۲۷۹-۲۷۲.
doi:۱۰,۱۰۱۶/j.habitatint.۲۰۱۳,۰۸,۰۰۶
- Larijani, Maryam., Ghorbani, Mehdi., Rahmani Azad, Elham (2013), Analysis of the network of local stakeholders and main actors (social power) in participatory land management (case study: Lezor village pasture users), Danesh Sarzemin Researches, Volume 4, Number 1, 37-50
- Malcolm Tait, Trust and the Public Interest in the Micropolitics of Planning Practice, Journal of Planning Education and Research, Volume 31, Issue 2
<https://doi.org/10.1177/0739456X11402628>:157-171
- Masore, Flavian. (2011). analysis of land use conflict in Zanzibar: A participatory approach, Enschede, The Netherlands, February, 2011
- Michael Pacione, Private profit, public interest and land use planning—A conflict interpretation of residential development pressure in Glasgow's rural-urban fringe, Elsevier, Land Use Policy, Volume 32, May 2013, Pages 61-77,
<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2012.09.013>
- Nooryan, Farshad., Khakpour Amin. (2017), Presenting a model to identify key beneficiaries in urban programs, case study: Javadieh District, District 16 of Tehran Municipality. Armanshahr Architecture and Urbanization, Volume 10, Number 19,271-281.
- Oachesu Madalinaa, Conflict Management, a new challenge, Elsevier, 3rd GLOBAL CONFERENCE on BUSINESS, ECONOMICS, MANAGEMENT and TOURISM, 26-28 November 2015, Rome, Italy, Valahia University of Targoviste, Doctoral School of Economics and Humanities, 130105 Targoviste, Romania.
- Rafiei, Razieh., Barakpour, Nasser (2013), Conformance-based and Performance-based approaches of Implementation evaluation in land-use planning , Case study: Conformance-based evaluation in city of Lavasan, Number 4, Volume 19, 65-76
- Sarkheyli, Elnaz., Rafieian, Mojtaba., Taghvaei, Ali Akbar(2006), Review the Conflict Management Pattern of Beneficiaries and Influentials in Megaprojects of Mashhad City, Geography and Development, Number 45, Volume 14, 141-157
- Setsumi. I.S, Fontes O. L, Vidal. V. J. G. (۲۰۲۱). urban consolidation centers: Impact analysis by stakeholder. Research in

Contents

Why is Mashhad losing its creative and highly skilled human capital?	1
Maryam Zainalian, Behzad Vasigh, Mohammad Ebrahim Mazhary	
Evaluation and Assessment of Citizens' Mental Image of Historical Axes (Case Study: Arg Street, Mashhad)	19
Mana Vahidbafandeh, Javad Imani Shamloo	
Structural Analysis of Birjand's Historical Reservoirs in the Late Islamic Centuries	55
Soraya Shahsavani Roubiat, Saman Farzin, Hossein Kouhestani	
Recognizing the way of multi-sensory perception of pilgrimage in the process of cognition (case example: Imam Reza's Holy Shrine)	79
Elmira Karimipour, Minou Gharehbaglou, mohammad ali Kaynejad, Hamed Beyti	
The Effect of Built Environment on Architecture Students' Interactions in Formal and Informal Spaces of Three Mashhad Universities	105
AmirHosain Khalghani, Somayeh Omidvari	
Explaining the drivers affecting the future of sustainable tourism in the city of Sarakhs with a future research? approach	125
Mohammad Golmohammadi, Zeynab Karkehabadi, Saeid Kamyabi	
Identifying the capability of non-governmental organizations to participate in urban development plans (Case study: Birjand city)	149
Amir Golru, Hadi Sarvai, Sanaz Saeedi, Fatemeh Sadrenabavi	
Identifying factors in the occurrence of stakeholders conflict interest in the process of urban land use in the central area of Mashhad	169
Ali Reza Shirinezhad, Abdul Hadi Daneshpour, Seyyed Muslim Seyed Al-Hosseini, Fateme Mohammadniai Qarai	

Journal of Greater Khorasan

Imamreza International University Vol. (15), No. (57), Winter 2025

Shapa: ISSN 2251-6131

Address: Seasonal Office, No. 2298, Holy Mashhad, Palestine Square, Shahid Montazeri Boulevard, between 5 and 7 Montazeri, Imam Reza International University (AS)

PO Box: 553-91735

Tell: 0098 51 38041 (1183)

Fax: 0098 51 38041 (1183)

Web: www.JGK.imamreza.ac.ir

Email: jgk.edc@imamreza.ac.ir

Publisher: Imam Reza International University

Editorial Director: Qadir Siaami (*Ph.D*) (*Faculty member of Imamreza international University*)

Senior Advisor to the Managing Director for International Affairs:

Dr. Ebrahim Davoudi Sharifabad

Editor-in-chief: Mohammad Taghi Razavian (*Ph.D*) (*Associate Professor, Geography group of Shahid Beheshti University*)

Editorial Board: Mohamma Taghi Razavian (*Ph.D*)(*Associate Professor, Geography group of Shahid Beheshti University*)

Karim Soleymani (*Ph.D*)(*Associate Professor, Shahid Beheshti University*)

Qadir Siami (*ph.D*)(*assistant professor, faculty member of Imam Reza International University*)

Hadi Vakili (*Ph.D*)(*Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran*)

Christoph Werner (*Ph.D*)(*Professor at the University of Bamberg*)

Rudolph Matthee (*Ph.D*)(*Professor at the University of the Holland*)

Ulrich Marzolph (*Ph.D*)(*university of Cologne*) Kazuo Morimoto (*Ph.D*)(*Professor at the University of Tokyo*)

Administrative Affairs and Printing Supervisor: Imam Reza International University's Scientific Books and Publications Publishing Center.

Responsible Expert: Malihe Salahi

Page Layout: Zahra Shojaei

Persian Literary Editor: Malihe Salahi

Latin Editor: Dr. Siamak Rastjoo

Cover Designer: Amir Farid

Bulletin Khorasan's according to the legislation great historian 1390/12/13 commission country's scientific journals and with license number 3/258486 valid scientific-research.

"Bulletin Khorasan's great legitimated science base in the world of Islam (ISC) index"